

Tanulmányunk címének megválasztása rövid indokolást kíván: hogyan kerül összefüggésbe Rákóczi kamarásának irodalmi életműve a korai felvilágosodással. A kérdés előzményei nem ismeretlenek a Mikes-szakirodalomban. Toldy Ferenctől és Gyulai Páltól Zolnai Béláig többen megpróbálkoztak, hogy valahogy elhelyezzék a rodostói író a XVIII. század első felének európai szellemi térképén. Egyesek érthetetlenül elszigetelték; mások egyoldalúan a XVII. századi áramlatokhoz kötötték; voltak akik a felvilágosodással is kapcsolatba hozták. A Mikes-életmű kirajzolódó erővonalai nagyobb körületekintésre és elmélyültebb vizsgálódásra ösztönöznek.

A Mikes-kutatás már sok mindent fölszínre hozott; de inkább csak az összehasonlító műfaj-és tárgy történet, a forráskutatások, nyelvi és stílusvizsgálatok területén mutatott föl biztosabb eredményeket. Kevesebb megnyugtató eredmény született világnézeti, eszmetörténeti téren, a társadalmi gondolkodás vagy az írói tudat, szemlélet s az esztétikum szemszögéből. De nemcsak Mikes műveinek értékelésével állunk így, többé kevésbé elmondható a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmának egészére, ha ennek az ideológiai szempontból igen összetett, gazdag periódusnak szellemi arculatát a korai felvilágosodás oldaláról vizsgáljuk.

Az ilyen összefüggés-keresés és megfogalmazás egyben azt is jelenti, hogy a mikesi életművet egyértelműen a korai felvilágosodás korszakához kötjük. Az író csaknem fél évszázados alkotó munkássága időben az E. Winter által¹ elég tágan megjelölt kb. 1650–1750-es fejlődési út XVIII. századi szakaszába, a magyarországi és erdélyi vagy középkelet-európai felvilágosodást megelőző évtizedek irodalmi áramába torkollik.

Legutóbb a XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatairól rendezett vitán — részben fejlődéstörténeti szemszögből, másrészt periodizációs megfontolásból — elhangzottak olyan észrevételek, hogy a XVIII. század harmincas éveiben kezdenek sűrűsödni a korai felvilágosodás kibontakozására jellemző elemek.² A vitában résztvevő történészek is emlékeztettek arra, hogy ennek a jelenségnek bizonyos előzményei visszanyúlnak a Rákóczi-szabadságharc korába. Ennek kimunkálása közös feladat. S ha Winter említett (*Frühaufklärung* c.) könyvének tanulságaira és hiányaira gondolunk,³ a Rákóczi-szabadságharc és emigráció időszakának új szempontú tanulmányozása lényeges vonásokkal egészítheti ki, nemcsak a hazai, hanem a középkelet-európai korai felvilágosodás fejlődésképét.

Egy ilyen távlatú kutatási program Mikes életművének feldolgozásában újabb követelményeket és igényeket támaszt. Következtesen életművet említettem, ezzel is jelezve, hogy az immár másfél évszázados Mikes-kutatásoknak jobbra a *Törökországi Levelekre* épített bázisát — a levéltíró és fordító párhuzamosan folytatott irodalmi munkásságára —, a teljes írói élet-

¹ E. WINTER: *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slavische Begegnung*. Berlin 1966. 111

² A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. (SZAUDER József.) ItK 1969. 137., 141–43., 157., 162–63., 166., 171–72 (vita).

³ Vö. az ItK 1969. 111 és a Helikon VF 1970. 505. megjelent bírálatokat.

műre kell kiterjesztenünk.⁴ De nem egy magányos életműre, hanem az egész (lengyel-, francia-, törökországi) Rákóczi-emigráció történetének és irodalmának alkotó részére. S mivel a kuruc emigráció irodalmának ideológiai gyökerei meghatározóan a nemzeti függetlenségi (fegyveres) mozgalom időszakába nyúlnak vissza, indokolt és szükséges, hogy Mikes Kelemen életét és műveit a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmának elnevezhető, a hazai fejlődés-történetbe ágyazott periódus keretében tanulmányozzuk.

Mikes esetében arra is tekintettel kell lennünk, hogy az író nemesi szemlélete nem az átlagos magyarországi vagy erdélyi köznemesi szemléletmód jellemző példája, hanem kiemelkedően egyéni jellegű; ugyanakkor az erdélyi (háromszéki) hagyományokban s még inkább a Rákóczi-szabadságharc nemzeti ideológiájában, a fejedelem és a kuruc kancellária által propagált nemesi-nemzeti függetlenségi történetfelfogásban⁵ gyökerezik, társadalmi reformelgondolásai-ból, s kulturális programjából táplálkozik. Mikes világnézete Rákóczi közvetlen környezetében, fejedelmi udvarában, illetve a lengyel, francia és török földön bújdosó fejedelem személyes kísérletében szerzett tapasztalatain és olvasmányain alapul.

Írói szemléletének alakulására döntő befolyású tényező emigrációs állapota. Mikes hazájából fiatalon száműzött, fő- és jószágvesztésre ítélt székely középnemes, aki nemességére Rákóczi mellett betöltött udvari hivatala, nehéz sorsra jutott urához fűződő rendíthetetlen hűsége s nem utolsósorban, rendkívüli műveltsége tudatában büszke. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy a nemesség, a mágnások erkölcsi szempontú és nemzeti tartalmú bírálatában a legélesebb hangot az önzetlen hazaszeretet eszménye, a nemzeti művelődés, a kultúrált, dolgozó életmód, a fejlett udvari és társasági élet és polgári igények szemszögéből ulti meg.

A polgáriának tűnő mikesi nézőpontok mögött bonyolult társadalmi háttér húzódik meg. Ha ugyanis az európai korai felvilágosodás sokrétű szellemi mozgalmát egy széles medrű, a feudalizmus rendi viszonyai között megindult gazdasági-társadalmi, nemzeti-polgári fejlődés és átalakulás kísérő jelenségének fogjuk föl, közép-kelet-európai viszonylatban — a feudális rendi osztályviszonyoknak megfelelően —, a polgári erők gyengesége folytán, a módosulás szembetűnő: a polgárosodás és nemzeti mozgalom ellentmondásos nemesi képviselése még a felvilágosodás betetőzésének folyamatára is jellemző.

Az Erdélyből elindult Mikes irodalmi alkotásai kb. 1717—1761 között keletkeztek; egy olyan sokatigéző kísérlet után, amikor a bécsi (ún. konfessionális) abszolutizmustól létében fenyegetett soknemzetiségű rendi-nemesi Magyarországból, az erdélyi fejedelem vezetésével; egy független, központosított, toleráns, modern nemzeti állam megteremtésének lehetősége csillant föl. S itt kapcsolódik össze legszorosabban Mikes életműve a korai felvilágosodás egyik legmesszebbre látó hazai egyéniségének, II. Rákóczi Ferencnek munkásságával. A fejedelem tágabb irodalmi érdekű, politikai, publicisztikai, államelméleti síkon dolgozza föl a valóság nyújtotta élményeket; kamarása a bujdosás évtizedeiben szépirodalmi köntösbe öltözteti az átélt hősies, de sikertelen vállalkozás előremutató társadalmi és művelődési tapasztalatait. Induljunk el ezen a nyomon.

⁴ Erre figyelmeztetnek Mikes Kelemen összes művei I., II., III. kötetével kapcsolatos eddigi bírálatok is: BÁN Imre (Helikon VF 1967. 131—133; 1972. 269), BARÓTI Dezső (Acta Litteraria 1967. 327—330), V. WINDISCH Éva (ItK 1967. 673—677), GYENIS Vilmos (ItK 1968. 238—243), KÓKAY György (MKSz 1968. 116—117; 1971. 390—391). SZABÓ T. Attila (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények Kolozsvár, 1968. 365—369). SZIGETI József (Korunk, Kolozsvár 1968. 290—295), VARGA Imre (MTA I. Osztály Közleményei 1968. 405—412), POMOGÁCS Béla (Kritika 1971. 113—116.)

⁵ R. VÁRKONYI Ágnes — KÖPECZI Béla: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. 127., 130., 137—39., 247., 250; A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 2. köt. 329., 335—339; A Rákóczi-szabadságharc politikai irodalma c. fejezet, 358—370; továbbá Magyarország története I. Bp. 1971. 298—316.

Mikes nemesi nacionalizmusának, az ún. rendi nacionalizmustól eltávolodó haladó szemléletének azok a legpozitívabb elemei, amelyek a nemzeti-nemesi reformok és a polgárosodás irányában hatnak. Szinte a felvilágosult művelődési program jövőendő jelszavait juttatják eszünkbe öntudatos sorai: *mint haza fia azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság.*⁶ Ennek a nemes gondolatnak szép hagyománya van. Amikor az erdélyi író az ország különféle (nemesi, polgári, paraszti) társadalmi rétegeit érintő iskolai, művelődési reformokat sürget, ezt abban a szellemben teszi, mint jeles elődei, Heltai Gáspár, Apáczai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós, vagy Zrínyi, Bethlen Miklós és közeli kortársai, Ráday Pál vagy Rákóczi tette.

Hozzájuk hasonlóan az író a művelt és erkölcsös ifjúságban látja a nemzet letéteményesét, az ország jövőjének zálogát. Hazafiúság, műveltség, morál — Mikes életművében elválaszthatatlanul összetartoznak. A *Mulatságos napokban* önállóan jellemzett személyek: Julius, Octavius és Valerius, azokat a főrangú erdélyi ifjakat testesítik meg; akiket Mikes *Leveles-könyvében* ajánl az országnak: *ezek mind olyan nagy fő renden lévő iffiu urak valának, akik az iskolájokat el végezvén, mind más tudományokban részesek lévén, alkalmasak valának az ország szolgálattýára, s mátkáikhoz hasonlóan ezekben mind a jó erkölcs, mind az okosság bővölködött.*⁷ Ismertebbek azok a fejtegetései, amelyekben a levélíró a *nemes leány* és *nemes ifjú*, a *nemes ember gyermekei* nevelésének bírálatáról és új követelményeiről ír, valamint a *paraszt ember gyermekének* falusi iskolázásáról és a mesterségek tanulásáról javasol. (27, 62. lev.)

Ha figyelmesen szemléljük a mikesi művelődési eszmény társadalmi „modelljét”, fölismerhetjük rajta az államszervező fejedelem modern nemzeti koncepciójának lényeges jegyeit s az emlékiró Rákóczi osztály-rétegződés szerint festett társadalmi tablójának körvonalait. A kuruc nemzeti összefogásnak megfelelő politikai és művelődési program a társadalom minden rétegére kiterjed.

Földereng Mikes gondolatvilágában a tovatúnt nemzeti királyság eszméjének halvány sugára is, a francia abszolút monarchiára célzó, *a való, hogy nekik magok királyok vagyon* eszmétársulás kapcsán. Meglátja ennek a nemzeti művelődéssel összefüggő következményeit; *az országokban . . . minden féle tudományok és mesterségek virágoznak; az is való* — írja az ifjúságra térve —, *hogy egy országnak a boldogsága az iffiakot való jó neveltetésekből áll; a hadakozást, a tudományokat és a mesterségeket akkor kezdik tanulni.* Fölismeri a polgári foglalkozások nemzetgazdasági funkcióját, *mivel a mesterségek és a kereskedések hajtanak hasznot egy országban.* Az Európát megjárt fejedelmi kamarás élettapasztalatból beszél; önkéntelenül összehasonlítja mindezt a sivárabb hazai állapotokkal: *A mi boldogtalan országunkban mind ezekre alkalmatlansága nincsen egy iffiunak, noha mind ezekre olyan alkalmas volna, mint akár mely nemzet.* A történeti háttér ismeretéről és öntudatról tanúskodnak sorai. Mikes gondolataiban nyomot hagyott a hazai kísérlet, a nemzeti művelődés távlatait megláttató kuruc művelődéspolitikai. Az új levélíró szemlélete világias, korszerű, iskolapolitikai nézőpontja modern igényű, Rákóczi neveltjéhez méltó: *tudom, hogy a mi országunkban egy iffiunak más tudományt nem lehet tanulni, mert nincsenek arra való Collégyiumok, mint más országokban, ahol egy huszon öt esztendő iffiu négy vagy öt féle tudományokat tud, és egy közönséges iffiu két vagy három mesterséget.*⁸ Mikes szemében az iskolaügy, az ifjúság nevelése országos, társadalmi érdek, nem felekezeti privilégium; *más tudományt kell tanulni, mint amit ő tanult a jezsuita kollégyumban.* Új intézmények, hasznos tudományok, nemzeti oktatási program és *arra való Collégyiumok* kellenének.

⁶ 62. levél, Rodosto, 11 junij 1725. Mikes ÖM I. Törökországi Levelek és Misszilis levelek. Szerk. HOPP Lajos. Bp. 1966. 109.

⁷ Mikes ÖM III. *Mulatságos napok* és más fordítások. Szerk. HOPP L. Bp. 1970. 9.

⁸ 62. lev. Mikes ÖM I. 106.

Mikes különösen érzékeny az egyéni érdeket az ország hasznának, a közös nemzeti érdekek alárendelő gondolatokra. Érdemes fölidézni levelének ezeket a tudatosan megismételt, közérdekű sorait. A kollégiumba „béplántált” s onnan egy évtized múlva „kiszabaduló” nemes ifjában azt keresi, *hogyan annyi tanulás után mit tud és hogy ha használható valamit tudományával az országnak vagy magának?*

Miből áll a tudománya ennek az *egy néhány könyvit és philosophiáit* valamely almárium mélyébe eltemető deáknak? A falusi udvarházban lemossa az „iskola porát”; *Aristotélésnek őt egy néhány terminusit ki pöki, de deákul már szégyenlene beszélni . . .* csak a hölgyek szóra-koztatására futja, *amit Vergiliusból vagy Ovidiusból olvasott.* Egyébként a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások, és *a physicájából annyit sem tud, mint a molnárja vagy a kovácsa . . . annyi deáksága után csak azt is a tisztartójától kell meg kérdeni, ha a szöllője délre vagy északra fekszik?*

Ezek után — folytatja Mikes ironikusan — *kérdgyük meg már aztot, hogy mikor fogja hasznát venni a logyikájának?* A magánéletben semmi hasznát nem veszi; *az ország gyűlésiben el menvén, az ország dolgához nem tud; nagy csendességben kell hallgatni a végezéseket, mivel ha őt úgy disputálnának, mint az iskolákban, azonnal ő is fel ugranék székiről és fel kiáltaná, nego majorem! De azokhoz nem értvén, olyan tanácsot kell adni, hogy hánynyák el az ember főt; nem hogy azt tudná, hogy miben áll az ország haszna, de azt sem tudgya, micsoda országok szomszédi Erdélynek . . .* A jezsuita kollégium deákja, mert arról van szó, a közügyekben is elbukik.

Mind ezekből láttyuk — összegezi Mikes kemény kritikával —, hogy a nyolcz vagy kilencz esztendeig való tanulásnak se maga, se az ország hasznát nem veszi; mert a deák nyelvnek úgy venné hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának. De így a mi philosophusunk egy két esztendő mulva olyan tudatlanná léssen, valamint a gondviselője. A skolasztikus okoskodás, az arisztotelészi szillogizmus csődöt mond az élet gyakorlati, új követelményeivel szemben.

De a bírálatnak még nincs vége. Mikes a *nemesi jó erkölcs* szellemében is elmarasztalja hitvány parlagi életmódja miatt műveletlen borissza filozófusát. Szimbólikus hasonlattal él: *egy tudatlan tanács ur olyan egy országban, mint egy üres hordó a pinczében.* Az „édes néné”-nek szánt jótanácsában tömören megfogalmazza tevékeny patriotizmusának lényegét: *kédnek pedig azt javallom, hogy fiának olyan tudományokat adasson, amelyekkel használhasson országának.*

Ebből a szemszögből ítéli meg a *nemes leány és nemes asszony* hivatását is: *jól oktátni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika.* Mikes ezt reális, természetes okokkal magyarázza: *egy jól nevelt eszes leány, asszonnyá változván, a fiát mind jól tudgya nevelni, oktatni és tanyítani, és aztot az ország szolgálattýára alkalmatossá tenni; ergo, hasznára vagyton tehát az országnak . . .⁹*

Az ifjú Mikes az utolsó magyar fejedelmi udvarban korán magába szívta azokat az eszméket, amelyek révén Rákóczi az ország iskolaügyet és a nemesség kiművelését új, nemzeti alapokra kívánta helyezni. „Az Nemesi Társaság seregének rendi” már az első bekezdésben le-szögezte: „ezen Nemesi Társaságnak serege legfűképen a végre rendeltetik, hogy zászlója alatt lévő nemes ifjúság oldalunk mellett, szemünk előtt nevelkedvén, hazájához való szeretetet az isteni félelemmel együtt több tudományokkal és jóságos erköltsőkkel tanulgya és gyakorolgya, és az idő mostohasága által le tapottatott és elszegényedett atyák fíjokot költsége nélkül

⁹ I. h. 107—109.

mind azokkal fel ékesíthetessék, az mellyek nemességekhez illendők.”¹⁰ Rákóczi különös gondot fordított udvari apródjaira; erről ír egyik tábornokának: „bizonyos lehet benne, hogy valamint in generali egész dicsőségemet és gyönyörűségemet abban tartom, hogy az ifjúságot hazám szolgálatjára nevelhessem, de in particulari is a Kegyelmed fiának is atyja lenni kívánok . . .”¹¹ Ez áll Mikesre is.

A mikesi gondolatmenet magvában nem nehéz fölismerni a Rákóczitól inspirált kuruc kancelláriai iratok, a Nemes Ifjak Társasága hazafias szellemű szabályzatának fő mondanivalóját és a korai felvilágosodás szenvedélyes hangú egyházpolitikai vitairata, a *Responsio* (1706) racionalizmusának¹² nyomait. A fejedelem közvetlen személyes hatása is befolyásolta a fogékony székely író, hogy a hazafias nevelés követelményeit elsősorban hangsúlyozza. Tudjuk, hogy Rákóczi franciaországi *Emlékirataiban* is visszatért ezekre a gondolatokra; a *Testament politique et moral . . .* c. művében pedig Rodostón is foglalkozott¹³ a Mikes által kedvelt témával, ami föltehetőleg beszélgetések, eszmecserek tárgyául is szolgált a fejedelem körében.

Hazai talajban gyökerezik tehát a mikesi szemlélet; erre épül mindaz, amit az író később külföldi tapasztalataiból, olvasmányaiból, francia fordításaiból magáévá tett. Claude Fleury és Fénelon traktátusaira, a Spectateur cikkeire, mint forrásokra vonatkozó régebbi megállapítások, csak ilyen összefüggésben értelmezhetők helyesen. Mikes élettapasztalatai alapján sürgeti a hazai kollégiumi, oktatási rendszer reformját: a *hasznos tudományok* kerülnek előtérbe, a reáliák, nyelvek, az államigazgatás, a hadakozás tudománya, történelem, jog, gazdasági, földrajzi, természetrajzi ismeretszerzés, matematika, fizika, természettudományos, gyakorlati ismeretek — szemben az egyoldalú, elavult retorikus-grammatikai skolasztikus rendszerrel. Az új fölismerés az európai korai felvilágosodás vívmánya: a tanulást az élet szolgálatába kell állítani; Mikes ezt konkretizálja hazaszeretetének mély átélésével: a nemzet érdeke, az ország haszna lebeg szemei előtt.

Ország, haza, nemzet

Ezek az író gondolatvilágában összekapcsolódó fogalmak nemcsak akkor fordulnak elő, amikor Mikes általánosságban ír az ifjúság neveléséről. A *haza* és *nemzet* fogalmának konkretizálására, a kuruc politikai publicisztikára emlékeztető frazeológiának értelmezésére, beszédes például szolgálnak Mikes alábbi levelei.

¹⁰ Ráday Pál iratai II. 1707—1708. Sajtó alá rend. BENDA Kálmán és MAKSAJ Ferenc. Bp. 1961. 162; vö. még Ráday esketési beszédét a Nemes Kompania ifjaihoz, valamint az ugyancsak általa fogalmazott „A Nemesi Társaság belső rendjét illető szabályok”-at, i. m. 167—180.

¹¹ Gróf Eszterházy Antalnak, Szegi pusztá, 1710. július 6. II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerk. és bev. KÖPECZI Béla. Bp. 1958. 213.

¹² A jezsuita ellenes kuruc vitairatban Rákóczi és Ráday is azt hangsúlyozza, hogy az *országnak* nem sok haszna van a jezsuiták által terjesztett „tudományok”-ból; iskoláikban ismeretlen a földrajz, mennyiségtan, történelem, építészet, politika stb., s az államot tönkretesztik azzal, hogy az ifjakat homályos szofisztikával és a skolasztikával elvonják a korszerű ismeretekről, s így az országot megfosztják az alkalmas vezető emberektől. Ráday Pál iratai II. 1961. i. m. 705—726; I. még A magyar irodalom története 2. köt. 1964. i. h. 362—363.

¹³ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Ford. VAS István. Bp. 1951. 66; Testament politique et moral du Prince Rakoczi. Tom. I—II. A La Haye 1751. 381. A fejedelem 1725 táján Rodostón befejezett állambölcséleti munkájában az abszolút nemzeti uralkodó kötelességeiről vallott nézeteiben foglalkozik az ifjúság nevelésének kérdéseivel. Vö. ehhez Mikes idézett 62. lev. jegyzeteit, Mikes ÖM I., 551—558.

Nemes humanizmussal átszőtt enyhe nacionalizmusának szép megnyilatkozása olvasható 1720 tavaszán Jenikőyből Rodostóba vivő hajóútjáról készült levelében. A „keresztény” gályarabok között magyarokat, *miéinket* fedez föl. Még szeme előtt a megindító látvány, fülébe cseng a szomorú lánccörgés: *mind ezekre azt mondaná kéd, hogy lehetetlen ezeknek a szegény raboknak, hogy szabadságokat ne suhajtssák; mind azon által vannak mégis olyanok, akik azt a nyomoru életet meg szokták.* S itt rátér a velük folytatott szűkszavú beszélgetésre: *Mivel én beszéltem két magyar rabbal, akik húsz esztendőből fogvást vannak a gályán, és mondtam, hogy ha nem lehetné olyan módot találni abban, hogy meg szabadulhassanak. Csak azt felelék erre, miért mennék mi már magyar országban? feleségünk, gyermekünk talám már meg holtanak; ott is mivel élnék? itt ételt adnak, és meg szoktuk már ezt a nyomoruságot.* Mikes megdöbben ezen a boldogtalan vallomáson: *A való, hogy nem vártam ezt a feleletet töllök* — írja a szülőföldje után holtáig sóvárgó, lengyel, porosz, francia földet megjárt, törökországi bujdosásra kényszerült író; meg is mondja — *másképpen is gondolkodnám, ha helyettek volnék.*¹⁴ Erősen él benne a nemzeti összetartozás tudata; neki csak otthon volna jó, szülőföldjén, hazájában.

Más összefüggésben is fölmerül ez a kérdés a Mikes-levelekben. Rákóczi György hercegnek Rodostóból Franciaországba történt elhajózásakor ilyen gondolatokkal kíséri 1728 tavaszán a török partoktól eltávolodó, messzeségbe vesző vitorlákat: *legnagyobb fogyatkozást azt találok benne, hogy magyarul nem tud; de nem az ő vétke, németek nevelték, akik csak a miatyánkot sem engedték volna, hogy magyarul meg tanulja . . . ahová megyen, az az ország még nagy hasznára lehet, mert jó iskola . . .*¹⁵

S hogy Mikes írói tudatában a *nemzet* fogalmához legszorosabban kötődik az anyanyelv, arra idézhetjük a fejedelem halála után 1736-ban Rodostóba érkező idősebb fiúról, József hercegről szóló, elmarasztaló sorait: *Isten ebben a fejedelemben sok szép talantumot adott . . . s ha ezt úgy oktatták; nevelték volna a mint kívántatik, dicséretre méltó dolog lett volna, de . . . azt nem tudgya . . . hogy mi légyen a nemzetéhez való szeretet, mert soha a nemzetivel nem társalkodhatott.*¹⁶ Rákóczi udvari embere merészen jellemzi mind a herceget, mind a körülményeket; a fejedelemfi elhalalozásakor sem enyhül meg irányában, s 1739 nyárelején így búcsúztatja: *sok dolgokra esze szép volt szegénynek, de igen rossz neveltetése volt és nem szeretett semmit is tanulni, . . . ha pedig a nemzetit nem szerette, azt nem kell csudálni, mert olyan helyt neveltetett, ahol gyűlölik a mi nemzetünket, . . .*¹⁷ Mikes megnyilatkozása őszinte: Rákóczi mindkét fiában csalódott.

Mikes tisztában volt az osztrák uralkodóház szándékával; Rákóczi Ferencet is így akarták a jezsuitákkal „fölneveltetni”. De csak fiainál értek el eredményt. Rákóczi Józsefnek a *nemzet*éhez fűződő nyelvi kötelekei, a nemzet szeretetének szálai már elszakadoztak. A fejedelem másképpen nevelte udvari apródjait és nemeseit;¹⁸ kamarásának egész élete ezt példázza. Ezért is van Mikesnek erkölcsi bátorsága, hogy középnemes létére írói ítéletet mondjon főrangúakról, mágnásokról. Egészséges nyelvi nacionalizmusa ugyanakkor védekezés is az idegen abszolutizmus „nemzet-gyűlöletével” szemben.

Nincs abban semmi különös, hogy az anyanyelv és a nemzeti nyelvűség követelményét éppen az erős francia műveltségű és klasszikus irodalmi kultúrájú Mikes teszi szóvá. Franciaországi „tanulmányútja” megerősítette benne azt a magával vitt gondolatot, hogy az anyanyelv tudása, a nemzeti nyelv kiművelése és a kultúra ápolása összefügg hazájának szereteté-

¹⁴ 36. levél, Rodosto, 24 apr. 1720. Mikes ÖM I. 53–54.

¹⁵ 88. lev. Rodosto, 24 martij 1728. Mikes ÖM I. 160–161.

¹⁶ 125. lev. Rodosto, 20 julij 1737. Mikes ÖM I. 216–217.

¹⁷ 147. lev. Csernavoda, 4dik junij 1739. Mikes ÖM I. 238.

¹⁸ Vö. a 10–13. sz. jegyz. Rodostón ismét ír erről: „Sur la Maison des Princes” és „Sur la politesse d'un Prince envers es Courtisans et Domestiques” c. részekben, Testament . . . i. m. 370–72, 452.

vel, az ország hasznával és a nemzeti nyelvű irodalom művelésével. Mikes azért jutott el bizonyos fontos, a korai felvilágosodásra jellemző európai szintű fölismerésekhez, mivel megvolt hozzá hazai útravalója. Úgy is mondhatnánk, hogy nemzeti-művelődési és társadalmi érdeklődés gondolat-bázisa, írói érzékenysége megfelelőnek bizonyult modern eszmék befogadására és asszimilációjára.

Az adaptációs folyamat fölerősít Mikesben olyan erkölcsi-társadalmi problémalátást, ami általános síkon — az osztályával szemben kritikus író gondolkodásában — a polgári szemlélet felé bővül.

A munkáról és a hivatalról

A tanulás és művelődés igénye mellé a munkának, mint társadalmilag szükséges tevékenységnek követelménye párosul. Mikes egyes leveleiben dicséri a dolgozó életmódot, a munkás ember, a munkások szorgalmát s elítéli az urak torkos, mértéktelen, részeges, tunya életét.¹⁹ Rákóczi ebben is kivétel; a levélíró vonzó emberi portrét rajzol uráról: *ebédig az olvasásban és az írásban tölti az időt; ebéd után pedig aki látná, azt mondhatná, hogy valamely mester ember; vagy fur, vagy farag, vagy az esztergában dolgozik, és az ő gyönyörű szakállá sokszor tele forgáccsal, hogy maga is neveti magát, és úgy izzad, mint ha munkája után kellene enni kenyérét . . .*²⁰ S jól-lehet a fejedelem példaadásában, a bútoresztégálásban, barkácsolásban, épületrendezésben, kertészkedésben, a hasznos kézimunka végzésében lehetett valamiféle divatos francia udvari elem, a fizikai munkát kedvtelésből űző „földi demokratizmus”, valamint a kamalduliaknál Grosboisban tanult (a test ápolásával összekötött foglalatosság s a munka általi „önmegalázó”) életmód, a rodostói életkényszer valódi tartalmat adott a munkának. Mikes műveiben — a nemesség által Európa-szerte megvetett munka — szinte irodalmi motívummá, általánosabb jelentőségű tényezővé vált.

Az *Iffjak Kalauza* átültetésekor Mikes magáévá tette azt a társadalmilag előre mutató gondolatot, hogy az emberek mindnyájan a munkára születtek.²¹ Egy másik fordításban, *Az idő jól el töltésének Módygya Minden féle rendben* c. kéziratában egész fejezet szól arról, *Hogy a munka, természet szerint, minden rendben levő személyeket illeti.*²² A munka az emberek morális kötelessége, fogalmazza meg *Az Epistolák és az Evangéliumok Magyarázattya*ban: *Egy kereszténynek az életét a munkában, a hasznos foglalatosságokban kell tölteni, amely meg egyezze az ő rendével . . .*²³ Hasonló moralista szellemben ír *A Valóságos Keresztényeknek Tükörében: A tunya életnek kárhuztatásáról*²⁴ és a *Keresztényi Gondolatokban: Az idővel való élésről* c. fejezetben.²⁵ Erkölcsi tartalmán túl társadalmi érdekű *A munkáról és a hivatalról* c. fejezet *A Keresztények szokásairól* fordított kéziratában, mondván: *Leginkább a gazdagoknak javallyák vala . . . hogy el kerülyk a henyélést . . .*²⁶

A munka és tanulás Mikes műveiben társadalmilag és erkölcsileg meghatározott fogalmak, az emberi élet két alapvető tényezője. *El ne mulasd tehát fiam, magadot minden nap olyan*

¹⁹ 64. levél, Rodosto, 23 7bris 1725. Mikes ÖM I., 113. és 569., vö. uo. a Spectateur-rokon témájú olvasmányaira utaló jegyz. is.

²⁰ 88. lev. 1728. i. h. 161. és 629. 1. jegyz.

²¹ *Az Iffjak Kalauza . . .* 1751. OSZK Quart. Hung. 1099. 139 verso. (De az előző 1724/44 átdolgozásban is, EK A 241. 73 recto) Vö. a francia kiadás fogalmazását: „Considerez que tous les hommes sont nez pour le travail”. Charles Gobinet: *Instruction de la jeunesse en la piété chrétienne . . .* Paris 1664. III, 38.

²² *Az idő jól el töltésének Módygya . . .* (én) OSZK Quart. Hung. 1091. 112. recto.

²³ Mikes ÖM II. *Az Epistoláknak és Evangéliumoknak Magyarázattya*. Szerk. HOPP L. Bp. 1967. 142.

²⁴ Mikes ÖM III. i. m. 927 és 1099 1. jegyz.

²⁵ Mikes ÖM III. i. m. 511 és 1055. 1. jegyz.

²⁶ *A Keresztények szokásairól* (én). OSZK Quart. Hung. 1098. 101. recto.

munkában foglalni, amely ahhoz a rendedhez illik . . . — inti Az Ifjak Kalauzának olvasóját. S az ifjaknak külön is ajánlja, mert ha a munka szükséges minden renden lévőeknek, a sokkal szükségesebb a tanulóknak. Ezt követően egész fejezetet szentel a kulturált életmód megvilágítására. Intelmével, kerüld el a heverő és henyelő ifiaknak társaságokat, . . . munkára serkent; mert azok, hogy hivatalodat el mulassad és magadat mulassad, a játékot, a korcsomat meg szerettedik veled. S az oktatás fokozatosan társadalomkritikai reflexiókká érik: sokat látz — írja a szerző, s fordító, aki otthon érzi magát ebben a témakörben —, akik henyelő és tunya életet élnek, a munkát úgy kerülik, mint a halált, . . . csak a mulatásról gondolkodnak, a játék, a sétálás, a jól lakás, aluvás, életeknek ezek a legfőbb hivatallai, . . .²⁷ Társadalombírálat a továbbiakban különösen a nemességre összpontosul.

„Vera nobilitas”: a nemesség bírálata

Mint hogy az oktatásban is kinek kinek „a rende” szerint jár el a szerző, bírálatát is differenciáltan fejti ki: a minden napi próbán szerzett bizonyosság a gazdagok ellen szól: az gazdag ifjak rend szerént rosszabb erkölcsűek másoknál . . . restek, a munkát gyűlölik . . . nagyra vágyók . . . kevélyek . . . másokat meg vetők, engedetlenek, az oktatásokat bé nem veszik . . . gyakorta hamisak, . . . csak a gazdagsághoz való szeretet uralkodik bennük.

Ezzel szemben vannak a társadalomnak hasznosabb rétegei is: ellenben pediglen az ollyanok, akik szegények vagy közép értékűek („pauures ou de mediocre fortune”) . . . a jó erkölcsben elébb mennek, a henyelést kerülik, a munkát szeretik, a tanulást keresik és azt hasznokra fordítják, . . .²⁸ A bátor tollú kritikus ezután a bölcsesség és jóerkölcs nélküli gazdag ifjúra, aki az ő szemében olyan lesz, mint egy czifrán fel öltöztetett ló, aki minden ékességivel csak okosság nélkül való állat.²⁹ — már indulatos, sértő hangon pirit rá!

A gazdagok bírálatát kiterjed az egyházi rendre is. Sokan, akik beneficiumokat bírnak, heverők, fősvények, mértékletlenek, alkalmatlanok a papi hivatalok végben vitelére, . . . A kulturált szerző szigorú egyházkritikus: lehetetlen, hogy a tudatlan egyházi henyelő és tunya ne legyen, mert tudatlan lévén, nem gyönyörködhetik a tanulásban, amely az ő dolga volna . . . Erkölcsbírálata szemléletessé teszi, mondván: száználmas látni, amidőn a pástor meg nem találja a juhainak való legeltető helyt, amidőn a kalauz az üdveségre vivő utat nem tudgya . . .³⁰

S hogy világosabban kiderüljön, milyen nézőpontból kerülnek a gazdagok terítékre, meg kell néznünk A nemesek különös akadályairól készült fejezetet. S jóllehet Mikesnek irodalmi

²⁷ Az Ifjak Kalauza . . . i. m. 1751., 94 verso, 95 recto, 137 verso, 139 recto. A francia forrásban: „Le trauail necessaire à tous: et encore plus aux estudiens, et pourquoy.” Instruction . . . i. m. 1644, II, 52. Továbbá: „Ils vous persuaderont de quitter vostre employ et vostre trauail, et de vous donner du bon temps. Ils vous apprendront à aymer le ieu, hanter les cabarets, frequenter les bals et les comedies.” I. m. III. 33. S az állhatatlan rest jellemzése: „C'est l'oisieté qui apporte l'ignorance et le defaut d'instruction, laquelle on ne peut acquerir que par le trauail . . . Elle est cause de l'inconstance. Le paresseux veut et ne veut pas; aujourd'huy il veut vne chose et demain vne autre; aujourd'huy il veut le bien, et demain il change d'auis . . . Vous en voyez la pluspart viure d'vne vie faineante et oysiue, fuir le trauail comme la mort, ne voulans s'addoner à aucun exercise arresté, . . . Ils n'ont affection ny pensée que pour les plaisirs et les diuertissements. Les jeux, les promenades, la bonne chere, le dormir . . . O paresseux, . . .” I. m. III. 35.

²⁸ Az Ifjak Kalauza . . . 1751. i. m. 174 verso, 175 recto. A polgári rétegek: „pauures ou de mediocre fortune” (i. m. III. 106) „szegények vagy közép értékűek” — fordítja Mikes.

²⁹ Az Ifjak Kalauza . . . 1751. i. m. 176 recto. Fr. „vous estes semblable à vn cheval richement encharnaché, qui avec tous ses ornemens n'est qu'vne beste sans raison.” I. m. III. 108.

³⁰ Az Ifjak Kalauza . . . 1751. i. m. 61 recto, 287 verso, 288 recto. Fr. „Il est impossible qu'vn Ecclesiastique ignorant ne soit faineant et oisif, ne pouuant s'appliquer à l'estude . . . comme on le voit tous les iours.” I. m. V. 51.

leveleiben is kritikus a hangja a nemességgel szemben, sohasem ragadtatta magát olyan szigorú ítéletre, mint a fordító, aki a francia szerző nyilvánvaló polgári beállítottságát nem tompította, hanem híven tolmácsolta gondolatait. A rossz erkölcsű tanulók a *Nemesek között, kevély nemes emberek, akik veszekedők, szemtelének, káromkodók, szabad életűek*. A morális szempontú francia társadalomrajzot így elevenítette meg Mikes tolla: *Tsak egy kevéssé vizsgáljuk meg a nemesek életét, ez az igazság ki tettzik, . . . hogy rend szerént, ennél meg romlottabb, se rossz erkölccsel tellyes(ebb) rend ennél nintsen.*³¹ S az ezt követő kritikai jellemzés felülmúlja a gazdagok előbbi szigorú bírálatát is.

A keresztény moralista nézőponton túl a társadalmi ellentéteket kifejező polgári magatartás kap hangsúlyt az erkölcsi oldalról kiinduló, de társadalmi konklúzióhoz vezető gondolatmenetben. A reneszánsz óta többé kevésbé nyíltan támadott születési előjogokról, a feltörekvő polgárság részéről hangoztatott legfőbb sérelemről van szó: *mert ha a nemesség a fő renden levő születéktől való születésekből áll, . . . és ha a nemesség . . . a jó erkölcsnek jutalmára adatott . . . hihetetlen, hogy a keresztényeknek legszebb része oly igen meg légyen romolva*. A nemességet és királyi hivatalt nagypénzen vásárló úrgazdagok emezeken is túltesznek.

Mikes megfogalmazza a számára bizonyára merésznek tűnt konklúziót: *jóbb lett volna, ha a nemeseknek legnagyobb része alább való familiákból volnának.*³² Ez a csúcspontja az ifjak oktatására szánt gondolatoknak. Még akkor is, ha a vallás-erkölcsi burokokban született társadalombírálat a biblikus kompromisszummal, az illendő morális intelmekben részesülő „valóságos nemes” s a „rossz nemes”, a gazdagok és a szegények egymásraultaltságának elfogadásával végződik. Ennek is van pozitív eleme; ti. annak, ahogy a szerző hangsúlyozza *a mi vallásunk nem személy válogató, az emberek rendét nem tekinti, hanem az életet, a szokásokról ítéli meg a nemességet*. S még egy utolsó figyelmeztetés: *Ne betsüllyed magadot fellyebb másoknál nemességédért és meg ne vessed azokat, akik nem nemesek.*³³

A dolog érdekessége, hogy Mikes a XVIII. század huszas éveiben, majd a század derekán adaptálja a XVII. század közepén élő Ch. Gobinet gazdag élettapasztalatait, amelyeket a Sorbonne-kollégium egykori igazgatója a fejlett polgárságú Franciaországban szerzett. Ez a téma egyébként nem volt ismeretlen a rodostói udvarban.

Rokon módon gondolkodik erről Szegedi Kiss István 1730-ban írott *Magyar Philosophiá-* jában: „Más a nemesség magától, más történet szerént: magától tulajdon erkölcs s érdemre nézve, történet szerént eleitől, nemzetségétől. Dicsőségesebb magától fényeskedni, mint csak eleitől, őseitől vett fényesség sugárral élni, . . . Nagy vérség, sok nemzetség mit használ, kiknek címerivel sok helyen egész pitvarokat szoktak bévonni.” S ilyen bevezető után a rodostói filozófus szemléltetően fejti ki a lényegét: „Az érdemes jó erkölcs egyedül igaz nemesség,

³¹ Az Ifjak Kálauza . . . 1751. i. m. 61 recto, 177 verso, 178 recto. Fr. „Dans la noblesse les Gentilshomme superbes, querelleux, duellistes, impudiques, blasphemateurs, libertins . . .” I. m. 98. Alább: „Les obstacles particuliers aux Nobles.” c. fejezetben, a „Corruption de la Noblesse” margó-jelölésű bekezdésben: „Il suffit de faire quelque peu de reflexion sur la vie de la noblesse pour voir cette verité, & pour connoistre euidentement qu'il n'y a point d'estat plus corrompu pour l'ordinaire, ny plus remply de vices que celui-la. On y voit regner vne superbe prodigieuse, qui leur fait mépriser tout le monde, & estimer tous les autres infiniment au dessous d'eux . . . Injustes, violens, durs, & souuent cruels envers les autres, & et principalement enuers les inferieurs . . . Vindictifs iusqu'à l'excès, . . . O Dieu! quelle vie . . .” I. m. III. 111–14.

³² Az Ifjak Kálauza . . . 1751. i. m. 178 verso. Fr. „Et que la noblesse, qui est donnée pour recompense de la Vertu, & pour y exciter les autres, soit deuenue la source du vice & de la deprauation des nobles? en sorte qu'elle est à plusieurs vne marque de reprobation, & qu'il seroit beaucoup plus souhaitable pour la plus grande des nobles, qu'ils ne l'eussent iamais esté . . .” I. m. III. 114.

³³ Az Ifjak Kálauza . . . 1751. i. m. 179 verso. Fr. „Ne vous estimez iamais plus que les autres à cause de vostre noblesse, et ne méprisez pas ceux qui ne sont pas nobles.” I. m. III. 116.

Az egy igaz erkölcs vagy mesterségben, vagy fegyverben áll . . . Az vér, nem az erkölcs származik vértől. Nem csinál nemest festett képekkel való teljes udvar, vagy annak pitvara. Valami előttünk, volt nem miénk, másért mást dicsir, valaki nemzetét hányja. Tudatlan, kinek minden tudománya mások pennája: nemtelen, kinek minden nemessége mástól vagyon. Szebb dolog embernek érdeme után nemesedni, mint úgy csak születni. Nemtelen vagy? Ha jó erkölcsöd vagyon, nemesség eredetivel bírsz. Nemes vagy? Ha jó erkölcsöd van, hazádhöz illendő vendég vagy.”³⁴

A „vera nobilitas”-nak — a humanizmusra és késő reneszánszra visszamutató —³⁵ a barokk kor rendi-nemesi mentalitásával ellenkező felfogását szókimondó erdélyi kortársuk, az öntudatos nagyenyedi papi polgár is osztja; prédikációjában tömören fogalmazza meg véleményét „a szép nemzetségből való származás”-ról.³⁶ Mindez arra vall, hogy a kardinális morális-társadalmi kérdés — a feudális társadalom osztályrendje és a valóságos erkölcsi értékek között levő ellentmondás — többeket is foglalkoztatott a XVIII. század első felében.

A nemesség bírálata, a nagy renden levők s az egyháziak kritikája végül elvezet a nemési gyűlekezet központjába, az udvarba. Az udvari életről szóló részben minden rossz megtalálható, amit a szerző addig felhozott a gazdagokkal szemben: az olyan élet, amelyben tellyességgel uralkodik a kevelység, a nagyra vágás, a hivalkodás, a heverés, a tziifrálkodás, a mértékletlenség, a

³⁴ Rákóczi-Emlékkönyv II. köt. Szerk. LUKINICH Imre. Bp. 1935. 20—21. (A kézirat — OSzK Quart. Hung. 122. — szövegével összevetve.)

³⁵ Három különböző hagyományos gondolati láncre utalunk; Heltai Gáspár: Dialógus (1552). „Micsoda a nemes ember, ha a jóságok benne nem találtnak? Goromba pór, nem nemes: noha e nevet viseli . . . nemcsak ez a nemesség, hogy valaki nyest subájába öltözzék, és a festett lóra felhágjon és úgy móráljon, hanem más dolog kell hozzá . . .” Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I/1. Középkor és reneszánsz. Szerk. BARTA János és KLANICZAY Tibor. Bp. 1963. 389.

Enyedi György (1555k.—1597) humanista unitárius püspök Gismunda és Gisquardus szép-történetében, amely Boccaccio novelláján és Filippo Beroaldo olasz humanista feldolgozásán alapul.

Az nemesség nemcsak külső nemzetség,
Mert nem testnek, de elmének fényesség,
Sem nemzettől származandó tisztesség,
De tulajdon természeti fényesség.

Az emberi tisztesség célja: „fegyver és tudomány”. Ez ad nemességet, nem a születés vagy pénzen vásárolt nemesség.

Igaz nemességet nem adhat az pénz,
Nem vehetni áron, mert igen nehéz,
Szinnemesség, az kit papiroson véssz,
Szerencsétől illetén nemesség vész.
Mindnyájunknak eredeti Istentől,
Születésünk hozatik atyáinktól,
Jó életünk adatik csak Istentől,
Az nemesség jó erkölcs folyásától. (I. m. 1963., 533.)

Rimay János, birtokos középnemes, Justus Lipsius műveiből tette magáévá a „vera nobilitas” elvét, hogy az igazi nemesség forrása nem a származás és a vagyon, hanem a szellemi és erkölcsi erény. „Ez a tanítás ugyan ismeretes volt a magyarországi humanista irodalomban az újsztoikus ideológia térhódítása előtt is, Rimay azonban élete egyik vezérelvül választotta.” A magyar irodalom története 2. köt. 1964. i. m. 16.

³⁶ Hermányi írja prédikációiban: „ganéjnak tarthatni” a tudomány nélküli nemességet; „nem tudom, mint lakhatik az alázatosság a büszke köntös alatt, a fényes fő és kendőzött ortza alatt s ama tziptomákon belül, amelyeket nem szenvedhetni . . .” Vö. GYENIS Vilmos: Hermányi Dienes József. Bp. 1970. kézirat, 512—513 (MTAK).

mód nélkül való gyönyörűségeknek szeretete, a világi jóknak telhetetlensége, sorolja kifogyhatatlannul; az udvar irigyek, álnokok, képmutatók, csalárdok, bosszúállók, hamis barátok és két-színű udvaroncok fő gyülekező helye, ahol *ki ki csak a maga hasznáról és szerentséjéről gondolkodik*.³⁷ Mikes oly szakértelemmel és jellemző stilizálással ültette át az élelétésű részleteket, mint akinek olvasmányélménye mellett bő emberi — hazai és külföldi — tapasztalata volt ahhoz, hogy ossza a francia író társadalombírálatát mélyült fejtegetéseit. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a levélíró Mikes jó társadalomkritikusnak bizonyult; a fordító hasonlóképpen.

Újra az alapgondolatnál — „a maguk hasznát” keresők és „az ország hasznát” tekintők dilemmájánál — vagyunk, amellyel a nemzeti művelődés és társadalmi gondolat összefüggését igyekeztünk megvilágítani. A probléma erkölcsi és társadalmi jellegű; Mikes egyértelmű írói magatartása szerint az ország hasznát keresők szűkebb táborába tartozik, akár konkrét hazai viszonyokról, akár általános morális társadalmi kérdésekről esik szó. S nem kell ahhoz Rákóczi *Emlékiratait* olvasni, hogy megértsük Mikesnek a magyarországi állapotokra vonatkozó köznemesi kritikáját, amikor klasszikus irodalmi tájékozódásával a hazafiúi erényt a régi római gyenerálisoknak idejében keresi: *csudálljuk azt a boldog időt, amelyben egy olyan nagy hadi ember (Regulus) a maga szegénysége mellett csak a hazája gazdagságát kereste, . . . s a jelenre vagy közelmúlra gondolva, Mikes írói sóhajba foglalja mélyenszántó gondolatait: boldognak mondhatni azt az időt, amelyben a nagy urak csak éppen a haza hasznát keresték . . .*³⁸

A mikesi racionalizmus

Összeségükben vitatható volna az egész társadalmi gondolat-komplexumot a barokk kor rendi-nemesi ideológiájának társadalomszemléletébe és történetfilozófiájába sorolni, a konzervatív feudális társadalmi gondolkodás „tipikus” elemei közé számlálni. Inkább a középkelet-európai feudalizmus keretei között megindult nemzeti-nemesi reform-igényekkel, a polgárosulással érintkező haladó törekvésekkel, történelmi nemesi szerepvállalással áll összefüggésben. Innen adódik a gondolati tartalom feltöltődése Mikes meghatározó köznemesi világnézetének és asszimilált polgári szemléletének elemeivel; a világi (valódi) tapasztalatok keveredése a vallásos biblikus világnézet moralista irodalmi ítéleteivel. Ez a korai felvilágosodásra jellemző folyamat jól tükröződik abban a kettősségben, ill. ellentmondásban, ami az író társadalomfilozófiájának mélyén rejlik.

A rodostói íróban a társadalmi eszmélkedés és egyéni sorskérdéseinek való töprengése megérlel egy általános érdekű gondolatot. De hallgassuk a bujdosás súlyával küszködő, 33 éves levélíró: *. . . minden képpen csak bizonytalan voltát látom a sorsomnak; de mind itt, mind másutt, csak az Isten akarattára kell magunkot hadni; és ne ugy gondolkodgyunk, mint az olyan istentelenek, akik azt tarttyák, hogy az Isten a világot teremtvén, magára a világra hadta, hogy mennyen amint mehet, és hogy az aprókos dolgokra nem vigyáz, valamint az óras, meg csinálván az órát, aztot fel tekeri és azután azt járni hadgya, amint neki tettzik. Eztet nem egy kell hinni egy kereszténynek, akit is arra tányit az évagyélium, hogy az Istennek olyan gondgya vagyon egy szegényre, valamint a királyra, és hogy minden dolgunknak az ő akarattya szerént kell folyini. S az isteni*

³⁷ Az Ifjak Kálauza . . . 1751. i. m. 308 recto. Fr. „De la Vie de la Cour.” Íme egy részlet: „Cette vie est toute pleine de dangers & de precipies qu'il est tres-mal-aisé d'éuiter à ceux qui y sont engagez . . . C'est vne vie en laquelle on voit regner absolument l'orgueil, l'ambition, la vanité, l'oisiveté, le luxe, l'intemperance, l'amour desordonné des plaisirs, la conuoitise insatiable des biens du monde. S'il y a de la Religion, elle n'y est qu'en mines & et en hypocrisie; chacun en fait paroître autant qu'il en a besoin, pour parvenir à ses fins. La solide Vertu y est méprisée, mocquée, & souuent persecutée. Vn desir insatiable de s'agrandir y occupe tous les esprits: chacun ne pense qu'à ses interests, & à sa fortune . . .” I. m. V. 71.

³⁸ 68. levél, Rodosto, 12 9bris 1725. Mikes ÖM I. 119.

elrendelés janzenista színezetű hitének megvallása és a deisták kedvelt órahasonlatának elutasítása után következik Mikes társadalmi megalapozású racionális eszmeifuttatása: *Ha azt másképpen hinnők, azt is kellene tartanunk, hogy nincsen más világ, és hogy csak a nagy urakért, a gazdagokért teremtetett ez a világ; az alacsony rendűek és a szegények csak azokért vannak a világon, valamint a vízben az apró halak a nagyokért, és valamint az okatlan állatok a terh vonásáért.* Ez a szokatlanul bátor racionalista gondolatmenet itt újra a hagyományos biblikus világkép síkjára terelődik: *Ne adgya Isten, hogy ilyen hiszemben legyünk, és hogy ebben csak a névvel való keresztényeket kövessük; mert én azt hiszem, hogy az Istennek olyan gondgya vagyon reám, valamint egy királyra, és az én életemre, sorsomra úgy vigyáz, valamint a leggazdagabbra; való, hogy világi módon azok jobban vannak, de minthogy keresztények vagyunk, csak azt kell mondanunk, legyen Isten akarattya rajtunk.*³⁹

A maga módján Mikes is eljutott kora nagy kérdéséhez: jó-e ez a világ úgy, ahogy van? Úgy, ahogy vallása tanítja? Gyakorlati társadalmi tapasztalatai elkészerítik, a szegény mindig a rövidebbet húzza, ki van szolgáltatva a gazdagoknak. *Hát az evangéliumot csak a köz népek adták ki* — kérdi fölindultan egy másik levelében.⁴⁰ A nagy cselédes gazda gondviselésébe vetett mély hite mégis megvigasztalja; ez utolsó refugiuma a bujdosóknak: az isteni beavatkozás még megváltoztathatja szomorú sorsukat. Mikes világnézeti hitvallásának ez a kovásza. Az író mély emberi megnyilatkozásának igen erős érzelmi okai⁴¹ vannak; de nem rendül meg. A bibliai társadalmi kompromisszumba való belenyugvása a túlvilági irracionális hit elfogadásán alapul. A vallás által ígért túlvilági jutalom egyenlíti ki a földi társadalmi igazságtalanságot. Talán ez által kötődik legszorosabban a bujdosó író a hagyományos barokk vallásos világképhez.

De Mikes racionalizmusa túl is mutat ezen. Okoskodása azt a gondolatmenetet mutatja, amelyen a cartesianus filozófián nevelkedett gondolkodónak és felvilágosult elmének végig kellett mennie. A mikesi kérdésfölvétel következetes végigvitele ugyanis a teológiai gondolkodás megtagadásához, a fölvilágosult racionalizmus és az empirizmus korabeli szintéziséhez, a felvilágosodás filozófiájához kellett volna vezetnie. A válaszadás ugyanis az értelmi felvilágosodás hosszú folyamatának egyik legnagyobb társadalmi, világnézeti problémája és vívta a gyújtópontja volt. Mikes önmaga által is bírált iskolás (arisztotelészi) filozófiai jártasságával,⁴² régi (Esopus, Seneca, a hét bölcsék stb.) pogány filozófusaival, biblikus, ún. teocentrikus világképe következtében — hazai literátor társaihoz hasonlóan — nem juthatott el szkeptikus, deista, ateista fölismerésekhez. Tény azonban, hogy a társadalmi egyenlőtlenséget fölismerő kérdésfölvételével és annak irodalmi formában történt kifejezésével talán a legmesszebbre jutott magyarországi kortársai közül a korai felvilágosodás évtizedeiben.

³⁹ 51. levél Rodosto, 19 xbris 1723. Mikes ÖM I. 83. és 518. l. jegyz.

⁴⁰ 39. lev. Rodosto, 18 9bris 1720. Mikes ÖM I. 61.

⁴¹ Az egyik tényező: Kőszeghy Zuzsi nem a neki sem közömbös, ám szegény Mikest, hanem az öreg Bercsényit választja férjül, a grófi címért. (1723. 47–50. lev.) Vö. Mikes sorait: *aki gazdagabb, a hatalmasabb* (48. lev.) *rend szerént a szegény fogja meg a madarat, és a gazdag eszi meg.* (49. lev.) *nem csak a búcsút járnak pénzzel, hanem a menyasszony tánczát is.* (50. lev.) A másik súlyos érzelmi ok: anyja hazahívó levele, amelyben családi birtokai visszaszerzésére biztatja; l. az 51. lev. jegyz. Mikes ÖM I. 518–522. De öt nemesi hűségre és emberi ragaszkodásra a bujdosó fejedelem mellé köti.

⁴² *Látodé néném, micsoda jó philosophus öcséd vagyon; hát ha még tanultam volna. De ha nem tanultam is, üsmerek olyanokat, akik philosophusok, nem elégé a?* (160. lev. Rodosto, 27dik xbris 1740.) Ez is jellemző megnyilatkozás Mikes józan, de filozófiailag kevésbé iskolázott gondolkodására: *az én eszem hasogattya az áért, mint a kédé, hanem csak a földön jár . . .* (96. lev. Rodosto, 24 xbris 1731. Mikes ÖM I. i. m. 175., 252. és 641., 727. l. jegyz.

Mikes *Leveleskönyvében* a korabeli szokványos moralizáló tendenciával szemben egy világiasabb szemléletmód nyilvánul meg; esztétikai élmény, az irodalmi szórakoztatás és mulattatás szándéka érezhető benne.⁴³ A legendás történetek, bibliai vagy antik motívumok beolvasztásakor nem a csodahit vonza és az erkölcsi tanulságok érdeklik elsősorban az írókat, hanem a mondanivalójához illő anekdotikus tartalom. Viszont a korai felvilágosodás képviselőinek általa elérhető műveiből⁴⁴ is jobbra csak a bennük talált történeti elemeket, kuriózumokat veszi át, vagy legföljebb a társadalmi szokások, törvények, erkölcsök, eszmények változásának és viszonylagosságának fölismeréséből fakadó frappáns megfigyeléseket, s a kritikai-történeti szemléletet hasonlítja át, s nem azok filozófiáját. Egyházkritikai megnyilvánulásai, a keresztes háborúk kritikus kommentálása éppen olyan jó példák erre, mint a deizmussal kapcsolatos elutasító magatartása. Ez arra vall, hogy Mikes racionalizmusának ideológiai összetevői még szorosan összefonódnak a teológiai racionalizmus biblikus elemeivel.

Korábban igyekeztünk kimutatni, hogy a világi tartalom szemszögéből a levélíró és fordító munkái a vallásos-bibliai és egy világiasabb szemlélet egymásmellettségére mutatnak, s kézzel fogható például szolgálnak a vallásos (teológiai) és világi irodalmi műveltség szétválásának, az írói világnézet rétegződésének, az irodalomszemlélet elvilágiasodása bonyolult folyamatának vizsgálatára.⁴⁵ Természetes, hogy ebben az átmeneti periódusban a moralista, retorikus, didaktikus literatúrából a világias szépirodalomba való átmenet évtizedeiben, Mikes életművében vannak a múltba visszatekintő és modern eszmélkedés irányába mutató vonások. A régies, konzervatív és az új elemek közötti ellentmondások Mikes irodalomszemléletében és életfilozófiájában, erkölcsi felfogásában megférnek ugyan egymás mellett, de nem belső küzdelem nélkül. Ez a jelenség korántsem olyan egyértelműen tisztázott, ahogy eddig gondoltuk.

A világias irodalmi érdeklődéséről ismert, a szerelmi tematikát (verseket, énekeket, borsos szerelmi históriákat, finoman körülírt kényes epizódokat) különösen kedvelő, a „női lélek természetrajzát” kutató⁴⁶ levélíró Mikes egyes fordításaiban maradéktalanul tolmácsolja, forrásának irodalmi előítéletét. Az *Epistolák és az Evangéliumok Magyarazattyában* (1741) olvassuk: . . . a helytelen énekek, amelyek árthatnak a szívnek . . . bolond beszédek . . . Tisztátalanságról való könyvek, a szerelemről való versek és énekek, de sőt még a katzagásra való szók is, a hiytelen tréfák, a két értelemre való szók és többek ilyenek— tilalmasak —, szent Pál és szent Chrysostomus tilttya az ilyen beszélgetéseket . . .⁴⁷ A szépirodalom-ellenes, a szerelmi lírát elítélő felfogást szinte megismétli a *Keresztényi Gondolatokban* (1747): a komédiák, vendégségek, tántzók, tisztátalan versek, rossz könyvek, énekek, szemérmertlenségek, mindezek, véghetetlen vétkeket okoznak . . .⁴⁸

⁴³ A magyar irodalom története 2. köt. 1964. i. m. 522.

⁴⁴ Pl. ADDISON és STEELE: *The Spectator* (1711–1712) francia fordítása: *Le Spectateur, ou le Socrate moderne, où l'on voit un Portrait naïf des Mœurs de ce Siecle*, tom. I–VI. — P. BAYLE: *Dictionnaire historique et critique*, I–IV. 1964. — N. CHOMEL: *Dictionnaire oeconomique*. 1709. vol. I–II. — S talán Montesquieu: *Lettres persanes*. 1721. stb.

⁴⁵ Mikes Kelemen francia fordításai. Eszmei és irodalmi találkozások. Szerk. KÖPECZI Béla és SÓTÉR István. Bp. 1970. 65.

⁴⁶ Ilyenek pl. az öreg emberek kalendáriuma, 49. lev. (1723), A való jó Kata, 51. lev. (1723), Casimirus exkirály titkos felesége, asszonypapság, 55. lev. (1724), a „gáláns mennykő”, 58. lev. (1724), antik novellák, a kriályfiu és mostohaanyja szerelme, 72. lev. (1726), nőcsérés történet, a vérfertőző ifjú, 73. lev. (1726), asszonyhistóriák, 86. lev. (1728), a szerelmes asszonyok, erdei enigma, 94. lev. (1731), Cleopátra, 96. lev. (1731), a pórul járt udvarló, 101. lev. (1734) stb.

⁴⁷ Mikes ÖM II. *Epistolák* . . . i. m. 39., 311. és 956. l. jegyz.

⁴⁸ Mikes ÖM III. i. m. 515. és 1056. l. jegyz. Fr. „Les comedies par exemples, les operas, les bals, les danses, les poesies profanes et impures, les mauvais livres, les paroles et les chansons lascives, les tableaux deshonnêtes, les nudités scandaleuses, les modes contraires à la modestie chrétienne . . .” E.—F. VERNAGE: *Pensées Chrétiennes* . . . Paris 1720. 157.

Az *Ifjak Kalauzában* is ír *A rossz könyvekről*.⁴⁹ Először általában említi a *minden féle rossz könyvet* . . . ilyeneket az ördög minden időben és minden nyelveken és minden nap újakat találtat. A szerző panasza, hogy az ifjak azokat gyönyörűséggel és buzgósággal olvasák. A „rossz könyv” az ifjú olvasónak olyan mint az „utálatos méreg”, a melyet apokol okádkta a földre, fakad ki az író hatásos barokk fordulattal.

Felsorolja a rossz könyvek csoportjait. 1. *a heretikus könyvek*. 2. *Istentelen könyvek* (egyházgyalázók, vallásgúnyolók, egyházi személyeket csúfolók, szentírást félremagyarázók). 3. *A szemérmetlen és fajtalan könyvek, a melyek a tisztaságot üldözik, a szerelemről való könyvek, magyar vagy deák versek*.

A tilalmi listának az utóbbtól jól elhatárolható első két pontja⁵⁰ célzás a XVII. században terjedő kezdetleges polgári materialista filozófiának az egyház dogmáit s a filozófiai idealizmust kikezdő tanításaira, egyházellenes pamfletekre, természetfilozófiai fejtegetésekre, a libertinusok és szkeptikusok írásaira, a reneszánsz tovább élő eszméire, a reformáció heretikusként bélyegzett és kiátkozott írásaira (erre a sorsra jutnak a janzenista művek is). A felvilágosodás hajnalán fordító Mikes előtt föltehetőleg nem voltak teljesen ismeretlenek azok a régebbi keletű ideológiai természetű viták és világnézeti küzdelmek, amelyek Franciaországban folytak. A XVII. századi katolikus restaurációs törekvések ellenére tovább éltek a késő reneszánsz eszméi; a titkon kifejlődő libertinizmus a humanisták által terjesztett görög filozófia hatását, Montaigne és Charron szkeptikus nézeteit tükrözi. A libertinusok és az ún. közönyösök (indifférents) tréfát üttek a bibliából, támadták a dogmákat, gúnyolták az egyházi embereket; nagy érdeklődést tanúsítottak a modern természettudományok iránt. Egyes tudós szerzők, mint a szenzualista és szabadgondolkodó Gassendi, Ph. Naudé, la Mothe le Vayer merész, az egyház rosszsallását kiváltó tételeket hangoztattak. Ezeket minősítette Gobinet *holmi színes tudományokkal vagy ékesen való szövegekkel vagy elme találmánnyal tele* ártalmas könyveknek. Nem valószínű, hogy Mikes sokat olvasott volna közülük. Heretikusként bélyegzett, a jezsuiták vagy a római egyház által indexre tett janzenista szelleműnek tartott könyvek már akadnak nála is, Rákóczi rostosói könyvtárában is; Mikes fordított is ilyen indexre tett könyveket,⁵¹ bár lehet, hogy tilalmas voltukról nem volt tudomása.

A rossz könyvek 3. pontjába Mikes összevonta a francia szöveg 3. és 4. pontját; ez utóbbi szembetűnően lerövidítette, sőt a fejezet végét felére csökkentette. Eljárása pontosan követhető, ha az előbb idézett 3. pontot összevetjük francia forrásával. „3. Les liures lascifs & impudiques, qui font vne guerre ouuerte à la chasteté.” Ezután következnek *a szerelemről való könyvek, magyar vagy deák verseknek* megfelelő sorok: „4. Les liures qui traitent d'amours, encores qu'ils ne soient pas impudiques en paroles; tels que sont plusieurs Poëtes Latins & Francois, — s amit Mikes már elhagyott — & vne grande partie des Romans.” Szintén elmaradt az ezt követő szépirodalom ellenes magyarázat: „Ces liures sont plus dangereux que ceux de la troisième sorte; d'autant que ceux-là enseignent le mal à découuert, donnent faci-

⁴⁹ Az *Ifjak Kalauza* . . . 1751., i. m. 100 verso, 101 recto, verso. Fr. „Avertissement contre les mauvais Livres”. Az ördög könyvei: „. . . il les doiuent fuir comme des productions du diable, et comme vn venin detestable que l'Enfer a vomy sur la terre, pour infecter les ames et pour les faire mourir.” GOBINET- i. m. 11. 65.

⁵⁰ Fr. „Ces liures sont 1. tous les liures heretiques, qui enseignent des erreurs en la Foy, ou qui combattent les veritez receuës par l'Eglise. 2. Tous les liures impies qui tournent en derision la Religion & les choses saintes: qui blâment les ceremonies de l'Eglise, & les costumes receues par elle: qui se monquent des personnes dediées à Dieu, commes des Prestres & des Religieux. Ceux qui abusent de l'Ecriture Sainte en des applications mauuaises & profanes.” I. m. 11. 65.

⁵¹ Ilyenek F.-Aimé Poujet: *Catechisme de Montpellier*. 1702, janzenista vademecuma; N. Le Tourneux: *Histoire de la vie de Nostre Seigneur Jésus-Christ*. 1678; vö. ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp. 1926. L. még Mikes ÖM III. i. m. 1089. l. jegyz. és R. PINTARD: *Le libertinage erudit dans la première moitié du XVII- siècle*. Boivin 1943.

lement auersion d'eux memes aux ames qui ont encore la crainte de Dieu: mais ceux-cy ne paroissans pas mechans tout d'abord, attirent l'esprit par leurs beaux discours, & par la douceur des choses qu'ils traittent, par laquelle delectant les sens, ils allument dans le coeur le feu de l'amour impudique."⁵²

Ez a tilalom tulajdonképpen az antik és a reneszánsz s főként a francia barokk költészetre és szépprózára vonatkozik. Kiterjed a gáláns, a szalonok világában kedvelt heroikus és libertinus költészetre, a groteszk művelőire, a satirikus műfajokra, epikus paródiákra és olasz komédiákra, s a Mikes által bizonyára ismert heroikus, pásztorál és kalandregények nagy részére, a mondain és précieux irodalomra.⁵³ Kétségtelen, hogy a francia barokk irodalomnak ezek a profán rétegei a „l'art de plaître” elvét hirdető, Venus udvarát magasztaló, „szerelemre gerjesztő”, udvarló, gyönyörködtető, szórakoztató tematikájukkal, akárcsak a reneszánsz szerelmi líra és széppróza, szembe kerültek a korabeli vallásos-moralista szemlélettel és előítéletekkel.

A „puritán” sőt rigorista irodalomfelfogás, a világi szépirodalom iránti elutasító szemlélet amelynek történetére a rodostói Rákóczi-könyvtár szellemével kapcsolatosan Zolnai utalt,⁵⁴ Szent Ágoston és Kempis nyomán a janzenista írónál (Nicole stb.), az öregedő Racine szemléletében, Cl. Fleury és Bossuet munkáiban is fölfedezhető. Talán igaza van Zolnainak, hogy a Port-Royalból kisugárzó, esztétizmust és cartesianizmust egyaránt tagadó rigorózus szellemből is magyarázható Gobinet morális-didaktikus szándékú művében az ún. rossz könyvekről szóló fejezetnek szépirodalom ellenessége.

A latin költőket vagy *deák* verseket Mikes jól ismerte. De milyen francia költeményeket olvashatott ebből a tilalmas szférából? Csak egy, de biztos nyomunk van. A *Keresztényi Gondolatok* c. kéziratának függelékében, annak is a végén, Mikes leírta Jacques Vallée Desbarreaux (1602—1673) egy szonettjét.⁵⁵ Első versszakát idézzük:

Grand Dieu tes jugemens sont remplis d'équité
Toujours tu prens plaisir à nous être propice,
Mais j'ai tant fait de mal, que jamais ta bonté
Ne me pardonera sans choquer ta justice.

A francia „sonnet” műfajba tartozó vers címe: *Sur la Pénitence*. A jámbor hangulatot keltő, divatos, Malherbe-féle szóvirággal ékesített költemény szerzője egy hitetlen, szkeptikus költő, akit a korabeli irodalom egyik legkicsapongóbb költőjének tartottak. A libertinus Desbarreaux, akárcsak kortársai, Tristan l'Hermit vagy Saint-Amant, Théophile de Viau tanítványa. Mikesék még párizsi éveik alatt könnyen hozzájuthattak efféle verseskötetekhez, hiszen ilyenekkel a XVII. század derekától elárasztották a városi és udvari könyvpiacot.

Arról alig tudunk valamit, milyen magyar versekre gondolt Mikes, amikor a fordítás természeténél fogva a „tels que sont plusieurs Poëtes Latin et Francois, . . .” francia szava helyett

⁵² GOBINET: i. m. II. 65.

⁵³ Mint pl. la poésie heroique et galante, le lirisme „grotesque” (Theophile, Cyrano, Tristan l'Hermit, Saint-Amant, Voiture, Benserade etc.); l'épopée bouffonne, la parodie epique, la comédie italienne, satires de Régnier; le roman pastorale d'Urfée, le roman d'aventures de La Calprenède, de la Mademoiselle de Scudéry, le roman trivial de Ch. Sorel, le roman burlesque de Scarron etc.

⁵⁴ ZOLNAI Béla: Mikes eszményei. Minerva 1937, 165—73.

⁵⁵ Mikes ÖM III. i. m. 562. és 1063. l. jegyz. Az eredeti szöveg:

Grand Dieu, tes jugemens sont remplis d'équité;
Toujours tu prends plaisir à nous être propice,
Mais j'ai fait tant de mal que jamais ta bonté
Ne me pardonnera sans blesser ta justice.

magyart írt. Alkalmi diák verselményekre vagy énektöredékekre, népköltészeti emlékekre valló részletek előfordulnak kézírataiban, de magyar költőkkel nem találkozunk nála.

Bár Mikes kommentár nélkül fordít, túlságosan is megkurtyította forrásának 4. pontját. Ennek bizonyára nyomós oka lehetett. A XVIII. század derekán dolgozó író, túlszának találta, hogy éppen azt a tematikát bélyegezze meg, amelyik írói képzeletét évtizedeken keresztül annyit foglalkoztatta; azokat a könyveket marasztalja el, amelyeket ő is szívesen olvasott. Feltűnő, hogy a „rossz könyvekről” szóló fejezet nincs meg a *Kalauz* első, 1724-i átdolgozásában; holott az „Avertissement contre les mauvais Livres” minden általunk elért francia kiadásban megvolt. Igaz, hogy ezzel együtt más, összesen öt rész hiányzik ebből a kéziratból a későbbi, 1751-i változathoz képest.⁵⁶

Teljes bizonyossággal nem állítható, hogy a fiatal Mikes a rossz könyvekről szóló tilalom miatt hagyta volna el ezt a részt. Igaz, hogy az öregedő író is éppen csak megkegyelmezett ennek a — minimálisra rövidített — szépirodalom-ellenes fejezetnek. A *Leveleskönyv* tanulsága azt igazolja, hogy Mikes a társadalombírálat és a művelődés témakörében kezdeményezően aknáztta ki a tudós francia auktor könyvét; de úgy látszik, hogy Gobinet konzervatív irodalomszemléletéért nem lelkesedett. Ennek megfelelően ültette át magyarra ezt a szövegrészt. A *Leveleskönyv* egésze tanúsítja, hogy a világias szépirodalmi igény — az író által ismert előítéletek ellenére — erősen élt Mikesben és diadalmaskodott prózájában. Ám a mikesi alkotó folyamat, a világi széppróza megteremtésére irányuló erőfeszítés küzdelmesebb írói munkát takar, mint eddig hittük.

A *Mulattságos Napok* némely novellájának, kalandregényre emlékeztető gálans históriájának témája tagadhatatlanul a tilalmas irodalmi övezetbe tartoznak. Ilyen az elrabolt álruhás Eleonóra de Valesco viszontagságos szerelmi története; a török szultán szerelmes ágyasának, a perzsa Rakimának históriája; az afrikai szultán háreméből viaszszöktetett szépséges pontthiői fejedelemasszony kalandos élete vagy a meghódított angol polgárleány, azután elűzött szerencsétlen Etelgiva Etelred érzelmes novellájában. Mikes önálló előjáró beszédében (1745) a jól kiválogatott elbeszélések szerelmi tematikájához képest szolid moralista álláspontot képvisel: *ebben a könyvben sok szép erkölcsiüeket és nemesi indulatuakot látz, . . . amelyek mind az elmének mulattságára és hasznára, mind a szívnek meg jobbitására lehetnek . . .* Szépirodalmi átdolgozásának erkölcsi intelmét írhatná akár Bod Péter, Hermányi vagy Faludi, bármelyikük elmondhatja hazai olvasójának: *ne tsak mulattsággal de haszonnal olvassad.*⁵⁷

De a levélíró Mikes világiasabb arculatú szépprózájáról, szépírói szemléletéről nevezetes. Különösen elmondható ez levélírói munkásságának első két évtizedéről. A világi tematikával erős műfaji és stílus tudatosság párosul; meglepő stilisztikai igényesség járul. A Mikes-levelekben, az író eredeti, originális prózájában mérhető le valójában, hogy az adaptációs munka évtizedei alatt Mikes mit tett magáévá szemléleti téren, mit hasonlított át és mivel küzdött meg szépirodalmat teremtő írói tevékenységének hosszú évtizedei alatt. Az eredmény, a mikesi széppróza magáért beszél; a folyamat, amire az író összes műveinek tanulmányozása ráirányítja figyelmünket, még föltárásra vár.

Mert mosolyt keltő, amikor a levélíró a fordító auktori komolyságát öltve magára arról ínt, *hogy meg menekedgyél az idegen asszony állattól, akinek beszéde kegyes és tsalárd. Amidőn óv az asszonyokkal való nyájjas társalkodástól, amely igen veszedelmes.* A mikesi művészet, a „conversation familière avec les femmes”, a *társalkodás és az asszonyokkal való társaság* — ez a különösen kedvelt téma — itt élő tilalomfa; mert *a veszedelmessé és halálössá lészen, hogy ha a nyájasságra és a baráttágra fordul, a szabados beszédre, az ölletetésre, ha azt kíványák, hogy*

⁵⁶ Mikes Kelemen francia fordításai, i. m. 1970. 54.

⁵⁷ Mikes ÖM III. i. m. 7.

tessenek és szeretessenek, és egyéb efélékre, amelyek közönségesek az ifiaknál... Tedd ezekhez még a tsolkolásokat is, amelyeket... is nevezi egy jó auctor az ördög marásinak...⁵⁸

A *Leveleskönyv* kitűnő mellékletül szolgálhatna e passzus irodalmi motívumainak érzékeltetésére, Mikes írói képzeletvilága jellemzésére, szépirodalmi világi elemei tárházának bemutatására. Az egész jelenség a korai felvilágosodás szemszögéből nézve mind általános fejlődéstörténeti, mind az író egyéni életműve szempontjából tanulsággal vizsgálható.

Vannak az irodalomtörténetírásnak olyan tapasztalatai, hogy bizonyos okokból lezártnak hitt írói életművek — új szemlélet és felfogások révén, újabb módszerek alkalmazása következtében — ismét nyitottá válnak a kutatás számára. Hasonló történt Mikes munkáival is. Az író teljes életművének, kevésbé ismert kiadatlan kéziratának kritikai szövegkiadási munkálatai óta, a korábban csak részlegesen megközelített, probléma körében leszűkített, elszigeteltnek vélt rodostói író életművének számai, egyre szorosabban fűződnek össze a hazai kultúrhistoriával, a magyar felvilágosodást megelőző időszak művelődéstörténeti, irodalmi, nyelvi jelenségeivel, s az európai korai felvilágosodással összefüggésbe hozható áramlatokkal. Az értékelő és elemző munkának ki kell terjednie annak a folyamatnak elmélyült vizsgálatára, amely végül is a mikesi világi széppróza megszületését eredményezte. A világnézeti problémáknak, írói szemléleti kérdéseknek a korai felvilágosodás szemszögéből történő megközelítése mind módszertani téren, mind pedig az írói alkotási folyamat tanulmányozásában hatékony eszköznek bizonyulhat s újabb vitákra ösztönözhet.

Lajos Hopp

MIKES ET LES DEBUTS DES LUMIERES (Frühaufklärung)

L'étude examine comment l'oeuvre littéraire du chambellan de François II Rákóczi s'est mise en rapport avec les lumières précoces européennes. Les antécédents de ce problème ne sont pas inconnus dans la littérature de cette question. Depuis Ferenc Toldy et Pál Gyulai jusqu'à Béla Zolnai, plusieurs de nos historiens littéraires se sont essayés à placer cet écrivain de Transylvanie créant dans l'émigration à Rodochto (en Turquie), sur la carte géographique spirituelle de la première moitié du XVIIIe siècle. En situant l'oeuvre de Mikes dans la période de la guerre d'indépendance et de l'émigration de Rákóczi, l'auteur concentre ses analyses sur deux problèmes principaux: a) la pensée sociale et la culture, b) le rationalisme de Mikes. D'après sa conclusion finale, l'activité de l'auteur des Lettres de Turquie et du traducteur d'une fécondité extraordinaire se rattachent également aux phénomènes des lumières précoces en Hongrie et en Transylvanie. L'auteur de cette étude souligne la nécessité d'un examen plus approfondi de ce processus d'assimilation compliqué qui aboutissait au développement de la conception mondaine et de la prose littéraire de Mikes, issu de la petite noblesse. Il est très instructif, du point de vue de la méthode, comment l'auteur cherche à révéler les couches de la conception du monde de Mikes, les points de contact de la conception littéraire de l'épistolier et du traducteur et la lutte intérieure de l'écrivain, qui accompagnait la transition de la littérature didactique et moralisante à la littérature mondaine.

⁵⁸ Az Ifjak Kalauza... 1751. i. m. 36 verso, 155 verso, 156 recto, verso. Fr. „...la conuersion familiere avec les femmes, qui est encore infiniment dangereuse.” GOBINET: i. m. 111. 66. „Que si la compagnie des femmes est tres nuisible aux ieunes gens, elle leur deuiet funeste & tout à mortelle, quand elle passe à la familiarité, au désir de plaire & ...les baisers, ... vn bon Autheur les appelle excellement, les morsures de diable, ...” I. m. 111. 68.

A GRAMMATIKAI SZEMLELET KEZDETEI A MAGYAR VERSELMÉLETBEN*

(Földitől Aranyig)

1. *Parallelismus membrorum*

A *proza* szó etimológiája: *oratio prosa* — *prorsa* — *proversa*: „egyenesre fordított beszéd”, a *vers* szócé: *versus*: „visszatérés”. Amikor Jakobson ezt az etimológiát „sokatmondónak”¹ nevezi, ezzel azt a tételt akarja szuggérálni, hogy a párhuzamosság, az ismétlődés a költői nyelv egyik alapja. A jakobsoni verselmélet ennek megfelelően a költeményt (elsősorban grammatikai) megfelelések és meg nem felelések hálózatával írja le, s a párhuzamosságot alapvető fogalmának tekinti. Ez a verselmélet részben a modern uráli nyelvészetben folyó versmondattani kutatások (Steinitz, Austerlitz, Lotz)² eredményeire támaszkodik.

Bár a párhuzamosságot már az ókori irodalomelmélet a költői nyelv műfogásai közt tartotta számon, s a retorikák „*autres que les tropes*”³ alakzataik között mindmáig tárgyalják, voltaképpen csak a XVIII. században indult meg módszeres vizsgálata.

Szórványos előzmények (Pajon, Cajanus, Juslenius, Porthan, Condillac stb.)⁴ után egy angol püspök, Robert Lowth foglalta először a *parallelismus membrorum* tudományos rendszerébe az óhéber költészet párhuzamosságait *De sacra poesi Hebraeorum* c., 1753-ban megjelent művében.⁵ Ésaías-fordításához⁶ írott előszavában tételait később továbbfejlesztette. Lowth jókora két kötetében csak a XIX. előadás (*Poesin propheticam esse sententiosam*) szólt a párhuzamosságról, a mű fő törekvése az óhéber költészet átfogó elemzése volt. Angliában Gibbon, Hugh Blair, William Jones (*Poeseos Asiaticae commentariorum libri sex*), Franciaországban La Harpe (*Pseautier Français*) üdvözölte Lowth művét. Valószínűnek látszik, hogy l'abbé du Contant de la Mollette műve, a *Traité sur la poésie et la musique des Hébreux* is Lowth nyomdokain haladt. Németországban Michaelis bő jegyzetekkel kísérte kiadásában a *De sacra poesi*-t, a *parallelizmusról* szóló fejezethez is fűzött egy „*Epimetron editoris*”-t: *De usu huius parallelismi hermeneutico*. A legnagyobb Lowth inspirálta gondolkodó kétségkívül J. G. Herder volt, akinek *Vom Geist der Ebräischen Poesie*-ja 1782–1783-ban jelent meg Dessauban. Ez a munka sem volt *parallelizmus-középpontú*, de a mű első kötetében Herder mégis bőven foglalkozott a jelenséggel. Miután megvédte a párhuzamosságot néhány lehetséges ellenvetéssel szemben, a párhuzamosságban valaminő általános emberi kifejeződését vélte megtalálni. A tánchoz

* „Generatív verstani kérdések I.” A II. közlemény: ItK 1973.

¹ Roman JAKOBSON: *Grammatical Parallelism and Its Russian Facet*. Language 1966. 399–429. [Magyarul rövidítve:] *Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben*. — R. J.: *Hang — Jel — Vers*. Bp. 1969. 347.

² W. STEINITZ: *Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung*. Helsinki 1934., R. AUSTERLITZ: *Ob-Ugric Metrics*. Helsinki 1958., J. LOTZ: *Kamassian Verse*. *Journal of American Folklore* 1960. 339. skk., JAKOBSON: i. m. 354. skk.

³ Pierre FONTANIER: *Les Figures du Discours* (1821–1830). Paris é. n. [1968.] 269.

⁴ PAJON vitatételeiről I. O. DOUEN: *Clément Marot et le Psautier Huguenot*. Paris 1878–1879. [Fotomech. utánnny:] *Nieuwkoop* 1967. I. köt. 481. CAJANUS-, JUSLENIUS- és PORTHAN-ról I. JAKOBSON: i. m. 354., 435. CONDILLAC-ról I. DOUEN: i. h.

⁵ R. LOWTH: *De sacra poesi Hebraeorum*. Oxford 1753.

⁶ R. LOWTH: *Isaiah*. London 1779.²

hasonlította, a parancskiadás- és -teljesítéshez, a görög tragédia kórusához, az érzékszerveket mindenben gyönyörködtető szimmetriához, az apa-anya, a férfiú-asszony kettősséghez, mindenféle természeti ritmushoz stb. Herdernek e nagyon szuggesztív gondolatainál verstani szempontból jobban értékelhető az a megjegyzése, hogy a *disctichon* is párhuzamosság, s a rím és asszonánc is a párhuzamosságból eredeztethető.

2. Magyar lowthiánusok

(2.1 Földi) Lowth hatása eleinte csak a héber költészet kutatásában érvényesült. Jakobson *bibliographie raisonnée*-t is nyújtó nagy párhuzamosság-tanulmánya szerint csak 1829-ben kezdődött meg Lowth eredményeinek más költészetek tanulmányozásában való felhasználása. „Lowth munkája szolgált mintául az első nyugati kísérlethez — írja Jakobson —, amelynek célja egy másik ősi irodalmi hagyomány vizsgálata volt, mely állandóan alkalmazta a párhuzamosságot alapvető költészeti műfogásként. A Royal Asiatic Society egyik 1829-ben tartott ülésén J. F. Davis *On the Poetry of the Chinese* c. dolgozatában kifejtette, hogy a kínai vers szerkezetének legérdekesebb vonása a párhuzamosság, s az meglepően hasonlít a héber költészetben felismert párhuzamossághoz. Davis igen sokat idézi Lowth értekezését . . .”

Jakobson tehát Davis 1829-es felolvasásával nyitná meg a Lowth-t követő verstanítás korát, mely ma is tart. Holott nekünk, magyaroknak, már 1792-ből van jelöltünk (Földi János), s később is valóságos lowthiánus iskolát tudunk felvonultatni. Igaz ugyan, hogy Földi cikkének jó része ismertetés, s csak a végén kezd pedzegetni új gondolatokat — mégsem csekély a jelentősége. Igen korai (ha nem épp a legkorábbi) mű ez, amelyben *kizárólag* a párhuzamosság költői lehetőségeiről van szó, Davis felolvasását pedig mindenesetre 37 évvel előzi meg. A magyar verstörténet szempontjából is fontos dokumentum: a szabadvers eszméjét veti fel nálunk először, s mindjárt (sikeres) kísérletet is tesz a megvalósításra.

Lowth egyébként Magyarországon sem volt teljesen ismeretlen: mint Szauder József rámutat, Szerdahely 1782-ben kibocsátott *Ars poetica generalis*-a már említette nevét.⁸ Kis János (aki egyébként a reformkorban lefordítja majd Hugh Blair *Rhetorikai és Aestheticai Leczkéit*, amelyek bőven és lelkesen dicsérik Lowth érdemeit) még a XVIII. században fordította le Lowth *Herkulesét*⁹ — így tehát a Földi-cikktől függetlenül is érvényesült Lowth hatása Magyarországon. Viszont talán nem volt (teljesen) független Földitől az a Lowth-hatás, amelyet Csokonai, Batsányi, Erdélyi és Arany tevékenységében tudunk kimutatni.

Általános irodalomelméleti jelentőségén kívül, amelyet mint Lowth eszméinek korai visszhangja és mint korai szabadvers-elmélet képvisel, Földi cikke a szorosabban vett magyar verstanítás történetében is különleges helyet foglal el. Tudvalevő, hogy a magyar verstan a XVIII. századi prozódiai vitának, mértékes vers — rimes vers harcának melléktermékeként született meg, azzal a Földi, majd Verseghy által javasolt kompromisszummal, hogy „írjunk rimes verseket, hanem — mértékkel”.¹⁰ Földi az 1787-i Magyar Műzsában névtelenül közzétett tanulmányát 1790-ben rendszeres verstanárá¹¹ fejlesztette, s ezzel — bár e kibővített változat a legutóbbi időig kéziratban maradt — megvetette a magyar verstan alapjait. A magyar verstanítás történetével foglalkozó áttekintéseknek fel kellett volna figyelniük arra, hogy az első rendszeres magyar verstan megalkotója utolsó verstani írásában, az 1792-es Lowth-recenzióban gyökeresen megváltoztatta korábbi álláspontját, az „antik” és a „magyaros” helyett

⁷ JAKOBSON: i. m. 350.

⁸ SZAUDER József szóbeli közlése.

⁹ Kis János: Hercules választása. Anglusból ford. Lowth szerint. Bécs 1791.

¹⁰ FÖLDI János: A magyar versekről. Magyar Musa 1787. 225–247. A megfogalmazás: NÉGYESY László: A magyar verselmélet kritikai története. A Kisfaludy Társ. Évlapjai XXI. 1887. 297.

¹¹ FÖLDI: A Versírásról. Bp. 1962.

a „hébert” ajánlva. S ami aktualitását illeti: Földinek az a Lowth hatására kialakult törekvése, hogy a verselés szintaktikai alapjait kell vizsgálni, egybevág egyes magyar verstanirók (Szabédi,¹² Gáldi¹³) ill. a magyar verssel is foglalkozó külföldi nyelvészek (Austerlitz, Lotz, Jakobson)¹⁴ részéről újabban elhangzott ilyen irányú javaslatokkal és sürgetésekkel.

Földi cikkét Mixich Lajos ismertetése¹⁵ óta csaknem teljesen elfelejtették. Horváth János Csokonairól, Földiről és Fazekasról szóló füzetében¹⁶ s *A magyar vers* című művében¹⁷ nem lát-szik ismerni a cikket. Beke Albert *Földi és Csokonai verselmélete* c. tanulmánya¹⁸ nem említi. Kátay Aladár, a Földi-féle nagy verstan kiadó-kollektívájának tagja, kiadásukban¹⁹ említi ugyan, de szó szerint másolja Mixich Lajos hivatkozását. Jegyzetben említi a cikket Solymossy Sándor gondolatritmus-tanulmánya, de tévesen kivonatnak nevezi, s jelentőségét nem ismeri fel.²⁰ A gyakorlatilag tehát teljesen feledésbe merült cikk a Magyar Hírmondó 1792. évf. II. köt. 905–914. lapjain található, az 1792. dec. 21-én kibocsátott „árkushoz” való „tóldalék”. Címe: „*Elmélkedés a' 'Sidó Vers-írásról'*”.

A cikk részint kivonat, részint önálló fejtegetés. Azonban a kivonatos rész is tendenciózus: „Miben álljon ez a 'Sidó Poésis, és nevezetesen mi légyen a' 'Sidó verseknek ezen külső alkotásoknak, és készítéseknél is módjok (mert én most csak erről akarok szólni) bőven előadja Robert Lowth . . .”²¹ Földi tehát kiemelte Lowth 19. fejezetét, s — egyoldalúan — csak ezt recenzeálta. Mindössze egyetlenegy mondattal jelezte, hogy „ugyan azon Lowth”²² az óhéber költészetet más szempontokból is vizsgálta. A szerző először is összefoglalta a parallelismus membrorum jelenségének Lowth-i leírását — s eközben megpróbált az új eszméknek megfelelő magyar verstani terminológiát teremteni: „A' 'Sidó Poesis fontos mondásokkal tellyes szóllásnak formája, mellynek módja az, hogy egy tellyes Foglalat, tsaknem egyenlő részekre oszoljon, és annak minden részei, egy-egy versetskét tegyenek, az illy tellyes Foglalatok leggyakrabban két két versetskére oszolnak, néha pedig többekre. Minden Versetskék egész értelmet foglalnak magokban, és darab mondáson, mellynek értelme más verse által menne, soha egy sem végződik”.²³ „Az illy fontos mondásoknak Poétai összeverakások áll tehát nagyobb részént, a' mellesleges kerekmondásokban (in Parallelismo membrorum cuiuscunque Periodi) úgy hogy annak két részeiben többnyire a' dolgok a' dolgoknak, a' szók a' szóknak, mintegy hozzájokszabva meg feleljenek. Melly dolgoknak ugyan sok gráditσαι, sok különbségei, és változtatásai vagynak, úgy hogy e' párosság néha szorosabb, és nyilván-valóbb, néha szabababb, és homályosabb; mind öszve mindazonáltal im ez három nemei láttatnak lenni: Első nemét teszik az *Ugyanazt jelentő mellesleges mondások*, (Parallela synonyma) midőn fel tévén egy értelmes mondást, az ismét más ugyanazt jelentő szókkal kitétetik. Ez az ékesítés leggyakrabban talám mindeniknél, és igen gyakran nagy szorossága, és illendősége vagon. [. . .] Második nemét teszik az *Ellenkező mellesleges mondások* (Parallela antitheta) midőn a' dolog ellenkezővel világosítatik. [. . .] Harmadik nemek az, midőn a' tellyes mondások nem azon dolog-

¹² SZABÉDI László: A versmondattan módszertanához. — Sz. L.: Nyelv és irodalom. Bukarest é. n. [1956.] 148–155.

¹³ GÁLDI László: A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése I–II. It 1960. 149–175., 302–323. Különösen: 160. skk.

¹⁴ AUSTERLITZ: i. m. 125. LOTZ javaslatára hivatkozik JAKOBSON: i. m. 355.

¹⁵ MIXICH Lajos: [Bevezetés] — Földi János költeményei Bp. 1911. 52. skk.

¹⁶ HORVÁTH János: Csokonai és költőbarátai. Földi, Fazekas. Bp. 1936.

¹⁷ HORVÁTH János: A magyar vers. Bp. 1948.

¹⁸ BEKE Albert: Földi és Csokonai verselmélete. ItK 1955. 62–75.

¹⁹ KÁTAY Aladár: Utószó. — Földi J.: A' Versírásról. Bp. 1962.

²⁰ SOLYMOSSY Sándor: A gondolatritmus eredete. Ethnographia 1927. 3.

²¹ FÖLDI János: Elmélkedés a' 'Sidó Vers-írásról. Magyar Hírmondó 1792. II. köt. 906.

²² FÖLDI: i. m. 909.

²³ FÖLDI: i. m. 906. skk.

nak ismét előhozásával, vagy különbözőknek ellenekbe tételekkel, hanem csak az öszvekötésnek módjával felelnek meg egymásnak, a' melyre vitethettek annak okáért mind azok, melylyek a' két első Nemekre nem esnek. Ezek *Öszvetett mellesegeseknek* mondhatnak (Parallela Synthetica)"²⁴

Földi — mint Herder is — felismerte a párhuzamosságnak általános, az egyes költészetek felett való érvényességét. Földi ezzel a sejtéssel indokolta azt a megfigyelését, hogy a párhuzamosság az óhéber költészetben kívül másutt is (jelesen a latinban s a magyarban) érvényesül (e megfigyelésével a Jakobson-említetté sinológus Davis előfutárának tekinthető): „A' Versírás a' természetből származott tehetség [...] nem egy időnek sem Népek, hanem az egész emberi Nemzetnek tulajdona. [...] Innen vagy, hogy a' mi a' Verstudomány, Poésisnek belső valóságát, és természetét illeti, abban minden nemzetek meg egyeznek[...]”²⁵. Az általános poétikai törvény feltevésével összhangban, a Lowth-rendszer ismertetéséhez fűzött Jegyzéseiben Földi felvetette a parallelismus membrorum lehetőségét a latin költészetben: „... az *Ugyanazt jelentő melleseges versek* (Parallela synonyma) más Nemzeteknek Versíróiknál is, és nevezetesen a' Deákoknál, nem egészen idegenek, és példa nélkül valók. Mert ezeknél ugyan az úgy mondatott Distichonokban, minéműek a' hat, és öt mértékű Versekből álló Elégiák, és ismét a Lantos Versíróknál, midőn azok páros verseket fognak egygyűvé, minéműek a' hat és négy lábú Jambusok 's a' t. e' féle melleseges Versek bőven találhatók.. Hogy egy példát említsék, ilyen ama' Verse Ovidiusnak, *Trist, L. IV. Eleg. VIII.*

Jam mea Cygneas imitantur tempora plumas,
Inficit et nigras alba senecta comas.
Már én vakszemeim hattyu tollal vetekednek,
'S Tiszta fejr Vénség festi be barna hajam.

De csak nem egész Elegia is találhatik ugyan ezen Ovidiusban, melyben ő mind illy melleseges Versekkel él. Sőt vagynak olykor benne példái az ellenkező mellesegeseknek is. Az mindazonáltal igaz, hogy ez a' Versek természetére náluk úgy nem tartozik; mint a 'Sidóknál.”²⁶

Földi a magyar analógiák is izgatták: tanulmányának ez a — számunkra nyilván legfontosabb — része nem maradt fenn: a szerző ígerte ugyan, de már nem jelentette meg. Hogy az ígért összehasonlítás nem látszott eredménytelennek, az kiderül Földi fordításaiból: kísérletképpen lefordított három óhéber költeményt (egyet jambusban, kettőt disztichonokban) úgy, hogy bennük gondosan megőrizte az eredeti nyelvtani párhuzamosságait: „A' Magyar Versírás módjának a' 'Sidó Versírással való egybehasonlítását, és mennyire egyezzenek, vagy nem egyezzenek a' Magyar Versekkel, reményem, hogy lenni fog más alkalmatosságom elő adni. Most pedig a' 'Sidó Versekknek bővebb példákkal való világosításokra, mind annak megmutatására, miképpen esnek azok a' mi Magyar Nyelvünkön is, ha meg tartván szorgalmatosan magok rendekben a' tellyes mondásokat, azoknak illendő Versformát adunk: imé közlök három Versezeteket a' leg szorosabb 'Sidó fordítás szerént [...]”²⁷ Fordítás-kísérleteit valóban csak bevezetőnek szánta a módszeres összehasonlításhoz: tanulmányát e — folytatást ígérő — szavakkal fejezte be: „Ez a' 'Sidó Versekknek meg mutatásokra most elégséges”²⁸

A tanulmányban egyébként e hármon kívül egyéb fordítások is vannak: Földi „A' 'Sidó szoros fordítás szerént vers nélkül” való átültetéssel is kísérletezett. Lowth nyomán meg-

²⁴ FÖLDI: i. m. 907. skk.

²⁵ FÖLDI: i. m. 905.

²⁶ FÖLDI: i. m. 911. sk.

²⁷ FÖLDI: i. m. 912.

²⁸ FÖLDI: i. m. 914.

figyelte, hogy a szó szerinti (nyers) fordítás műélvezetet adhat, mert a parallelismus membrorum jelensége részben így is átmenthető: „Hogy ha a 'Sidó Vers más Nyelvre fordíttatik, és folyóbeszéddel szórul szóra kitétetik, minthogy a' tellyes mondásoknak formáik abban azon módon meg maradnak; az, a' fordításokban még hangütéseire nézve is, elébbeni méltóságát, és a' versnek mintegy le árnyékozott képét igen meg tartja. Ezt láthatni a' 'Sidó Verseknak született nyelvünkön való magyarázásokban [...]”²⁹ Földi ilyen szó szerinti fordításai ezek szerint verstörténetileg is nagyon érdekesek: azt hiszem, ezek az első hazai szabadversek. Egyet idéznék (Zsolt. XCII, 1.3.):

„Bosszuállásoknak Istene Jehova!
Bosszuállásoknak Istene, tündököljki!
Meddig a' hitetlenek, Jehova!
Meddig diadalmaskodnak a' hitetlenek?”

Ha a magyar költéssel való beígért összevetés eredménye elveszett is, egy ponton viszonylag pontosan lemérhető a Lowth-rendszer hatása Földi verstanírói gondolkodására. Földi két évvel e tanulmány megjelenése előtt írott verstanában még elsősorban a korban nagyon eleven kérdéssel, az időmértékes („Hangmértékes Poesis”) és az ütemes-rímes („Végzetes vagy Rithmosos Poesis”) verselés kompromisszumával foglalkozott. Az Elmékedésben viszont már álláspontját megváltoztatva az óhéber típusú, párhuzamosságokon alapuló verselést mondta optimálisnak. Lehet, hogy (implicite) mind a kvantitatív (vö. az Ovidius-példákkal), mind a kvalitatív verselésben (vö. „szabadverseivel”) meglátta a párhuzamosság-élv más-másfajta érvényesülését. Jegyzéseiben mindenesetre úgy vélte, „Hogy a' 'Sidó Versírás igen természeti és alkalmas Versírás. Ez a' fel emelkedett gondolatokra, a' legnagyobb dolgoknak igen szoros rövídséggel való kiadásokra, még is szavaiknak erejekkel, és verseiknek felségekkel való egyenlítésekre, akármely indulatoknak gerjesztésekre 's kiadásokra, minden Poétai szépségeknék bé vételekre, és a' Verseknék hirtelen öntésekre, akár a Hangmértékes, akár a' végzetes vagy Rithmosos Poesisnél alkalmasabb. Egy szóval olyan ez, melly magát a gondolkozást szabad szárnyán fellyebb emeli, nem megnyűgözi, és levonja sokszor, vagy homályjal bé borítja a' leg szebb gondolatot.”³⁰

(2.2 Csokonai) Lehet, hogy Földi olvasott mást is a parallelismus membrorumról, ismerhette Lowth *Isaiah*-ját, vagy Herder *Vom Geist der ebräischen Poesie*-jét, ezt nem tudtam kideríteni. A forráskritika szempontjából ennél sokkal érdekesebb a Földi-cikk hatása Csokonai verselméletére.

Beke Albert *Földi és Csokonai verselmélete* c. tanulmányában³¹ bemutatta Földi hatását Csokonai verstani nézeteire. Cikkében — mint ő maga mondta — nem az volt az új, hogy e hatást felfedezte (ez már ismert volt) hanem az, hogy fel tudta mérni e hatás mélységét. „Pontról pontra” bizonyította, hogy Csokonai nevezetesebb verstani nézetei egytől egyig Földire mennek vissza. Az Elmékedés mostoha sorsára jellemző, hogy még Beke sem tudott a létezéséről. Pedig a cikk (vagy maga Földi, személyesen) szintén hatott Csokonaira. *A magyar verscsinálásról közönségesen* c. tanulmányában Csokonai is említette az óhéber parallelismus membrorum jelenségét. Beke impozáns áttekintése után nem tudjuk komoly formában feltételezni azt, hogy Csokonai esetleg Földitől függetlenül figyelt volna föl a *De sacra poesi Hebraeorum* 19. fejezetére. Csokonai fogalmazásmódja pedig, bár gördülékenyebb, még mindig nem áll túlságosan távol a Földi-alkotta terminológiától: „A zsidó versekben se pedig sarka-

²⁹ FÖLDI: i. m. 910.

³⁰ FÖLDI: i. m. 910. sk.

³¹ BEKE: i. m.

latra, se mértékre nincsenek szedve a szavak; hanem az egész versezés áll csak a hasonló vagy ellenkező értelmű mondásoknak öszverakásában.”³²

Még csak tervezgettem a dolgozatot, amikor Szauder József egy előadásában³³ (eszmetörténeti szempontból) foglalkozott Lowth Csokonaira tett hatásával. Most, hogy Földi cikke ismét előkerül, alapos okunk van arra, hogy Földiben e hatás közvetítőjét ismerjük fel. Egy másik közvetítő William Jones lehetett, aki egy másik Csokonai-tanulmány fő forrása és Lowth-tanítvány volt. A közvetítők felismerése azonban nem mond ellent Szauder eredményének: hogy Csokonai maga is forgatta Lowth-t. Az *ázsiai poesisról* szóló dolgozatában először ugyan csak általánosságban hivatkozott Lowth-ra: „Azázsiai poesisról akarván értekezni, legelőször is előmbe akad a zsidók poesis, verbis splendida, sententiis magnifica, translationibus elata, compositione admirabilis etc. Hanem erről lásd ezt a tökéletes írást: Lowth de S. Poesi Hebraeorum.” Később pontosabb hivatkozást is tartalmaz a tanulmány: „D. S. Poesi Prael. VI. és VII.”³⁴ Az *Anakreoni dalokhoz* fűzött jegyzetében még pontosabb hivatkozást találunk: „Méltó erre megolvasni a miket Sulzer [...] Ramler [...] Marmontel [...] s kivált a mi célunkhoz közelebből Lowth (de sacra Poesi Hebraeorum, C[um]. Not[is]. Davidis Michaelis, Göttingae, Part. II. Praelect. XXV. Edit[ionis]. II.-ae) és Barnes [...] beszélnek.”³⁵ Bár tehát nyilván önállóan is tanulmányozta Lowth-t, mégis figyelemre méltó, hogy Csokonai (Kazinczynak és) éppen Földinek ajánlotta *Anakreoni dalait*.³⁶

(2.3 Batsányi) Batsányinak az óhéber költészetre vonatkozó megjegyzései szintén a magyar verselmélet elfelejtett szavai közé tartoznak. „Értekezések” (II. 1837.) c. tanulmányában, egy felsorolásban³⁷ Lowth nevét is szerepeltette (egyébként többek között Sulzer társaságában, akivel Csokonai is együtt említette Lowth-t). A tanulmányhoz fűzött jegyzetében Batsányi röviden méltatta Lowth-nak és Herdernek az óhéber költészettel foglalkozó műveit: „c) Lowth, de sacra poesi Hebraeorum; — (könnyebben megszereshető imezen fordításban: Cours de Poésie sacrée traduit du Latin en Français par F. Roger Paris 1813) d) Herder, vom Geist der ebräischen Poesie; — E’ két utóbbinak (Lowth’ és Herder’ munkájának) figyelmetes olvasását nem lehet ez úttal nem ajánlanunk mind Azoknak, valakik a’ legrégibb, leg egyszerűbb és legfelségesebb poézist közelről ismerni kívánnák; a’ mennyire t. i. azt (az eredeti nyelvne’k értése nélkül) jobb fordításokból ismerni lehetséges.”³⁸

Egy másik jegyzetében az óhéber költészet prozódiajáról szolt, első helyen említve a párhuzamosságokat: „Így p. o. a régi zsidó nyelv kihalt ugyan, és annak ebbéli saját természetéről vagy prosodiájáról, azaz a’ versbéli szótágok’ számáról és azok’ hangjainak mennyiségéről ma már a’ legtudósabb emberek sem igen ítélnének többé; de igaz még-is és bizonyos legalább az, hogy a’ zsidó poézisban is megvolt, sőt megvan és feltaláltatik még ma-is, az ebbéli nagy különbség; elannyira pedig, hogy a’ mint a tudós angol püspök Lowth megjegyzi, »usu venit litteras hebraeas discenti, ut qui in historicis jam probe fuerit versatus, idem tamen in poetis sese plane hospitem sentiat.« Megvan a’ zsidó poézisban különösen az úgy nevezett parallelismus membrorum; megvannak és elég ismeretesek még a’ költemények’ többféle nemeinek nevei-is, mint p. o. *mizmor* és *masal*; és senki sem tagadhattya mind e mellett még azt is, hogy a’ psalmusok énekeltek...”³⁹

³² CSOKONAI VITÉZ Mihály: A magyar verscsinálásról közönségesen. — Cs. V. M. Összes Művei. Bp. 1922. II. köt. 519.

³³ Előadásán nem voltam jelen. Itt szeretném megköszönni bő szóbeli tájékoztatását.

³⁴ CSOKONAI VITÉZ: Azázsiai poesisról. — I. kiad. II. köt. 501., 502.

³⁵ CSOKONAI VITÉZ: Jegyzések és értekezések az Anakreoni dalokra. I. kiad. I. k. 187.

³⁶ CSOKONAI VITÉZ: i. kiad. I. köt. 165.

³⁷ BATSÁNYI János: Ö. M. [S. a. rend. KERESZTURY Dezső—TARNAI Andor] III. köt. Bp. 1961. 390.

³⁸ BATSÁNYI: i. kiad. III. köt. 401.

³⁹ BATSÁNYI: i. kiad. III. köt. 411.

Batsányi megjegyzéseiből kiderül, hogy Lowth-t nemcsak latinul, hanem francia fordításban is olvasta. A fordítás (R. Lowth: *Cours de poésie sacrée*. Traduit du latin en français par F. Roger. Paris 1813) meg is volt a költő könyvtárában, s a linzi hagyatékból az Országos Széchényi Könyvtár állományába került. A kötet a költő possessori bejegyzésén és értékes alá- ill. melléhúzásain kívül három oldalnyi sajátkezü jegyzetét is tartalmazza (ezt már volt alkalmam ismertetni).⁴⁰ De az alá- és melléhúzások áttanulmányozása sem látszik teljesen érdektelennnek. Batsányi irónjával megjélölte pl. a következő sorokat: „Dans cet arrangement parallèle des sentences consiste, à mon avis, le principal artifice de la versification des Hébreux. L'usage des nombres et des pieds ne leur était pas non plus inconnu. Mais nous avons sur ce dernier point si peu de lumières, qu'il est absolument impossible de s'assurer si la mesure du langage poétique variait au gré de l'oreille, ou se soumettait aux règles d'une prosodie fixe et déterminée. Cependant puisqu'on retrouve dans les écrits des prophètes des traces de versification pareilles à celles qui existent dans les autres livres poétiques de l'Écriture, je crois que l'on peut mettre ces écrits au nombre des ouvrages de poésie.” Batsányi nemcsak Lowth-nál, hanem Blairnél és Herdernél (s talán Földinél) is találkozhatott a parallelismus membrorum fogalmával. A *Vom Geist der ebräischen Poesie* Batsányi tulajdonában volt példányát ma szintén az OSzK-ban őrzik. Batsányi irónjának e műben is bőséges nyomait szintén fel lehetne dolgozni.

Azonban Lowth iránti, többször kifejezett, de mégis nehezen körvonalazható rajongása, Lowth-jegyzetei, melléhúzásai stb. verselméleti szempontból sokkal kevésbé érdekesek, mint Földi *Elmélete*. Csokonai gondolataival is hasonlóképpen állunk. E két költőnek a parallelismus membrorumhoz való elméleti érzéke, mint ars poeticájuk eddig kevésbé ismert tényezője, inkább tarthat számot az irodalomtörténet, mint a verselmélet érdeklődésére.

3. Arany generatív verselmélete

(3.1 *Az elmélet és fogadtatása*) Aranynak *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló nagy tanulmányában szintén Lowth eszméinek hatását kell regisztrálnunk. Ő is, mint Földi és Csokonai, az óhéber költészet parallel szerkezeteiben kereste a költői nyelv alapját. A parallelismus membrorum jelenségét szemantikai alapon ő is kb. úgy osztotta három csoportba, mint Lowth, Földi és részben Csokonai. Beszélt a gondolatok költői csoportosításának *párhuzamos, ellentétes, és összerakó vagy haladványos* módjáról. Lowth-nál a felosztás a következő: *parallela synonyma, parallela antitheta, parallela synthetica*. Földinél: *ugyanazt jelentő melleseges mondások, ellenkező melleseges mondások, öszvetett mellesegesek*. Csokonai csak a két elsőt említette: *hasonló értelmű mondások, ellenkező értelmű mondások*.

Csokonaitól ezt tehát át nem vehette, mert épp Csokonai adta vissza pontatlanul Lowth hármas felosztását. Horváth János ennek ellenére Csokonait jelölte meg Arany parallelizmus-elméletének egyik lehetséges forrásaként. Horváth János másik jelöltje Erdélyi volt, akinek *Népdalköltészetünkről* c. értekezése, amelyet a MNGy 1847-es II. kötetéhez csatolt, a következő értékes fejtegetést tartalmazza a magyar népdalról: „... ez az ismétlése a gondolatoknak másképp is fordul elő. Így a 142. dalban (1. k.):

Meghalok Csurgóért, de *nem a váráért*,
Hej nem a váráért, csak *egyik utcáért*,
De nem az utcáért, csak *egyik házáért*,
Hej *ebben* növekedett barna galambomért.

⁴⁰ HORVÁTH Iván: Batsányi kiadatlan jegyzetei Lowth-hoz. ItK 1971. 499–500.

Miképp itt saját tagokra látjuk szakadni az egészet, vagy a midőn az egészet külön tagjaiban is felfoghatjuk, ez a kimértség teszi a dal lényegét, hangját, idomát. Hol a dal részeit, legyenek azok ellentét, vagy hasonlat egymáshoz, illy tisztán, s mintegy lelki szemmértékre vehetni, ott mindenütt rhythmus vagon. De néhol nincsenek ám ismétlések, mellyek azonnal szemünkbe hozzák az idomot, hanem van valami új mozzanat, vagy fordulat bizonyos idő múlva, például az 50. dalban (I. k.):

Elment az én babám, itt hagyott engemet,
Elvitte magával minden jó kedvemet.
Alá foly a Duna, nem foly többé vissza,
Elment az én babám, nem jön többé vissza,
A fecske is elmegy, de tavaszra megjön,
De az én galambom akkor is csak nem jön.

Ezt a szép összemértséget (symmetria) igen sok dalban feltalálhatni [. . .]"; „[. . .] éber olvasónak azonnal megragadja figyelmét, s a mi jót ilyenkor érez, az a rhythmus hatása.”⁴¹

Erdélyi túlságosan keveset írt a dolgról ahhoz, hogy forrásaira felelősséggel javaslatot tehesünk, bár Herder *Vom Geist der ebräischen Poesie*-jét nyilván olvasta. Horváth János egy népdalidézet közössége s egyéb érvek alapján valószínűnek gondolta, hogy Erdélyi Arany forrása lehetett. Azonban Erdélyinél sem látjuk viszont a Lowth-féle hármass felosztást, sőt, Erdélyi még az óhéber költészetre sem hivatkozott. Az Arany-tanulmány forráskritikájának e hiányosságai már Horváth Jánosnak is feltűntek, aki viszont a jelek szerint nem ismerte sem Lowth-t, sem Földi Elmékedését. Ezért az óhéber költészetről szólván épp csak hogy megengedte: „lehet, hogy arról is olvashatott valamit”.⁴² Egyetlen adatunk sincs arra, hogy Arany ismerte volna Lowth-t. Hogy Földi Elmékedésével Arany debreceni tanuló korában megismerkedett volna, azt is csak egyetlen, megbízhatatlan adattal tudjuk alátámasztani.⁴³ Ezen kívül mindössze egy ószövegségi hely átköltése az, ami első pillantásra hasonlóknak tűnhet Földi és Arany dolgozatában. Földi azonban a Bibliának más versét fordította le („Ki téged áld, az is legyen megáldatott, És átkozott, ki átkozánd.” 4 Móz. 24,9.), mint Arany („Átok rá, ki téged átkoz, Áldás rá, ki téged áld.” 1 Móz. 27, 29.). Arany óhéber példáit s a Lowth-rendszerrel való ismereteit valószínűleg Jolowicz keleti antológiájából⁴⁴ merítette, melyet a Frankl-recenzióban⁴⁵ idézett is. Az antológiában megtaláljuk az Arany értekezésében szereplő valamennyi óhéber költemény németnyelvű megfelelőjét. Az iménti hely Jolowicz átköltésében így hangzik:

„ — — — — —
Fluch dem, der dir fluchet,
Segen aber, wer dich segnet!”⁴⁶

Arany e fordítással a gondolatok „ellentétes” csoportosításának példáját kívánta adni. Az „ellentétes” „összerakó” és „párhuzamos” gondolat-csoportosításra egyaránt „Mózes hattyú énekében” (5 Móz. 32, 1—3.) talált illusztrációt:

⁴¹ ERDÉLYI János: Népdalköltészetünkéről. — E. J. [szerk. és kiad.]: Magyar Népköltési Gyűjtemény. Népdalok és mondák. II. köt. Pest 1847. 476. skk.

⁴² HORVÁTH János: A magyar vers. Bp. 1948. 27.

⁴³ SOLYMOSSY: i. h.

⁴⁴ H. JOLOWICZ: Der poetische Orient. Leipzig 1856.²

⁴⁵ ARANY János: Hősök és dalok könyve. — A. J. Összes Prózai Művei. H. é. n. [Bp. 1949.] 778.

⁴⁶ JOLOWICZ: i. m. 249.

„Egek halljátok meg beszédemet	}	ellentétes,
És halld meg <i>óh föld</i> szájam szózatát,		
Csőpögjön tanításom, mint az eső	}	összerakó
S hulljon szelíden mint harmat szavam.		
Mint <i>permeteg</i> a zöld virányra,	}	párhuzamos
Mint zápor a nővény csemetékre:		
Mert Isten nevét hirdetem,		
Nosza dicsérjétek az urat!” ⁴⁷		

Ez szintén megvan Jolowicznál:

„Vernehmt ihr Himmel meine Rede
 Und hör' o Erde meines Mundes Wort!
 Es träufle meine Lehre gleich dem Regen,
 Es senk' wie Thau sich sanft mein Wort,
 Wie Regenschauer auf das Grün,
 Wie Güsse über Pflanzenpross.
 Denn Gottes Namen ruf' ich an,
 Auf! bringet preis unserm Gott!”⁴⁸

A „Lamech énekéből” vett kétsoros idézettel a gondolatok „párhuzamos” csoportosítását mutatta be Arany:

„Adah és Zillah, halljátok hangomat!
 Lamech női figyeljétek szavamra.”

Az *Irányok* jegyzetében az egészzet lefordította (1 Móz. 4, 23–24.):

„Oh Háda és Czillah! halljátok meg az én szómat;
 A ti fületeket adjátok az én beszédemnek Lámech feleségei.
 Ha valamely erős férfiútól sebet vennék is,
 Vagy valamely izmus ifjútól kéket: megölném azt mégis.
 Ha Kainért hétszer áll isten boszút:
 Lámechért hetvenhétszerte inkább.”⁵⁰

Jolowicznál ezt is megtaláljuk:

„Adah, Zillah, höret meine Stimme!
 Weiber Lamech's merket auf mein Wort!
 Wahrlich, einen Mann erschlug ich mir zur Wunde,
 Einen Jüngling mir zu eigner Strieme!
 Ward sie Lamech eine siebensiebzifache!”⁵¹

⁴⁷ ARANY J.: A magyar nemzeti vers-idomról. — I. kiad. 14.

⁴⁸ JOLOWICZ: i. m. 250.

⁴⁹ ARANY: i. h.

⁵⁰ ARANY: *Irányok*. — I. kiad. 383.

⁵¹ JOLOWICZ: i. m. 249.

Azt nem tudjuk eldönteni, hogy Jolowicz magát Lowth-t olvasta-e, vagy más, pl. Herder, közvetítette-e hatást. (Az imént idézett bibliai helyet Jolowicz előtt már Herder is átköltötte).⁵² De a Lowth-rendszerből annyi, amennyit Arany ismerni látszik, megtalálható Jolowicz antológiájának az óhéber költészetet bevezető jegyzeteiben: „Es ist, wie sich nach dem logischen Gesichtspunkte von selbst ergibt, im Allgemeinen dreifach: a) *synonym*, wenn die sich wie Hebung und Senkung entsprehenden Versglieder denselben Gedanken, nur mit andern Worten enthalten; b) *antithetisch*, wenn die entsprechenden Glieder entgegengesetzte Gedanken ausdrücken; c) *synthetisch*, wenn eine Beiordnung, ein Fortschreiten der Gedanken stattfindet (*varia, nicht diversa*), wohin auch der identische Parallelismus (Wiederholung des Gedankens mit ergänzenden Zusätzen) gehört. [. . .]”⁵³

E forráskritikai adatok alapján úgy látszik, hogy Arany is — bár csak közvetve — Lowth rendszere i nspirálta. Ezt azért fontos eleve leszögezni, mert Arany nagyon nehezen követhető, helyenként homályos gondolatmenetét egészen másként értelmeznénk, ha a parallelizmusok első tudományos rendszerezéséről még nem tudó, „mintegy Lowth előtti” elmékedést látnánk benne. Így viszont határozottan „Lowth utáni” jelenséggént kell interpretálnunk, s ez növeli aktualitását. Arany ugyanis arra tett kísérletet, hogy a parallelizmus membrorum Lowth-i eredetű leírását egy sokkal átfogóbb, dinamikus rendszerbe építse be, s e rendszer a mai kutatást — amelyre Lowth eszméi erősen hatnak — termékenyen segítheti szempontjaival.

Arany értekezése a bevezető részt nem számítva hét fejezetből áll. Az I. a próza és a vers különbségét elemezte s megállapította, hogy az utóbbi lényege a „*rhythmus, a gondolat rhythmusa*”, mely a költői beszédet párhuzamos, ellentétes, haladványos tagokra szabdalja föl. A „gondolat rhythmusa” tehát a Lowth-éhoz közel álló rendszert eredményezett. Még e fejezetben kimondta, hogy a rendszer ő a magyar verselés minden kérdésében alkalmazni kívánja (az ütem és a mérték tanában is). Szerinte ugyanis a (párhuzamos, ellentétes, összerakó v. haladványos formákat eredményező) „rhythmus” szabályozza, kiméri a költői beszédnek még legapróbb részecskéit is. A II. fejezet a párhuzamos tagokra felosztó „rhythmus” egyik termékéről, az alliterációról szól, Arany valószínűleg ezt tartotta a gondolati „rhythmus” dobbanásai egyik erős nyomának. A III. fejezetet a sormetszetnek szentelte: magának a feltagolásnak. A IV. fejezet tárgya megint csak a „rhythmus” sajátos tevékenysége, az, hogy működése során az összetartozó beszédrészeket — akár grammatikai szabályok áthágásának árán is — „egy gócz köré” gyűjti. Az V. fejezet a tulajdonképpeni ütemtan: az egy gócz köré csoportozott beszédrészek általános jellemzőinek tana. A VI. fejezet már a hangokig (az időmértékig) jut el: a „rhythmus” távolabbi tevékenysége ez is. A VII. fejezet azt akarja megmutatni, miképp szabályozza a „rhythmus természetéből” folyó „külön csoportba rázkódása az összetartozó részeknek” az egész versszak formáját is.

Arany verstana nem leíró, hanem *generatív* volt, ugyanis az elkészült költemény kompozicionális szigora mögött bizonyos szabályok rejtett működését feltételezte. Ezért a szerző a vizsgálatot nem korlátozta a közvetlenül érzékelhető versanyagra, hanem ki akarta terjeszteni a versírás mögöttes automatizmusaira is, amelyek összességét „indulatnak” nevezte: „Mint Chladni üveglapján a nyirettyű által előidézett hangra mozgásba jő a ráhintett főveny s a hangrezdület minősége szerint különböző, de mindig szabályos csoportokba fut össze: úgy változtatja helyét, úgy sorakozik szó és mondatrész az indulat által rezgésbe jött költői beszédben, szemközt a próza nyugalmas folyékonyosságával”⁵⁴ Ezt az „indulatot” nevezte „rhythmusnak”, másutt „a gondolat rhythmusának”. „A gondolat rhythmusa” tehát nem az előadásbeli retorikai-stilisztikai fogásokat jelenti, mint többen (Négyesy László, Solymossy Sándor, Horváth János) értették, hanem a költés közben működő, versritmust, hangritmust létrehozó

⁵² J. G. HERDER: Vom Geist der ebräischen Poesie. Dessau 1782—1783. I. k. 344.

⁵³ JOLOWICZ: i. h.

⁵⁴ ARANY: A magyar . . . — I. kiad. 12.

mentális automatizmusok némileg megtévesztő elnevezése. „A gondolat rhythmusa” az, ami a költői beszédet „feltagolja”. E feltagolás három irányban hat, párhuzamos, ellentétes és haladványos, ill. összerakó formákat eredményezve. A három irányú költői indulat vagy mentális ritmus mondattanától (III. és IV. fejezet) egészen hangtanáig (a hangmérték tanáig: VI. fejezet) szabályozza a költői nyelvet. Lowth parallelizmus-rendszerének hármas osztályozását Arany a költői „indulat” három mozgásirányával helyettesítette. Nem a versből, hanem az energiának feltagott verszérékből indult ki, szemben Lowth statikus leírasmódjával.

Verstani mentalizmusát, energetikus verselméletét talán Humboldt nyelvészete inspirálta.⁵⁵ Humboldt szerint a nyelv lényege az a készség, hogy eddig még el nem hangzott jólformált mondatokat tud létrehozni a beszélő, s a hallgató az eddig még nem hallott mondatok jól- vagy rosszulformáltságát el tudja dönteni. Humboldt szerint a nyelvtannak nem a nyelvet, hanem a nyelvérzékét kell tanulmányoznia (a nyelvérzék olyan meghatározott szabályokból áll, amelyek meghatározatlanul — új mondatokat — teremtenek.) Humboldt szerint a nyelv energia: „Sie selbst — ti. a nyelv — ist kein Werk (*ergon*) sondern eine Thätigkeit (*energeia*).”⁵⁶ Aranyánál is, azt hiszem feltételezhetjük e humboldti nézet közvetett vagy akár közvetlen hatását. „... aki érzi a nyelv energiáját — mondta egy cikkében —, az már ért eddig is, akinek nincs hozzá érzéke, annak hiába minden beszéd.”⁵⁷ Arany megnyilatkozásában nem az energia szó, hanem a *nyelv = energia* gondolat az, ami Humboldt nyelvelméletével közeli rokonságban áll.

Arany tisztában volt azzal, milyen újdonságot jelent az ő mentális kiindulású szerves rendszere. Arra törekedett, hogy a mentális alaptól a mondaton, a soron, az ütemen keresztül jusson el a hangig. Ez az Arany-előtti verstanban s az Arany-utániban is általában fordítva van: előbb kerül tárgyalásra az ütem, majd a sor, s legutoljára szerepel — ha szerepel — a versmondattani rész. (Akárcsak az iskolai nyelvtan, amely hangtan-alaktan-mondattan irányban halad, szemben a modern nyelvtan törekvéseivel.) Arany különleges tárgyalási rendjét verselmélete generativitásával indokolta: „Visszásnak tetszhetik a rend, melyet előadásom folytán követtem, előbb szólván a sorokról s ezek felosztásáról, mint a sajtóképi (prosodiai) mértékről. Mások, ellenkezően, a verslábakon s azok méretein kezdik, s miután erre nézve szabályokat állítottak fel, úgy mennek át a sormetszetre s egész sorra. És ez oly költészetben, mely már kifejezett, megállapított törvényekkel bír, leghelyesebb út is. De nekem a magyar rhythmus *belső* tulajdoninak vizsgálásán kellett kezdenem: föl kellett mutatnom, hogy a kötött beszéd már elemeiben a prózának ellentéte; figyelmeznem a gondolat részarányos feltagolására, mely egyszerűsége a mondatban hangsúlyos csoportokat képez: úgy térnem aztán ama benső felosztásnak *külsőképen* megfelelő átszegelésére, mely a caesurák vagy [...] verslábak által történik.”⁵⁸

Arany energetikus-generatív versszemléletéből következőleg nála nem lehet elkülönült versmondattant, ütemtant stb.-t találni, hanem csakis az egész költői nyelvet átható „erőket”, „szabályokat”, Ezért, hogy *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló dolgozat egyetlen fejezete sem felel meg a hagyományos verstan fejezetének, nincs pl. ütemtani fejezete, csak olyan, mely a verssortól kiindulva az ütemen át a metrumig érkezik el. Vagy nincs, mely a versorról

⁵⁵ W. von Humboldt hatásáról I. NÉMETH G. Béla jegyzeteit. — Arany J. Ő. M. XI. köt. Bp. 1968.

⁵⁶ A humboldti nyelvfilozófia generativitásáról I. Noam CHOMSKY: Current Issues in Linguistic Theory. I. Goals of Linguistic Theory. In: FODOR-KATZ [eds.]: The Structure of Language. Englewood Cliffs. N. J. 1964. 50–62. [Magyarul:] TELEGDÍ Zsigmond: Szöveggyűjt. az általános nyelvészet tanulmányozásához. Kézirat. Bp. 1968. 309–323. N. CHOMSKY: La Linguistique Cartésienne. Paris é. n. [1969.] 40. skk., 95. A Humboldt-idezet: Die sprachphilosophischen Werke Wilhelm's von HUMBOLDT. Berlin 1884. 262.

⁵⁷ ARANY: Visszatekintés. — I. kiad. 330.

⁵⁸ ARANY: A magyar... — I. kiad. 41.

szólna — van viszont, mely a költői indulattal kezdődik — ez rendezi egy góc köré a verssor összetartozó szavait — s végződik az egy góc köré rendeződés szabályával, mely már az ütemtan alapja Aranynál. A fejezeteknek nem tudunk tehát a mai verstani terminológiának megfelelő címekeket adni, csak ilyenformán: „indulat → versmondattan → ütemtan”; vagy: „verssor → ütem → metrum”; vagy: „indulat → strófaszerkezet → rím”.

Arany elméletét már a kortársak erősen támadták. Hunfalvy pl. alig egy évvel a tanulmány megjelenése után élesen megbíráta. Először is az óhéber költészetben való járatlanságát vetette Arany szemére. Arany ismerte el, hogy az óhéber költészetben kizárólag a parallelismus membrorum adta a ritmust. Hogy hangritmus volt-e e költészetben — írja —, „azt legjobb lesz Ewaldtól és másoktól megtudnunk, ha mi nem mehetünk reá”.⁵⁹ Ez az ellenvetés nem érintette a tanulmány lényegi gondolatmenetét. Hunfalvy második ellenvetésében viszont már addig ment, hogy kétségbevonta a parallelismus membrorum költői mivoltát is. Szerinte ez azért nem lehet a költői nyelv lényeges alkotórésze, mert egyik nyelvről a másikra hiánytalanul áttehető: „Innen van, hogy idegen nyelvből fordítván, baj nélkül fordíthatjuk a' költő anyag (előadás) tagoltságát, bokros kifejezését (parallelismus); magát a nyelv saját-ságaival járó művészi csint (mozamot, mértéket, hangsúlyt) igen nehéz, vagy néha szinte lehetetlen visszaadni. Arany is idézhető példát a' héber költészetből: de mit írhat ki? úgy-e csak a' héber előadás tagoltságát és bokros kifejezését, nem az eredetinek mozamát, mely az eredeti szók testéhez tapadt.”⁶⁰ Ezt az ellenvetést fiatalkori Arany-kritikájában Négyesy is átvette. Az ismétlődés, párosság stb. „verstani jelentőségét nagyban csökkenté már az — írta —, hogy alig egy-két formációt bír felmutatni, az egész mondatok párhuzamos, ellentétes és haladványos összeállításában, a mondatrészeknek pedig egyszerűen arányos feltagolásában — összes alakjait kimerítettük; azonkívül az alakok nem is bírnak nemzeti jelleggel [...]”⁶¹ Hunfalvy és Négyesy egyszerűen tévedett abban, hogy a parallelizmusok az egyik nyelvről a másikra könnyen lefordíthatók: az ő korukban még nem ismerték fel a költemény e téren is megmutatózó rendkívüli bonyolultságát. Ma már tudjuk, hogy a költemény megfelelések és kontrasztok olyan sokszálú szövedéke, hogy csak a kongeniális műfordító — pl. az ugyanazt ugyanazzal fordító, pingpongasztalokat telecedulázó⁶² Devecseri — mondhatta el magáról, hogy e megfeleléseket és kontrasztokat igyekezett optimálisan átmenteni.

Négyesy „a gondolat rhythmusa” kifejezést hol — helyesen — belső, mentális ritmusképző energiának, hol — helytelenül — valamiféle logikai (retorikai) ritmusnak értette, s így természetesen nem fogadhatta el a fogalom kiemelt jelentőségét: „Aranynál a vers nem hangidom, hanem lényegében gondolatom. Lehet-e a gondolat akárminő idomát versformának tekinteni? A modern rithmika nem tud semmit gondolati versformákról.”⁶³

Négyesy helytelenítette, hogy Arany a verstant egységesen akarta felépíteni az energetikusan felfogott versérezéktől a hangokig. Erre kétségkívül Arany értekezésének fogyatékoságai szolgáltattak okot: Arany ugyan deklaráta az egységes, versérezékből generált verstani leírás elvét, de a részletekben nem meggyőzően valószínűsítette meg; jelesen a versmondattani rész és a hangritmus közti átmenet nincs megfelelően megvilágítva. Négyesy ebből — joggal — úgy gondolta, hogy az értekezés második részében leírt időmérték törvényeit Arany — elveivel ellentétben — nem tudta „a gondolat rhythmusából” generálni, hanem a népdalokból vonta el őket. „A versidom eszerint két különböző naprendszer vonzatába tartoznék — folytatta

⁵⁹ [HUNFALVY Pál:] A' magyar nemzeti versidom. Magyar Nyelvészet 1857. 71.

⁶⁰ HUNFALVY: i. m. 70.

⁶¹ NÉGYESY: i. m. 339.

⁶² DEVECSERI Gábor: Lira az eposzról. A fordító utószava. — Homérosz: Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények. Bp. 1960. 922.

⁶³ NÉGYESY: i. m. 338.

Négyesy —. E két vonzat aztán szétszakítja azon elemeket, melyekből egy külön központnak kellene képződnie, s nem engedi ezt megalakulni. Lehet a vers belsejében valami nem hallható rithmus, a gondolatoknak lehet is, van is ily szabályos mozgása a költői beszédben, de a mellett ott van a hang hullámzása is, a vers hallható zenéje, hangbeli rithmusa. Nem tagadja ezt Arany, de nem is állítja s önállóan nem kerekíti ki. Egyik elemét, az energiát a logikai alapnak tudja be, másikat, az időmértéket a zeneinek . . . Amit lehetett, magyarázta a gondolatból, egész a hangsúlyig, s csak a mit már onnan nem lehetett erőszakolni, a szótagok időmennyiségi rendjét, azt vonta el a zenéből.”⁶⁴

Négyesy nem értett egyet Arannyal abban sem, hogy az egész verstant egységesen mentális szférákból eredeztette, s így nem adott autonómiát a hangritmusnak: „Az értekezés achillesi sarka legfőként a *hangrithmus fogalmának hiánya*.”⁶⁵ Ha ragaszkodunk az egységes verstanhoz, akkor a gondolatritmustól kell megtagadnunk az autonómiát, a hangritmusból kell eredeztetnünk a gondolatritmust: „[. . .] a rithmizáló hajlam átragad az énekről, a hangokról a gondolatokra. Ha e szereppel beérik a gondolatritmus pártolói, hogy az csak a hangrithmus okozata, tartozéka, a szöveg simulási törekvése: akkor ám legyen alkatrésze a versnek; de ha nem, akkor kizárják önmagukat a verstanból [. . .]”⁶⁶

Arany bírálói — bár bírálótuk heves volt — valószínűleg zavarta a nagy magyar költő „behozhatatlan” illetékessége az adott kérdésben. Talán ez lehetett oka annak, hogy Négyesy Arany verselméletének *költői* értékei iránt oly nagy megértést tanúsított: „Ő a gondolat mozgására figyelmeztet; s oly szép, egy költőhöz, ki a lényegét a forma mellett is annyira mélyen szerette, oly méltó felfogás volt az . . .”⁶⁷ Hunfalvy is teljesen formálisan tette fel a kérdést: „De vajjon nem nevetségös-e, Arany nézeteivel ellenköznöm?”⁶⁸ Négyesy követőjét, Horváth Jánost is Arany tekintélye készíthette arra, hogy a nyílt kritika helyett az apológia fegyverét alkalmazza. Mert még ő is kötelességének tartotta védelmébe venni a költő-tudóst: „Azonban — írta —, ha nem magát a ‚hangritmus’ szót keressük Arany értekezésében, hanem gondolkozását igyekszünk egészen megérteni, be kell látnunk, hogy a ritmus fogalmát korántsem korlátozta egyedül a gondolatra.”⁶⁹ Horváth János — meghaladva Négyesyt — arra a megállapításra jutott, hogy Arany azért nem beszélt külön a hangritmusról, mert azonosította azt a magyar népdal ritmusával, s abból eredeztette. Négyesy legalább annyit regisztrált, hogy ez, ha valóban így volt, Arany elveivel ellentétben történt. Horváth János szerint Arany elveivel összhangban: „a gondolat rhythmusának”, az „indulat”-ból generált verstannak elméletét látszatnak minősítette: „Elmélete gondolati egyoldalúságának a látszatát a ‚gondolatritmus’ nyomatékos hangoztatása fokozta, teljesen szükségtelenül, mert hiszen az, amit ő így nevez, lehet ugyan ritmikái következményű, lényegileg azonban stilisztikai jelenség (parallelizmus, ellentét, fokozás), értelmi alapú párhuzam. Már pedig, mint mások — egyebek közt Landry is — vallják, verselés nem alapulhat tisztán értelmi eleven . . .”⁷⁰

Horváth János Arany verselméletének lényegét támadta annak két részre választásával: gondolatritmus-formálta versmondattanra s egy ezzel semmilyen kapcsolatban nem levő, népzenei eredetű hangritmusra. Holott Arany később is szembenézve törekedett az egységes (mert: energetikus-generatív szemléletű) verstan létrehozására. *A magyar népdal az irodalomban* c. hátrahagyott tanulmányában szintén megtaláljuk egy generatív verstanra vonatkozó ötleteit. Ezek az ötletek nem általános verselméleti jellegűek voltak, hanem egyes verstani

⁶⁴ NÉGYESY: i. m. 337.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ NÉGYESY: i. m. 339. sk.

⁶⁷ NÉGYESY: i. m. 340.

⁶⁸ HUNFALVY: i. m. 72.

⁶⁹ HORVÁTH: i. m. 23.

⁷⁰ HORVÁTH: i. m. 26.

jelenségekre vonatkoztak. Itt nyíltan megmutatkozott az a törekvése, hogy a verstani jelenségeket alapjelenségekből generálja. A sorról szólván pl. három alaptípusból indult ki, a 2×4 , 2×5 , ill. 2×6 szótagú sorból. „A magyar dalsor *törzse* oly metszetekből áll — írta —, melyeket alap-metszetekül vehetünk, s melyekhez gyakran pótló-metszetek járulnak.”⁷¹ A három alap-metszetből Arany gyakorlatilag az egész magyar költészet verssortípusait elő akarta állítani „E szerint a három alap-forma megvolt eleitől fogva irodalmunkban, s azokból újabb összetétel s pótló metszetek segélye által a verssorok nagy változatosságát látjuk fejlteni, de mindig rendszeresen és a nép formáinak megfelelőleg. Érdekes volna, e három alap-metszetből kiindulva, részletesen feltüntetni, miféle módosulások jönnek létre...”⁷² A ternér sorokat is ilyen „módosulások”-nak tartotta, pl.: „Hasonló eljárással származik a *hatosból* ama hosszú sor, mely Balassánál és követőinél, három rövidre van elszaggatva...”⁷³ (Az eljárás itt a következő: a bináris — 2×6 -os — alapmetszethez egy további, pótlómetszet járul, mely már 7-es. A pótlómetszet Arany szerint általában ugyanolyan hosszú vagy egy szótaggal hosszabb, mint az alapmetszet.) Miután áttekintette a magyar sorfajok egy részét, Arany megállapította, hogy az általa fölmért, alap- és pótlómetszetekre épített generatív szabály segítségével valóban létre lehet hozni e sorfajokat: „Ha e toldott sorokat összeállítjuk, lehetetlen, hogy szemünkbe ne tűnjék, hogy a sorképzés ugyanazon rendszer törvényei alatt foly.”⁷⁴ A tanulmányban Arany azzal is megpróbálkozott, hogy még le nem írt sortípusokat is esetleg lehetségesnek nyilvánítson, „megjósoljon” pusztán generatív szabálya alapján. Így pl. az alapmetszettel egyenlő hosszú pótlómetszetű sorok (3×4 -es, 3×6 -os) között kereste a 3×5 -öst is, de egyelőre nem talált rá példát. Elvileg is elsődlegesnek tartotta a generatív szabályt, amely „jósásra” is felhasználható: „És ily módon lehetne egyenkint kimutatni, hogyan illenek a rendszerbe mindazon formái a régiségnek, melyeket a mai népdalban nem találván, idegennek vélné az ember.”⁷⁵

(3.2 *Arany két tanítványa*) Csak néhány szemelvényt mutattam be Arany elméletének XIX. és XX. századi fogadtatásából, de az általam áttekinthető összkép nem különbözik lényegesen a bemutatott szemelvényektől. Még az Arany utáni Lowth-t követő magyar vers-tanítók is, mint Riedl⁷⁶ és Solymossy,⁷⁷ akik Lowth-t talán csak közvetítőkön keresztül ismerték, általában megálltak a parallelismus membrorum Lowth-i szintjén, s Arany elméletének a lowthianus verstanirási irányzatból való „aggasztó” kiágazásával általában nem tudtak mit kezdeni. Solymossy pl. „A gondolatritmus eredetéről” szóló cikkének címéhez is mentegetődző jegyzetet fűzött: a maga részéről helyesebbnek tartja a következőkben az egyértelműbb párhuzamosság szó használatát. Mégis: szeretném felhívni a figyelmet Arany verselméletének két követőjére, annál is inkább, mivel az ő műveik is tulajdonképpen a magyar verstan elfejtett szavai közé tartoznak.

Greguss Ágost 1872-ben, az Akadémián tartotta meg „A vers törvénye” c. felolvasását,⁷⁸ amelyben Arany nyomán kísérletet tett a valódi generatív verstan kidolgozására. A rendkívül érdekes dolgozat külön, aprólékos vizsgálatot igényelne. Előzetes ismertetéseként egyelőre csak annyit, hogy Greguss felolvasásában fel akarta tárni „a szinte láthatatlan apró sejtécskéket melyekből a vers, hogy úgy mondjam, összenő, melyeknek sokszerű ismétlődései, más

⁷¹ ARANY: A magyar népdal az irodalomban. — I. kiad. 412.

⁷² ARANY: i. m. 413.

⁷³ ARANY: i. m. 416.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ ARANY: i. m. 417.

⁷⁶ RIEDL Frizyes: Poetika és poetikai olvasókönyv. Bp. 1898.³ 12—17.

⁷⁷ SOLYMOSSY: i. m.

⁷⁸ GREGUSS Ágost: A vers törvénye. — G. Á.: Tanulmányok. Pest 1872. I. köt. 359—393.

meg más kapcsolódásai alkotják aztán a versirodalom bámulatos gazdag növényzetét⁷⁹. Greguss szerint a legegyszerűbb szabályokból áll elő kaleidoszkópszerűen a vers gazdagsága: „tán a versre nézve is a struktív elemekben fedezzük fel a dekoratív elemek csíráját.”⁸⁰ E versalkotó szabályokkal szemben támasztott követelményei alapján a szabályokat generatívoknak mondhatjuk: meghatározottak, amelyek meghatározatlanul teremtenek. Greguss ideálja értekezésében „az egyszerű szabály, szemben és együtt a sokszzerű példával, az egység a sokféleséggel . . .”⁸¹ A Greguss által végül is megállapított generatív szabály a párosság törvénye volt. A felolvasás szerzője igyekezett bemutatni, hogy a párosság törvényének betartásával (a mondatok, szavak, hangok újra és újra alkalmazott megkettőzésével) milyen rengeteg „verset” lehetne előállítani. Greguss elméletének erőssége, a szigorú rendszeresség, azonban nem képes kárpótolni a valósággal való nagyon gyenge kapcsolatáért. Greguss felolvasásának Horváth János a jelek szerint csak az Akadémiai Értesítőben megjelent rövid kivonatát ismerte (ezt vette be verstani bibliográfiájába⁸² a teljes kiadás helyett), pedig ez az elvetélt, korai kísérlet (azon kívül, hogy Aranyt Négyesy-től és Horváthtól eltérően értelmezte) a mai verselmélet számára is érdekes módszertani szempontokkal szolgálhat.

A másik Arany-tanítvány maga az agg Négyesy László volt, akinek kései „megtérését” Horváth János nagy verstani áttekintései nem regisztrálták megfelelően. Ezért a legjobb megoldásnak az látszik, ha minden kommentár nélkül idézzük Négyesy mellőzött cikkét, amelyben Horváth fiatalkori könyvének (*Magyar ritmus, jövővény versidom*) gondolatritmus-ellenességével vitázik. Úgy vélem, ezek az idézetek is megerősítik azt a gyanút, hogy az „Arany-vita” még Horváth János verstanírói működésével sincs megnyugtatóan lezárva:

„Horváth egészen elejti a gondolatritmus elvét, illetőleg nem juttat neki részt a versalkotásban. Kirekesztőleg a hangritmus elvét érvényesíti. Valamikor én emeltem ki hiányul Arany elméletében azt, hogy ő nem konstruálja meg a hangritmus fogalmát, s én hirdettem, hogy a hangritmus a legfőbb versalkotó tényező. Horváth most túlmegy rajtam, s az egyetlen versalkotó tényezőnek veszi. Megvallom, én újabban inkább jobb-, mint balfelé tértem el, inkább közeledtem Arany álláspontjához. Igen, én hiszek a gondolatritmusban, vagy jobban mondva a magyar vers keretei közt az egész beszéd ritmusában. Hiszek a »hangsúlyos góc« elméletében, a Chladni-féle analógiában.”⁸³ „És Arany János verstani felfogásának genialitását abban látom, hogy a tartalmi, a jelentésbeli, a gondolati elem e ritmusszerű lüktetését felismerte és egységben találta a hangbeli ütemeződéssel, a belső ritmust a külsővel.”⁸⁴

„A gondolat, amint a képzetek láncolatában előfejlík, a kifejező hanganyag felbugyogásával együttesen ömlík ki a költő agyából, s az új meg új periódusokban, ritmusa szakaszokban, ütemekben, nemcsak új meg új hanghullámok és hullámsorozatok, hanem egyúttal új meg új képzetek és képzetkapcsolatok érkeznak a hallgató vagy olvasó tudatába, még pedig bizonyos congruenciával.”⁸⁵ „Lehet, hogy a fent odavetett felfogásvázlat nem fog elég exaktnak tetszeni, talán ködösnek, romantikusnak fog ez az elgondolás feltűnni, a kritika kikezdeheti, de hadd maradjon egyelőre embrionális feltevés, talán módszeres igazolása is elkövetkezik s legalább egy része megmarad. Mindenesetre nyomát akartam hagyni, hogyan lehetne tovább gondolni Aranyt. Én ilyenformán fogom őt fel már vagy három évtized óta s nem szívesen mondanék le a magyar költő intuíciónak e nagy vívmányáról. Azok az okok, melyeket Horváth János eddig érvényesített, nézetem szerint korántsem elégségesek a gondolatritmus elvének meg-

⁷⁹ GREGUSS: i. m. 360.

⁸⁰ GREGUSS: i. m. 363.

⁸¹ GREGUSS: i. m. 361.

⁸² HORVÁTH: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951. 9. GÁLDI már a teljes kiadásra hivatkozott: i. m. 160.

⁸³ NÉGYESY: Ritmus és verstechnika. BpSz 1924. I. 214.

⁸⁴ NÉGYESY: i. m. 214. sk.

⁸⁵ NÉGYESY: i. m. 216.

döntésére. És ha a 'belső ritmus' elvét, illetőleg azt az elvet, hogy a ritmus belső és külső egyszersmind, félretesszük, akkor Arany János verselméletének épületét nem kiegészítjük, mint Horváth mondja, hanem legfőbb pillérét emeljük ki, szinte az egészet rombadöntjük."⁸⁶

(3.3 Egy megjegyzés) Mivel csak a Lowth-t követő magyar verstanírás képét szerettem volna felvázolni, eredetileg nem volt szándékomban, hogy magukon a tényeken (a magyar lowthiánusok jórészt elfelejtett művein) kívül saját értékelő megjegyzéseimnek is teret engedjek. Ahol illetéktelenségemet kevésbé érzem: Arany verselméletének esetében egy rövid észrevétel erejéig szeretnék mégis engedményt tenni.

Arany ugyanis a verstannak ma nagyon eleven, eldöntetlen kérdéséhez szólt hozzá: a deskriptív vagy generatív verstani modell dilemmájához. A mai (deskriptív) verstan nem képes modellezni azt a kompetenciát (versérzékét), amellyel a költő új, „jó” versformákat képes teremteni, s amelyre támaszkodva a befogadó el tudja dönteni az általa addig nem ismert versformák „jó” vagy „rossz” mivoltát. Ennélfogva a mai verstan csak nagyon korlátozott számú versformát tud regisztrálni, s ehhez képest mégis nehezen kezelhető (eklektikus) rendszerű. Az Arany-javasolta (generatív) verstan, amely a költői-befogadói kompetenciát modellezné; s az egyes versformákat ebből dedukálná, elméletileg az összes olyan versformát elő tudná állítani, amely az alapul vett kompetenciát kielégítené.

Érzésem szerint a (hósi) epika költői nyelvének tanulmányozásában megfigyelhetők bizonyos törekvések egy generatív verstan megalkotására (valószínűleg azért, mert a — rögtönző — orális költő a fejlettebb korok költőinél nagyobb mértékben támaszkodik automatizmusaira, versérzékére.) Ma már — elsősorban Parry délszláv folklór-analógiáinak hatására — úgy látjuk, hogy még az Iliász is „önmagától beszélő” klisényelven, formulanyelven énekelt, a közösség által kezelhetővé koptatott elemekből kaleidoszkópszerűen felépített költemény, amely mögött az orális költészet hagyományában kialakult variáló-automatizmusok nagyarányú működését kell feltételeznünk.⁸⁷ Az orális epikát verstanilag tanulmányozó kisszámú kutató (az uralisztikában főként Steinitz és Austerlitz) viszont még csak eklektikus, statikus modelleket készített. E modellek viszonylagos kudarcá⁸⁸ egyre jobban sürgeti olyan rendszerek kidolgozását, amelyek a különböző verstani alakzatok között kapcsolatokat („műveleteket”, „transzformációkat”) tételeznek fel, s így hozzájárulnak a mű mögött tevékenykedő versérzék megismeréséhez. Lehetséges, hogy az Arany-elképzelte verstani modell a jövőben még működni fog.⁸⁹

⁸⁶ NÉGYESY: i. m. 219.

⁸⁷ A kérdésről I. MARÓT Károly: Az epepeia helye a hósi epikában. Bp. 1964. Különösen: 23. skk.

⁸⁸ Vö. JAKOBSON-nak (i. m. 355.) D. H. HYMES, *Anthropos* 1960. 575. skk. recenziója nyomán gyakorolt bírálatával.

⁸⁹ Dolgozatom elkészítésében első sorban SZAUDER József és TARNAI Andor nyújtott nagy segítséget. Itt szeretném megköszönni a SZŐRÉNYI Lászlótól — különösen az Arany-forráskritika területén — kapott értékes útmutatásokat is.

LES DÉBUTS DE LA CONCEPTION GRAMMATICALE DANS LA THÉORIE DES VERS HONGROISE

(De Földi à Arany)

C'est avec le système nommé «parallelismus membrorum» de R. Lowth (en 1753) qu'on a commencé l'analyse scientifique des couches grammaticales du vers hébraïque. D'après Jakobson, on n'a commencé à employer le système de Lowth au domaine des poétiques non-bibliques qu'après l'étude de F. J. Davis (1829). L'auteur de la présente étude a réussi à démontrer qu'en Hongrie, à une époque assez prématurée (1792—1856), le système de Lowth a influencé beaucoup cinq de poètes s'occupant de la métrique théorique (J. Földi, M. Csokonai Vitéz, J. Batsányi, J. Erdélyi, J. Arany) qui l'ont employé avec plus ou moins de succès sur le vers hongrois. Dans la première partie de cette étude, l'auteur analyse les écrits théoriques de ces cinq poètes, inspirés par Lowth, dont l'article de Földi (1792) et le manuscrit de Batsányi (1814?) n'étaient pas connus jusqu'ici même pas en Hongrie.

Dans la seconde partie, il commente l'étude de J. Arany qu'il nomme le germe de la métrique générative. C'est qu'Arany — comme cela ressort de l'analyse — intègre le système de parallélismes introduit par Lowth, dans un système organique qui s'étend du sens du vers jusqu'à sa réalisation sonique. C'est «l'émotion poétique» qui se place le plus profond ou son synonyme: le «rythme mental» qui organise d'abord les structures des phrases, puis, sur la surface, il crée le rythme acoustique. Il semble que le mentalisme de Humboldt avait exercé une influence aussi grande sur Arany que la métrique syntaxique de Lowth. Dans la partie finale de son étude, l'auteur suggère la possibilité de la construction d'une métrique générative — basée sur les résultats de la linguistique moderne.

EGY KÖLTŐI MAGATARTÁS KETTŐSSÉGE BABITS JÓNÁS KÖNYVÉBEN

I.

A vátesz és a homo privatus

1. A kor és a szerep

A Babits-irodalom gyakori megállapítása, hogy a költő liberális, polgárisult nemesi családból származott. S a Babits-életmű kutatója — magyar költőről lévén szó —, a polgárosodott nemessel egyetemben tudomásul veszi a liberális jelzőt is.

Európában a liberalizmus nagy korszaka a XIX. sz. első fele.¹

A mi hazánkban is. A liberalizmus fejlődésében a kényszerű cezurát Európában sok helyütt — nálunk is — 1848 elbukott forradalmi jelzik. A hazai liberalizmus, e kényszerű vízváltás után, a dualizmus liberális nemzedékeinek tevékenységében teljesedhetett ki még egyszer.² E korban az élethez hangsúlyozottan hozzátársult egy elválaszthatatlan tényező: a szerep. Az irodalmi élethez is. A nemzet életképességét volt hivatott ez az exhibicionizmus bizonyítani, hiszen Herder egykori jóslatát Spencer és mások a szociáldarwinizmus tudományos igényével és könyörtelenségével ismételték meg.³ — A kortárs irodalomban azonban a szerep, ti. a vátesz-szerep természetesen nem jelenthetett minőségi garanciát.

Költő kortársai közül az egyetlen nagy, aki még mer vátesz lenni: Ady Endre.⁴ A vátesz magaslátán félhet ugyan a hidegtől, az értetlen közönytől, csak a kudarcra kárhóztatott szereptől nem. „Ezerszer messiások,” de messiások! Kudarcukat pedig jelentheti ugyan az eredménytelenség pokolkínja — „mert semmit sem tehettek” —, de *sohasem a szerepé*. Ezért gyalgorta szájalmasok ugyan, de sohasem nevetségesek.

A kortársak legjelentősebbjei új igénnyel lépnek fel. A homo privatus igényével.⁵ Míg Ady az *Új versekkel*, mintegy berobban a magyar szellemi és politikai élet küzdőterére, kortársai *tudatosan* rezerváltak. Az Ady hangsúlyozta pluralist a pályatársak *tüntető* singularisa kíséri.⁶ *Négy fal között* — hirdeti kötetcímével a fiatal Kosztolányi. Tóth Árpádot magános melankoliája — *Az új isten* fennkölt intermezzójától eltekintve — síríg kíséri. Juhász Gyulát hasonlóan (bár fel-feltűnik nála időnként a plebejus népiség jegye).

¹ Az európai liberalizmus történetére vonatkozólag elsősorban Guido de RUGGIERO: *Geschichte des Liberalismus in Europa* c. művét tanulmányoztam. (Drei Masken-Verlag AG. München, 1930.) A liberalizmust vizsgáló széleskörű nemzetközi szakirodalomból kiemelném még B. CROCE: *Storia d'Europa nel sec. decimonono* c. munkáját, — Bari 1932., 10^a ed. 1961., valamint POLÁNYI Károly: *The great transformation — the political and economic origins of our time* c. művét, — Beacon Press, Inc. Boston, 1965.

² Ami e korszak további, dolgozatunkba foglalt jellemzését illeti, az tulajdonképpen két nemzedékre vonatkozik. Szekfü Gyula három nemzedékének utolsó kettejére. Azonban a harmadik nemzedékre vonatkozóan annak kiemelésével, amit de Ruggiero is hangsúlyoz i. m.-ben, ti., hogy a liberalizmus a monopoltőke uralmával, az imperialisztikus törekvésekkel válságba kerül. L. *Die Krise des Liberalismus* c. fejezetet.

³ Erről i. irodalmi és tudománytörténeti szempontból NÉMETH G. Béla *Létharc és nemzetiség* c. cikkét, ItK 1970/5—6. sz.

⁴ Természetesen a kor anakronisztikus szerep-igényének ellentmondóan.

⁵ Ez ellentétéről Ady és Babits vonatkozásában Király István szolt a legkomplexebb igénnyel, akadémiai székfoglalójában. L. KIRÁLY István; *Ady és Babits. Kortárs*, 1971/5.

⁶ Ady gögös pluralisáról, A magunk szerelme kapcsán, KIRÁLY: i. m.

A pályakezdő Babits Mihályt pedig ez a közszereplés nélküli attitűd hangsúlyozottan jellemzi. Tüntetően kezdi így első kötetének nyitóversét a soha meg nem elégedés dalnoka: „Gyülöllek: távol légy, alacsony tömeg.”⁷ — E rezervált költői magatartás kettős gyötrelmet okozott. Az egyik küzdelmet azzal kellett megvívnia a költőnek, amitől enmagát elrekesztve érezte: a teljes élettől. A másik küzdelmet pedig azzal, amitől magát elrekesztette, s amit *majdan* így fogalmaz meg: „testvérem van millió . . .” — Keserű panasza tehát, melyről Király *A lírikus epilógja* kapcsán ír,⁸ e két eredőt engedi feltételeznünk. E kettősség pedig, a világtól való elfordulás igénye, és az *egyötrelmem*, amit ez a rezervált költői magatartás okoz, végigkíséri költőnk egész életpályáját, hogy a pálya alkonyán és egyben csúcán, *Jónás könyvében*, végképp leszámoljon a menekülés eshetőségével is.

Mivel magyarázható azonban az, hogy a rezervált költő problematikája sok tekintetben meghatározója lehetett egy életműnek? Csupán a vátesz-szerepről lenne itt szó? Feltétlenül arról is. A világ sora szólásra készíti a homo moralis Babitsot már az első világháború előtt és alatt.⁹ Mi maradhatott azonban ebből a háború utánra? — Ady, a forradalmi költő, a forradalmasodó Magyarországon, hattyúdalában — mert nem volt naív — nem forradalmi verset ír, hanem az elvetélt forradalmakat elsirató, elgyötört hazájának irgalmat esdő éneket: „Ne taposatok rajta nagyon, / Ne tiporjatok rajta nagyon, . . .” És ezek után: az elbukott, és Babits számára a kezdeti ovációt követően végső soron kiábrándulást is hozó forradalmak után; Trianon után; tehát mindezt átélve, Horthy-Magyarországon vátesz-szerepet vállalni? Nem több ez a képtelenségnél? Nem indokoltabbak-é azok a versek, amelyeknek sora a Tarsis felé menekülő Jónást lesznek majd példázandók? Mindez pedig még csak a rezervált költői magatartás egyik oka. — A külső. A másik ok mélyen a költői lélekben rejlik.

2. A rezervált magatartás lelki indítéka

Babits Mihály több ars poeticát hagyott az utókorra. Ezek a költői én-t legmélyebben feltáró vallomások gyakorta alapvetően ellentmondanak egymásnak. A közös azonban e művekben az a szenvedélyes keresés, amely a költő és a világ kapcsolatát kutatja, — világon érte annak immanens és transzcendens jellegét.¹⁰ Ha a költő ars poetica jellegű művei közül a nagy szintézist adókat keressük, úgy a *Sziget és tenger* kötet elé írt hitvallás mellett két művet kell mindenképp tekintenünk: *A második éneket*, valamint *Jónás könyvét* és *Imáját*. A fiatalkori, 1911-es költői mesejáték és az alkonyt megkoronázó, epikus keretbe ágyazott lírai vallomás közötti kontraszt és kontinuitás rávilágít *Jónás könyvének* több kérdésére. — *A második ének* pásztorja így vall:

Dalos ne törődjön az egész világgal,
sohase gondoljon, amíg él egyébre
csupán csak a dalra, csupán csak a szépre.

És az így érző pásztor, kikényszerített második énekének kudarcát követően, a király átkával a légiszonyúbb büntetést kapta, amelyet dalnok csak kaphat. Tihany hegyfokán visszhangként *kell* viszonznia minden odavetett szót, mindenki kényére-kezdvére. Költőt ennél gyötrelme-

⁷ Teljességvágyának és arisztokratizmusának paradoxonáról vö. KIRÁLY: i. m. Ugyancsak ő hangsúlyozza uo. a „klasszikus álmok” teljesség igényét és rezervált magatartását.

⁸ KIRÁLY: i. m.

⁹ KIRÁLY: i. m.

¹⁰ Vö. SZAUDER József: Babits Mihály költészete; bevezető tanulmány Babits Mihály összegyűjtött verseihez. Bp. 1961. 3.

sebb megaláztatás nem érhet. És ez természetesen örök gondolat Babits művészetében. Mint ahogy örök érvényű marad a pásztornak az a vallomása, amelyet a királylánynak tett:

Dalra teszi éltét minden igaz dallos . . .

Török Sophie szép, kései vallomása *A második énekről* telibe találóan mutatja meg, hogy melyék a mű érzésvilágának azok a motívumai, amelyek valóban végigkísérték a költőt életén, s amelyeket joggal kereshetünk *Jónás könyvében* is. — Így ír a mesejátékról: „Nagyon mélyen, a legbelsőbb, legtitkosabb szobákban ő maga rejtezkedik, de ráismerek, mert ez az arc az utolsó percéig az ő igazi arca volt: az örökkön tépődő, vívódó megszállotté, aki életét teszi fel egy dalra, akit a szabadító Elhivatottság szüntelen rettegésben tart, rettegésben és bizonytalanságban gyöttri az Isten, hogy a szent Jelet egyszer csak megvonja tőle, s ő ittmarad tehetség nélkül, a dal gyötrelmes kötelességével, a bukás örökké kísértő rémével, s szégyentől való páni félelemben, — a szégyen! a szégyen! . . . Ez ő, legbelül, titkos rettegés és lebirhatatlan félelem, hogy a második ének már nem fog sikerülni! . . .

. . . Két szégyen félelme ült rajta: a bukás szégyene, s — a meztelenségé. Szeméremből rejtezett mindig szorosabb formák ruháiba, de minden ruha szűk volt és rövid, s minden forma mögül áruólan kilátszott a meztelenül szégyenkező lélek.”¹¹

A „Dalos ne törődjön az egész világgal” gondolatát tehát két lelki, alkati megnyilvánulás motiválja. A függetlenség vágya és a szereplő ember szemérme. Két dologtól akar mentes maradni: az elvárások hozta költői elkötelezettségtől, s a kudarc szégyenétől. A második ének pástorát az elvárások költői teljesítése, az elkötelezett költészet viszi romlásba. Ezáltal sújtja őt a kudarc szégyene, s az átokkal ama legiszonyúbb büntetés.¹² De, mint Török Sophie szép értékeléséből is kitünhetett, Babits itt, akár életművében máshelyütt is annyiszor, nemcsak az elkötelezett költő kudarcától remegett, gyötörte őt állandóan a költői lélek szemérme. Mert a költői lélek — tanítja Babits — mindig vetkezik. Mindig pörén mutatkozik meg a kíváncsi szemeknek.¹³ *Nem kell tehát még a vátesz-szerep sem*, elegendő a költő létevel együttjáró szerepkényszer ahhoz, hogy a lélek kiállja a bukás veszélyének és a pöreségnek minden szégyenét. A pályakezdő Babitsnál tehát, ha meghatározó erejű összetevője is a rezervált költői magatartásnak az a filozófiai, esztétikai felfogás, amelyre Király István említett tanulmányában hivatkozik, mégsem tekinthető ez az esztéticizmus *kizárólagosan eldöntő erejűnek*. A műesség, az ars feltétlenül igaz babitsi esztétikája mellett ott kell látnunk a költői szerep kettős kockázatától, a bukás és az önfeltárukozó lélek kettős szégyenétől rettegő költőt. Ez a pályakezdő Babitsnál természetesen elválaszthatatlan a Király István avatott tollával feltárt esztétikai állásfoglalástól. Ezt bizonyítja a Szonettek egyik, Király idézte strófája is.

Ha költő, ki lázát árulja: tessék!
Itt állok cédán, levetkőzve! láss!
ez nem költészet; de aranyműesség!
s bár nem őszinte, nem komédiás.

¹¹ TÖRÖK Sophie bevezetése *A második énekhez*, Babits M: *A második ének*, Nyugat kiadása, Bp. 1942. 12—13.

¹² Az elvárások terhes voltáról Babits a második énekkel egy esztendőben írt, Az ifjú Vörösmarty c. tanulmányában a következőket olvashatjuk: a Zalán, mint első siker, átkos volt a költőnek, hisz „Hazafias buzdításokat vártak tőle, és a nemzeti történelem éneklését, s Vörösmarty azok közé tartozott, akik nyomasztó tehernek és kötelességnek érzik, ha valamit várnak tőlük.” (BABITS: Irodalmi problémák. Nyugat kiadása, 1917. 98.)

¹³ SZAUDER József: i. m. behatóan tárgyalja a lélek meztelenségének babitsi problematikáját. Az általa említett versek sora (22. l.) szinte hivatkozási pont *Babits pályakezdésétől Jónás imájáig*.

Ime a művesség, az ars esztétikájának, és a lélek pőreségét restellő költői ének, mint a rezervált attitűd kettős-forrásának bizonyossága. A pályakezdő költőt tekintve egyként döntőnek érezhetjük mindkét okot e magatartás megítélésénél. Az egész babitsi életművet tekintve azonban a lélek pőresége és a bukás eshetősége miatti szégyenkezés okozta rezerváltságot eldöntőbb erejűnek véljük, mint első három kötetében jelentkező esztéticizmusát. Hiszen ez a lenyűgöző, elkápráztató ars mives igénye, ahogy Király a korai attitűdöt találóan megfogalmazta, a *Recitativ* után helyt kell adjon egy egészen más költői magatartásnak. — A háború, majd az ellenforradalom, végül a kezdődő új háború pokolkínját élő nemzet jajszava világgá kiáltásának. S így, az arsból, a *fiatal Babits szerint* megtanulható technéből valami más lett. E stílus és esztétika már a múlté.

Ugy született hajdan a vers az ujjam alatt,
ahogy az Ur alkothatott valami szárnyas
fényes, páncélos, izelt bogarat.

(*Cigány a siralomházban*)

Amaz ars, művesség, régen volt világ tehát. A pőreségtől és a bukás veszélyétől rettegő, szégyenkező lélek okozta tartózkodás azonban megmarad *egész életében*. Lemeztelenült lélekkel áll majd meg *Jónás imájában* az Isten előtt, hogy régi sok hiú szava helyébe kérjen költészete sodrának új-régi medret, új-régi meghatározást. (A régi — a régi hang — nyilván nem ifjúkori esztétikájának, alkotásmódjának megisméltését jelenti, hanem a régi költői biztonság kérését, amely biztonságot már *A második ének* viharában elvitt volt az ár.)

Ha pedig a rezerváltságnak ilyen alkotáslélektani indítéka is volt, nem hozható felette pusztán esztétikai, világnézeti, politikai ítélet. Hiszen az ilyen ítélet igazságossága mögött csak olyan esztétikai, filozófiai felfogás rejlik, amelyet messze túlélt a megítélt — (és olykor hallgatólagosan, vagy nem is mindig hallgatólagosan elítélt) — attitűd, amelyből „az értékesebb és kevésbé értékesebb költői magatartás” olykori tételezése nyomán szárnyra kelhet „az értékesebb, vagy kevésbé értékesebb költő” nemkívánatos fikciója. Ha két költő között volt kontroverzia, ezt kimutatni köteles az irodalomtörténet. Ez, az irodalomtörténetet hagiográfiának nem tekintő Király István tanulmányának komoly érdeme. Nem kötelessége azonban, sőt tilalomfája kellene hogy legyen az irodalomtörténetnek a kontroverzia folytatása, az indokolatlan perújrafelvétel, ha azt a két költő, amennyire művészileg és emberileg lehetséges volt, kiküszöbölte. Két attitűdöt láttunk: egy lángelme *teljes életműve* sugallta magatartást, az Adyét, és — Király tanulmányából kölcsönözve a szót — egy „kongeniális költő” *indulásának* attitűdjét. A két költői magatartás között természetesen a babitsi életmű teljességében is megvan az eltérés, ha nem is az induló Babits és Ady távolságában. Talán így értelmezhetjük e két fiatal költő rejtett polémiajének Király István tanulmánya szerint „mindmáig ható, döntésre szólító, két eltérő útját — a meg nem alkudó s az alkuvásra hajló teljességvágy útját”. Ha itt a szerep, a vátesz-sors egyértelmű, és *vivódások utáni egyértelmű* vállalásának kettősségéről van szó, úgy ehhez aligha lehet hozzátennivaló. Legfeljebb annak hangsúlyozása, hogy Babits egyezkedett, kötött kompromisszumokat, de csakis önmagával. A *Magyar költő 1919-ben* című, sokat kárhoztatott, ágostoni vivódású vallomása is ezt mutatja. Az őt kérdőre vonó társaságnak a költő nem tartozik felelősséggel. — Csak saját lelkiismeretének. Így érezzük teljesnek a két attitűd divergenciáját. „Lehetővé vált az emberi választás.” — tesz pontot Király István értekezésére. Valóban. Lehet azonban kettőt választani. Petőfit és Aranyt — (amely kettős választásra a *pályakezdő, de nem a Petőfi koszorúit író* Babits képtelen volt) —, avagy Adyét és Babitsot. A kandalló lobbanó lángját és melegítő, de gyakorta lángot vető parázsát. Sőt, az értékörző nemzeti kultúrának a kettős választás a kötelessége és egyetlen lehetősége. Igazán nagy művészek között a hierarchia kialakítása kizárólag a mindenkori olvasó *szubjektív* feladata lehet.

Ami ennek a babitsi attitűdnek további állomásait illeti, egy kérdést ismételt hangszúlyoznunk kell. A költőt a szerep önmagában feszélyezte. A költői szerep. Az emberek elé való kiállás szégyene akkor is igaz, ha az nem jár együtt a vátesz küldetésével. A költői exhibicionizmus is elegendő ehhez. A kor azonban még megtetézi ezt azzal, hogy az áldatlan magyar valóság váteszt követel, prófétát egy prófétagyilkos világban.

3. Kiismerhetetlen, emberellenes világban

Mert prófétagyilkos világ volt 1919 után Babits Mihály kora. A tájékozódás szinte lehetetlen. Mint egy 1919-es, a Tanácsköztársaság bukása után írt verse is érzékelteti, — a *Szaladva fájó talpakon* című. Kín, az Óperenciák ködös semmisége, az evangéliumi szeretet pedig, amely e versben feloldódást adna, éppen nem jellemezte az 1919 utáni Magyarországot. — A szerep fokozottabban hozzátartozik a magyar közélethez, mint a dualizmus korában. De nem a liberálisok exhibicionizmusa ez immár. Amit majd Szekfű Gyula a *Három nemzedék* kiegészítő részében gúnyosan neobarokk társadalomnak nevez, abban ott kell tudnunk a keresztény kurzustól a Vitézi Székig számos anakronisztikus, reakcionárius, és gyakorta már fasisztoid intézményt. És tarthatatlannak bizonyult számos eddigi tudományos irányzék is. A kései magyar liberalizmus — vallja Szekfű Gyula a *Három nemzedékben* — csödhöz, katasztrófához vezetett. E mű pedig, tévedéseivel egyetemben részbeni meghatározója volt a magyar értelmiség szemléletének. Ami pedig művében cáfolhatatlan, empirikus igazság, az a nemzeti katasztrófa ténye.

A liberalizmus és a pozitívizmus minden törekvése arra, hogy a világ jelenségeit, természeteket és társadalmiakat egyaránt meghatározza, törvényeit leírja, — a társadalomtudományok szférájában csödhöz mondani látszott. Szekfű Gyula már nem csupán egy történelmi-politikai koncepció, de egy tudományos vizsgálati rendszer, a szellemtörténet jegyében is pálcát tört, mint R. Várkonyi Ágnes idézi, a mintegy „pozitivistá” igénnyel fellépő, liberális Bajza felett. „Bajza vezérlő csillaga megérteni filozófiailag az emberi dolgokat. De ez a liberális történet-filozófia Szekfű szemében vak csillagzat. »Mert a liberalizmus az emberi ész és értelem teljhatalmában bízva elhitte magáról, hogy a történelmi fejlődés törvényeit kiderítheti... s a fejlődés irányát előre meghatározhatja.« — olvassuk Szekfű felvilágosítását...”¹⁴ — Babits nem bízott a pozitívizmusban. A szellemtörténelmi irányzattal vitakozva elismeri, hogy a pozitívizmus azon törekvése, miszerint a történelemben „természettudományos pontosságú törvényeket keres, — belemagyarázás”, ti. a világ annál sokkal bonyolultabb és nem törvényszerű.¹⁵ A szellemtörténet művelőit azonban szubjektívizmussal vádolja, ugyanis hiányolja vizsgálataikból az *abszolútumot*, — állapítja meg R. Várkonyi Ágnes, és biznyságul idéz Babits tanulmányából. — A historikus itt „oly hajóhoz hasonlít, aki a csillagok helyett a felhők járása szerint akar tájékozódni.” E Várkonyi szerint népszerűvé vált hasonlat után pedig így folytatja: „Szubjektív és egyéni: nagyon közel vannak az önkényeshez; s a tudomány csak mégsem lehet bevallottan önkényes? Nem vettek a tanár urak túlságosan komolyan bennünket, könnyen és felelőtlenül beszélő írókat?”¹⁶ — Babits szellemes öniróniával pirongatja meg a szellemtörténészeket, mindenekelőtt Szekfű Gyulát, de önmagával szemben igazságtalan. Rá végképp nem illik a könnyen és felelőtlenül beszélő írók többese. Számára, akinek a világ kaotikusabb annál, hogy törvényszerű legyen, de rendezettebb annál, hogysem önkényesen ítéljük meg jelenségeit, ahhoz, hogy szólhasson, kellett valamilyen irányzék. Korának sem társadalmá, sem pedig tudományossága ilyet *számára* nem adhatott. Etikája azonban mélyen abszolutista.

¹⁴ R. VÁRKONYI ÁGNES: A pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban. (Akadémiai doktori értekezés, kézirat, MTA kéziratár, I. 439–440.)

¹⁵ BABITS: Szellemtörténet. Ny. 1931., Ezüstkor. Athenaeum 1938.

¹⁶ R. VÁRKONYI Á.: i. m. 473. és köv. l.

Tudja, mi az, amit tagad, aminek ellene mond. És biztos ellenérveiben, melyek mindenkori refrénje a *humánium*. Tudja, hogy ez a magatartás nem igazodik a korhoz; ezért bizonytalan, olykor visszahúzó, de érzi: a prófétákat megtagadó, azokat üldöző kor is rá van utalva a prófétákra. Sőt, talán sokkal fokozottabban, mint a toleránsabb idők. A ráutaltság azonban még nem elégséges. Kellenek a küldetést vállalók, és a katolikus Babits számára kell a küldetést meghatározó, perszonalifikált, vagy legalábbis spiritualizált humánium és — a költő Ágostonjával élve — abszolút Igazság, — az Isten. Ez abszolútum Babitsnál azonban gyakorta ismeretlen, főleg pedig kiismerhetetlen hatalom.¹⁷ — Rendezetlen, kiismerhetetlen világban, egyetlen föbnyire bizonyos, de természetfeletti és sokszor ki nem ismerhető, a költő képzetében is *ellentmondásos* hatalom, — a modern próféta minden vértézete. De ki áll ki ország-világ elé ily szegényesnek tűnő köntösben? Babits e kérdést imígyen fogalmazza meg:

S jött az Eke és átszántott a földön —
de ki fog a föltszántott földbe vetni?
Hol a jó mag, és hol van, aki szórja,
a méltó kar, mely könnyen lendül égne?

Hol van Péter, aki látta a Krisztust
s látását bölcs lélekkel őrzi s osztja?
És hol van Pál, kinek nyelve hegyén az
„ismeretlen Isten” neve kilobban?

(Vers, apostolokról)¹⁸

Isteni jelt kíván tehát, s annak nevében szót emelő embereket 'a megsokasodott antikrisztusok' korában. S ezt az óhaját ismétli meg kötetlen kívüli versében, a *Vértanúság vágya* címűben.¹⁹ — Nem a küldetés veszélye az akadály, hanem a küldetés céltalansága. Mint az isteni vetés hasztalan hullana a terméketlen földbe,

Igy hullna
a vér is, a vér is hasztalanul ma.

Bujjunk el testvérek, félnek a próféták,
hol az igazság is hamisan fog krétát.

Nézzétek: szavaim elrejtik magukat,
mintha sövény mögül a gyáva eb ugat.

Félnek, megtorpannak a próféták e korban, — elrejtőznek a szavak, az örök hűtlenek, a szólni-vágyó elől. *Jónás imájában* nyeri el végső kikristályosodását ez az örök babitsi panasz. De a szavak hűtlensége sem lehet ok a némaságra.

¹⁷ Babits istenképzetének néhány paradoxonáról Jónás könyve kapcsán szólunk. — A kérdés külön tanulmányt igényelne.

¹⁸ A kiemelés Babitsé. — Az „ismeretlen Isten” itt nem a költő érintett istenképzetére, hanem Pál apostolnak az athéni Aereszpagoszon mondott prédikációjára utal. (Ap. Csel. 17; 22—31.) — Benedek Marcell szerint e verset Babits a keresztény kurzus ellen írta. L. BENEDEK Marcell: Babits Mihály. (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár) Bp. 1969. 51.

¹⁹ *Vértanúság vágya*. Az Ést 1925. VII. 20. Uaz. Babits Mihály összes művei, Bp. Franklin, é. n. (1946.)

Sajgnak hüvelyükben a megcsiszolt szavak.

Csak nekiindulni, mint a Bolond Lovag!

ragyogva, kitárva, kamaszul és bátran!

S nem is e gép-évek motor-fogatában,

Amely csak arra visz, amerre *akarják*,

amerre számítva csattintja csavarját

a céltudat kemény ujjhegye!

Vállalni kell tehát a beszéd, a szólás kockázatát, még akkor is, ha a szót emelő Don Quijoteként tűnik fel, tehát különnek, bolondnak az emberek között. Vállalni kell a szót „s nem is e gép-évek motorfogatában”, tehát a kimondott szó a kor elvárásai, parancsai ellenére hangzik fel. Mindezt pedig releválja az Isten, s a jövődő távlata, a prófétától pedig oly erőt követel, amely még az Istent is gyámolítani képes. — A kérdés felvetése mindenestre már Jónást előlegezi. A verset azonban a költő kötetben mégsem vállalta. S úgy hisszük, nemcsak a forma viszonylagos tökéletlensége miatt. Nem vállalta, nem vállalhatta a romantikus megoldást. Ember-szabásúbbat keresett, és talált két helyütt. Egyet a történelemben és (bizonyly annak hatá-sára is,) egyet saját lelkében. Széchenyi István grófot — mint Fodor Iona szép esszéjében rá-mutat — a magyarság múltjába tekintve, Jónás prófétát pedig, az ószövetségi történet nyo-mán, lelkéből megmintázva.²⁰

II.

Egy történelmi és egy irodalmi szerepvállalás kapcsolata

Nem Babits Mihály ragyogó Széchenyi-esszéje Jónás könyvének és Imájának tulajdonképpen anticipálója, hanem maga Széchenyi, — és ha a Jónás-problematika babitsi feldolgozásának kapcsolatait keressük, úgy Babits tanulmánya irányzék lehet ugyan, a teljesebb megvilágítást azonban csak a döblingi hagyaték szerteágazóbb vizsgálata biztosíthatja. Az azonban, hogy hatásként tételezünk néhány olyan Széchenyitől származó megnyilatkozást,

²⁰ Hogy Széchenyi vívódásait a Babitséi mellé helyezzem, erre két inspirációt kaptam. Az egyiket FODOR Iona kiváló tanulmánya jelentette; Babits és a Jónás könyve. Kortárs, 1967/2. A szerző itt párhuzamot von a szereptől tartó, de azt mégis vállaló személyiségek között Konfuciusztól, Mohameden át, egészen a janzenista Rákócziig és Széchenyiig, utalván a Jónást két évvel megelőző, Széchenyiről szóló Babits-tanulmányra. A másik lényeges személyiség pedig Jónás könyve kapcsán FODOR I. szerint Augustinus. — Tegyük hozzá, hogy Babits Az európai irodalom történetében szt. Ágoston Vallomásainak hatását látja éppen Rákóczi Vallomásaiban és Széchenyi Naplójában. (Vö. BABITS: Az európai irodalom története. Nyugat kiadása, é. n. 136. Széchenyi naplójára, mint egy nyugtalan, vezeklő, katolikus lélek vívódásaira vonatkoztatva, e párhuzamot Babits megismétli Széchenyi-esszéjében Vö. BABITS Mihály: A legnagyobb magyar, (Töredék Széchenyiről,) 1936., Ezüstkör, 1938.)

A másik inspirációt SZABAD György professzor előadása jelentette számomra, a döblingi Széchenyiről. Vívódásait a cselekvés kiszámíthatatlan következményeivel kapcsolatosan, Babits Jónásának problematikájával vetette össze. — Szíves felvilágosítása nyomán jutottam el a döblingi irodalmi hagyaték tanulmányozásához, amely írárok között, Károlyi Árpád bevezető tanulmányának kalauzolásával, — (amely tanulmányra e vonatkozásban szintén Szabad György hívta fel a figyelmemet,) — több, a Jónás könyvének egyes babitsi kérdéseit előlegező vonatkozást találtam.

amelyet a költő expressis verbis nem hangsúlyoz, úgy véljük, nem jelent önkényességet, hisz Babits esszéje a bizonyosság rá, hogy fő inspiráló ez értekezés megírásához a Napló, — mint nem előzőri, de újólag átélt olvasmányélmény volt.

1. A cselekvés dilemmája

A döblingi Széchenyi heroikus, de tragikus története nem a szanatóriumban, hanem legalábbis 1848 magyar tavaszán kezdődik, de az intézetben, illetőleg az odakertülését megelőző néhány hónapban felfakadó önmarcangolásai, önvádjai — mint erre Szabad György figyelmeztet —, visszanyúlnak a legnagyobb magyar ifjúságába. „Széchenyit politikai aktivizálódásában annak idején fölöttébb gátolta apja példája, aki a francia forradalom előtti politikai cselekvését a forradalom után visszavonulással, és vezekléssel igyekezett kiegyenlíteni, s egy évtizedbe telt, amíg hamleti dilemmájában a tett mellett döntött.”²¹ Ime az első hasonlatosság. Széchenyi dilemmája a cselekvés kérdésében megelőzi és követi tettét. Jónásnál is megtalálhatjuk a „cselekedjem-é?” és a „miért is cselekedtem?” — kettős kérdését. Különbség azonban, hogy Széchenyinnél cselekvés közben is ott él a gyötrő önkontroll, Babits hőse azonban mikor cselekszik, csak cselekszik, de nincs kontrollja tetteiről. Ezért lesz részint doktrinér, részint komikus. A fő kérdés azonban cselekvés és passzivitás dilemmája. Mert a tett felelősség. S a történelmi tett felelősségének kérdése — mint Fodor Ilona rámutat — éppen a veszített szabadságharc után lesz Magyarországon hangsúlyozott, mikor Kemény Zsigmond és mások a „túlhajtott erény” hőseit ültetik a vádlottak padjára, Széchenyi pedig hasonló váddal önmagát.²² Égető Széchenyi dilemmája. Babits, mint sajátját, érzi át említett esszéjében. „Egy nemzettel ajándékozni meg az emberiséget. «! . . . De vajjon a megajándékozott hálás lesz-e az ajándékért? S a fölébresztett áldja-e majd az ébresztőt, ki őt »kínra és vérre költi«? . . . Nem jobb lett volna-e, ha soha »be nem tanulja a 24 magyar szót« amellyel, mintegy első tőkével a 60.000 pengő forint mellé, elindult nemzettermelő útjára?» E rettegés fő oka pedig abban rejlik, hogy a világ, amelyben a kiválasztottnak szerepelnie kell, ismeretlen és kiismerhetetlen. Ilyen kiismerhetetlen világ volt a Széchenyié, amelyben történelmi szerepére vállalkozott, s a költő Jónásé sem lesz külön. „Széchenyi a bizonyosságot szomjazta a cselekedetben, ahogy valaha Pascal szomjazhatta a bizonyosságot a hitben. De mi bizonyosság lehet a cselekedetre nézve? Van-e kiszámíthatatlanabb, mint az eldobott kő útja, azon a göröncsös és meglepetésekkel teli pályán, amelyet valóságnak nevezünk? Oly komplikált az emberi világ, oly rettenetes és maradék nélkül ki nem ismerhető szövedéke a motívumoknak, hogy a legkisebb megmozdulás mérhetetlen távolságokba hathat, soha nem sejtett zavarok oka lehet” — olvassuk esszéjében. A világ útvesztőiben — ha tetszik, Babits majdani Ninivéjében — nincs tájékozódás. *Veszélyes cselekedni*, hisz az eldobott kő útja kiszámíthatatlan. Széchenyi pedig nem egyszerűen követ dobott el, hanem köveket emelt ki az ancien régime építményéből. Most pedig, ti. 1848 augusztusában, a horvát támadást rettegő és a Bécsből mindinkább eltaszított Magyarországon hallucinációszerűen olvassa saját fejére Metternich herceg egykori jóslatát: „Es klingt unaufhaltsam in meinen Ohren, was Metternich mir vor 20—25 Jahren sagte: »Nehmen Sie einen Stein aus dem Gewölbe heraus, so stürzt das Ganze zusammen!«! Es wäre also vielleicht besser gewesen, wenn ich nicht geboren wäre, oder nichts unternommen haben würde! Gott vergebe mir!”²³

²¹ SZABAD György: Széchenyi Döblingben. Valóság 1960/3.

²² FODOR: i. m.

²³ Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Bp. 1921. I. köt. 371. — Naplófeljegyzés 1848. augusztus 11.-éről. Id. KÁROLYI Árpád, történelmi bevezetésében, uo. 131. Ez önvádra utal SZABAD György: i. m.-ben.

Ilyen veszélyes, kiszámíthatatlan tehát a cselekvés és annak minden következménye a kiismerhetetlen világban. De a tétlenség sem különb. Jónás elsőnek tétlenségéért kell, hogy szenvedjen majd a hajón és a cet gyomrában. Ez — mint Babits rámutat — Széchenyi másik dilemmája. „Cselekedet és tétlenség egyforma veszély lehet. A tétlenség is cselekedet! Ki találhatja itt meg a bizonyosságot? S nem bűnös-e, aki bizonyosság nélkül cselekszik vagy nem cselekszik? Ki oldja meg valaha ezt a dilemmát? Ha a bűnt az okozott baj méri, nem kell-e a legjobb szándékú politikusra nagyobb irtózáttal tekinteni, mint a vérszopó szörnyetegre, akitől minden kitellik? Soha nem volt ez a kérdés szörnyűbb, mint ma.”²⁴ „Cselekedet és tétlenség egyforma veszély lehet” — olvastuk. És nem tudni, hogy a választással melyik attitűd igazolódik. Babits itt még csak a dilemma rettenetét érzi át. *Jónás* könyvében érkezik majd el az Úr kikényszerítette egyetlen lehetséges állásfoglaláshoz: „mert vétkesek közt cinkos, aki néma.”²⁵

2. A kényszer-cselekedet

Jónás elsőnek tétlenségéért kell, hogy szenvedjen — irtuk. De miért kell szenvednie másodsor? ti. Ninivében. Mert nincs tájékozódása a világban? Ez a fő ok. De ennek is vannak okai. Ezek közül e helyütt egyet vizsgálunk meg, amely Széchenyi töprengéseiből nyerhet megvilágítást. Nevezetesen azt, hogy Jónás számára térítő útja kényszerűség. Indítékában legalábbis az, még akkor is, ha részben azonosul szerepével. De kényszer-cselekedet volt-e a Széchenyié? „Csak úgy hosszabbítsd meg életemet, oh mennyei atyám, így imádkozám és imádkozom minden nap, ha a közre nézve hasznos lehetek” — idézi Szekfű Gyula Széchenyit.²⁶ És mégis kényszer-cselekedet volt, éppúgy, mint a Jónás mítikus története mögött meghúzódó költőé. A lelkiismeret kényszerítő ereje által. A szerep sodrása azonban gyakorta elidegeníti szándékaitól a szereplőt. Így adódott Széchenyiéni az, hogy kétszeresen vált áldozattá. Egyrészt áldozata lett annak, amit vállalt. Babits szavaival: „Egyformán volt hazájára nézve a nacionalizmus tudatos megteremtője, és a sodrába került áldozat.”²⁷ Másrészt azonban — és ez még győtrőbb — áldozata lett annak, amit nem vállalt. Nemcsak annak, amit korábban, ti. március idusa előtt nem vállalt volna — a kollegiális viszonyt, egy revolucionárius kabinetben belül, Kossúttal, amit egyébként, mint naplójában olvashatjuk, szemére is vetettek — feltehetően hisztérika — arisztokrata hölgyek stb. —, hanem annak is, amit egyáltalán nem vállalt. Néhány példát ez utóbbiakra. Szekfű a Naplóból idézi Széchenyi panaszát: „Erővel pártemberré akarnak tenni.”²⁸ Széchenyitől való tehát ez az idézet, de írhatta volna Babits is. Csak a legjellemzőbb példára hivatkozunk, *Jobb és bal* című versére, melyben azért tiltakozik, mert mint költőt, pártokba akarják állítani, holott őt legföljebb az Isten állíthatja majd a végítéletkor jobbra vagy balra. — Nem kevésbé jelentős néhány Károlyi Árpád hozta idézet, ugyancsak 1848-ból. A forradalmi események és a politikai szemfényvesztések közepette, — március 28-i naplófeljegyzése szerint — így szólt Deákhhoz: „Egy bizonyos, hogy bennünket, vagy főnt, vagy lent/, de / felakasztanak.”²⁹ Ez még az első dilemmához kapcsolható, ti.

²⁴ BABITS: i. m.

²⁵ Mert vétkesek közt... FODOR Ilona (i. m.) méltán hangsúlyozza, hogy ez annyiszor idézett és félreértett sor nem Jónás, hanem Isten állásfoglalása. Azonban — tegyük hozzá — Jónás kálváriája végére bele kell, hogy nyugodjék ebbe az immáron megfelelőbbé tett isteni akaratba.

²⁶ SZEKFŰ Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. (Bp. 1934. 51.) Uo. Szekfű, Babbitshoz hasonlóan Széchenyi Naplóját Szt. Ágoston vallomásaival veti össze.

²⁷ BABITS: i. m.

²⁸ SZEKFŰ: i. m. 21. — Zichy és Széchenyi grófnők szemrehányásáról SZABAD Gy. i. m. ben.

²⁹ KÁROLYI: i. m. 111.

ha velük tartasz (tehát cselekszel), akkor fent, ha nem cselekszel, vagy horribile dictu ellenük cselekszel, akkor lent, de végeznek veled. De Széchenyi e nem túl bizalomgerjesztő két alternatívához még ezt is hozzáfűzi: „— und ich komme dazu, wie Pilatus ins Credo”.³⁰ Ugyancsak természetével ellentétes, nem vállalt szerep miatt tart a megtorlástól, mikor a forradalmi terrort emlegető Kossuth és Vasvári megjegyzései kapcsán mondja: „Kossuth, ha arra kerül a sor, legalább a saját nézeteiért fog halált szenvedni, én azonban egy olyan doktrínáért, amelyet mindig támadtam.”³¹ S amit szintén végképp távolinak érzett önmagától, az a nép szerepe az eseményekben. S ebben is felelősnek érzi magát. Amint Szabad György figyelmeztet: Önmarcangolását fokozza eszméinek lehatolása a tömegbe.³² Hogy Babits számára mit jelentett a Jónás képzetében köveket ragadó „fedett népség” — azt *Jónás könyve* kapcsán több aspektusból is módunk lesz belátni. Aligha becsesebbet, mint Széchenyinek.³³ Károlyi Árpád írja, hogy Széchenyi az olasz ügy miatt lemondana tárcájáról. Kéri az azótiban, hogy ne tegye. „Széchenyi a kötelességek e rémitő összeütközésénél”, a nyílt forradalomtól tartva, — posztján marad.³⁴ Tekintsük végezetül *Jónás könyve* „népábrázolásának” következő, Széchenyi viszontagságaiból származó pandanját. — Károlyi Árpád írja: „Fehr Vilmost, a pesti hengermalom igazgatóját okolták, azért, mert az üzem a kritikus időben nem tud elég fegyvert készíteni. Ámbár a kormány volt a hibás, de „az aggódó Széchenyi lelke már megremegett, s már látta a fölbujtott csöcseléket, amint lámpavasra akarja húzni a becsülétes, ártatlan Fehrt. Kimondhatatlan undor fogta el...”³⁵ Mindezekből az elsődleges konklúzió: Széchenyi fizikailag leendő áldozatnak, lelkileg pedig áldozatnak érzi magát, egy sor számára brutális dologért, amelyet nem vállalt soha. — Az átmenetileg elvállalt *kényszerküldetés* után pedig hasonlatosak lesznek Jónásnak az Úrhoz intézett zokszavai:

Én Jónás, ki csak a Békét szerettem,
harc és pusztulás prófétája lettem.

És, mint Fodor Ilona hangsúlyozza, Isten irgalma bünteti Jónást, azt, aki küldetését kényszerből vállalta.³⁶ Így lesz korábban elutasított küldetésének „áldozata”.

Hiszen tudhattam! Kellett volna tudni!
Azért vágytam hajón Tarsisba futni...
Mert te vagy aki fordít rosszat jóra,
minden gonosznak elváltoztatója.
De már az én lelkem vedd vissza tőlem,
mert jobb nekem meghalnom, hogysen élnem.

3. Az individuum és az erő felelőssége

Ugyancsak Fodor Ilona hívja fel a figyelmet arra, hogy Babits 1917-ben, az Ágoston-tanulmány esztendejében már szakít Nietzsche akarattelfogásával. Ágoston kapcsán veti fel, hogy az akarat nem az erő, hanem az egyén joga, s ez jelentkezik Széchenyi-tanulmányában

³⁰ Gr. SZÉCHENYI I.: i. m. I. 285.

³¹ KÁROLYI: i. m. 111.

³² SZABAD Gy.: i. m.

³³ Ez alatt nem a nép érdekeinek lebecsülését, hanem a nép állapotából következtethető viselkedésétől való félelmet kell érteni, hasonlóan Madách népszemléletéhez.

³⁴ KÁROLYI: i. m. 128.

³⁵ KÁROLYI: i. m. 116.

³⁶ FODOR: i. m.

is.³⁷ Valóban arról olvashatunk Babitsnál, hogy Széchenyi esetében „... a fogyatékosági érzés másnéven felelősségérzés.” Majd hozzáteszi: az „erő joga” napirenden van. (1936!) De Széchenyi élete: „Az erő mint felelősség.” Jónás könyvében — írunk sem kell — az erő jogát Jónás, az erő felelősségét Isten képviseli. Hogy Széchenyi e kérdést mennyire átérezte, az kiderül az eddig látottakon kívül, utolsó nagy művének, a *Disharmonie und Blindheit*nek abból a részletéből is, amelyben felpanaszolja, hogy Albrecht főherceg egy magyar személyiségnek azt vetette oda: „Oh, mit szerződés, mit jogok! Más jogom nincs, mint az erősebb joga!”³⁸

Ime az erő felelőssége, a humánium azon megnyilatkozása, amely a Jónás-problematika megoldásának egyik komponense lesz. A másik komponens is benne rejlik Széchenyi személyiségrajzában. Csak ellenkező előjellel. — Babitsnak feltűnik, éppen Széchenyi naplója olvastán, a legnagyobb magyar értékelt tömegmegvetése és hiúsága. Nagyságáról azonban így vélekedik: „Ez maga az egyéniség ereje, a kitörő individuum, amely *nem tűri, hogy eltűnjön és hatástalanul maradjon a világban*”³⁹ E nagysága: „... egyszerű valami, s mégis a legnagyobb, ami a világon létezik: erő, emberi erő.”⁴⁰ Ami az emberi erő, az individuum heroizálását illeti, ha ez tömegmegvetéssel és kiváltképp hiúsággal párosul, úgy az Babits ifjúságát idézhette, az önzés szentségét hangsúlyozó Szent Mihály és az ember megválthatóságát nietzschei individuál-filozófiával tagadó *Fájó, fázó ének* költőjét. De Babits felismeri Széchenyiben „honszeretet és önérdék...” egységét, amelyet kapcsolatba hoz a liberális angol közgazdaságtannal. Ez a liberális demokratizmus azonban nem az emberek uniformizálását jelenti — teszi hozzá a költő. Sőt, Széchenyi „maga is kezdettől fogva kiválni és különbözni akart.”⁴¹ Ez utóbbi megállapítás az iménti idézetből kiemelt gondolatot erősíti meg. Azt, hogy Széchenyi individuum a „*nem tűri meg, hogy eltűnjön és hatástalanul maradjon a világban.*” Igen. És ami ettől elválaszthatatlan, túlbecsüli, nem érdemeit, de személyének hatását a történelem menetére. Székfű Széchenyi politikai romanticizmusáról elmélkedik.⁴² Ennek legdöntőbb, és sorsára nézve oly tragikus kimenetelű jellemzését Szabad György fogalmazta meg: Széchenyi szubjektív történelemszemlélete juttatja őt magát is Wesselényi és Kossuth után a forradalomért felelős személyek vádoltak padjára.⁴³ Nem *Jónás könyve* Istenének módján gondolkodott tehát, aki új Jónások és Ninivék végeláthatatlan során át kívánja majd betölteni saját akaratát, mely végeláthatatlan sort a véges emberi erők sokasága adja. Sokkal inkább gondolkodott Jónás próféta módján, aki elvakulván a kényszerküldetésétől, úgy vélte, hogy az ő szerepe egyetlen eszköz Isten akaratának betöltésére, vagy, ahogy Fodor Ilona mondja, Széchenyi és Jónás a túl jól teljesített kötelesség áldozatai. Jónás azonban, mondja a tanulmány szerzője, — névtelen áldozat. (ti. az új Jónások és Ninivék végeláthatatlan sorában.)⁴⁴ S amint Jónást a mű végén kioktatta és megnyugtatta az Úr, ahhoz hasonlóan kísérelte meg a krisztinavárosi templom plébánosa megnyugtanni a nála meggyónó Széchenyi háborgó lelkiismeretét. — Őn nem vehet semmit a saját szemére, hisz „... a hiúság egy neme, mondá a derék lelki orvos, azt hinni, hogy egy ember lehet ily nagy dolgok oka.”⁴⁵ Pedig az evolucionista Széchenyi ismerte Isten malmajnak lassan őrlő munkáját, a véges, de jól adagolt, kisebb erőbefektetések

³⁷ FODOR: i. m.

³⁸ Id. KÁROLYI Á.: i. m. 240.

³⁹ A kiemelés tőlünk való. M. T.

⁴⁰ Mindkét idézet BABITS: i. m.

⁴¹ BABITS: i. m.

⁴² SZEKFŰ: i. m. 53.

⁴³ SZABAD Gy.: i. m.

⁴⁴ Mind a „túl jól teljesített kötelesség,” mind pedig a „névtelen áldozat” fogalma, FODOR I.: i. m.

⁴⁵ KÁROLYI Á. szövegrekonstrukciója, Széchenyi 1848. augusztus 22-i naplólélfeljegyzése alapján. A kiemelés Károlyi Árpádé. i. m. 134.

gyümölcsöző hatását a nagy Időn át. Korábban ez volt fő bizodalma, s döblingi esztendeiben is ennek jegyében politizált. Nem várt és kiváltképp nem látott célszerűnek nagyobb fordulatokat, de bízott az aprómunka sikereiben. Ahogy a Rechberghez küldött Hollánnak írta volt 1859. szeptember 19-én: „... Hollán tán egyenlőre nem fog érvényre jutni; de vigasztalódjék, mert ha szálfákat nem dönthet le, faraghat fogpiszkálókat, amire ő ime szeretettel meg is hívja...”⁴⁶

Széchenyi életművének, személyiségének történetész kutatói nyilván még tovább színezhetik e történelmi és irodalmi szerep találkozásait. Számunkra azonban a legfőbb tanulsága az, hogy miért tartotta Babits oly lényegesnek a legnagyobb magyarról szóló esszéjének megírását 1936-ban. „Újra és újra mondom: sohasem voltak kérdések maibbak. Hiszen sohasem voltak idők veszélyesebbek.”⁴⁷ Tehát a költő, Széchenyi példáján, rettegve óv a felelőtlen tettetől. Itt az ellenszer — mutat rá Széchenyi Naplójára. És — ne feledjük — nem a mindenáron való felelőtlen tettet vállalja *Jónás* könyvében és *Imájában* sem, hanem az erkölcsileg kánonizált, Isten által determinált, *felelős* tettet, költői-prófétai szerepet, amelyért *Jónás imájában* hasonlatos bátor elszántsággal fog könyörögni, mint tette volt Széchenyi néhány nappal 1848 március idusa után: „Én a magam részéről megmaradok a bárkán, bárhol vet is horgonyt és bármely kikötőbe viszi is a szerencse; de az enyéimet, aztán magyar népemet és végre önmagamat a te kezébe ajánlom Istenem.”⁴⁸

III.

Jónás könyve és Imája

Mivel e földön jónak lenni oly nehéz —
erényeid elhagynak, mint az ifjúság,
de bűneid utánad jönnek, mint a hű kutyák...
... mintha mondanák: „Nem menekülsz!”

(*Intelem vezeklésre*)

1. A bűnös akarat és a szenvedés

Jónás próféta a szenvedések elől menekült Tarsis felé, Isten parancsa ellenére, „mivel rühellé a próféataságot”, és félt Ninive népének haragjától.⁴⁹ S mert futott a küldetés veszélye, a szenvedés elől, szenvedés lett osztályrésze. Ninive helyett a tenger vihara gyötri, melynek hullámai olyanok, „mintha egy új Ninive kelne-hullna, / kelne, s percenként összedőlné újra”. A próféta képzeletében köveket ragadó „fedett népség” helyett pedig a durva hajósok akarják majd elveszejteni. — Lényeglátóan ír Ungvári Tamás a műben szereplő hajósokról, szembeállítván őket a Biblia jámbor szereplőivel: „Nem az Urat féltő, bajbajutott jámborok ők Babitsnál, hanem a »kezdődő barbárság lármájával« csaholó tömeg, ahogy a »Tömeg és nemzet« című, ez időből származó cikkében írta.”⁵⁰ Babits realiztikusan érzékelteti a hajósok, a plebs durvasá-

⁴⁶ KÁROLYI Á.: i. m. 199.

⁴⁷ BABITS: i. m.

⁴⁸ Id. KÁROLYI Á.: i. m. 109.

⁴⁹ FODOR I.: i. m.-ben, Illyést idézve, jól látja itt a szereptől való iszonyodást, de vele szemben hangsúlyoznunk kell a veszélytől, a szenvedéstől való félelmet is, hiszen a szerep a veszélynek, a szenvedésnek hordozója.

⁵⁰ UNGVÁRI Tamás: A Jónás könyvéről; utószó Jónás könyvéhez. Bp. 1961: 66.

gát, s ez a durvaság a szepegő Jónás fizikai gyötreimait lelkiekkel párosítja. „A görcs hajósok” közül „ki-ki a maga istenét üvölté” s a kormányos nem kevésbé durván kiált a meglapuló prófétára.

... Kelj föl s kiálts a keserves
istenedhez, talán ő megkegyelmez!
... Mely város vall polgárának, büdös?
S e fene vízen át velünk mivégre jössz?

S a kormányossal való jelenet durva hangnemébe talán nem erőltetett, ha beleérezzük a költő korának antiszemitizmussal telített nyersségét — éppen Babits mély humanizmusából eredően.

Mely város vall polgárának, büdös?
... S ő monda néki: Zsidó vagyok én...
Hé, emberek! Fogjátok és vigyétek
ezt a zsidót!

(A Károlyi-bibliában Jónás úgymond: „Héber vagyok.”) — Jónás pedig a tengerbe vettetik:

S már nyolc marok ragadta,
nehogy hajójuk süllyedjen miatta,
mert nehéz a kő és nehéz az ólom,
de nehezebb, kit titkos súlyú bűn nyom.⁵¹

Jónás bűne tehát *veszélyt, szenvedést* okozott, annak augustinusi értelmezésében, ahogy azt a költő Ágoston-tanulmányában az intelligencia szentjétől idézte: „... bűn és büntetés csak két oldala egy és ugyanazon dolognak. A bűnös *akarata* nyugtalanság és kín: cselekvés és szenvedés, bűn és bűnhődés egyszere.”⁵²

Jónás könyvének második része a próféta megmenekülésének gyötreimekkel teli, tragikomikus története. Jónás csak újabb szenvedések árán menekülhet meg a hullámsírból, s e szenvedések hatására jut el majd a korábban rettegett valós világba, — Ninivébe. Az Úr tehát megleckéztetője, s egyszersmind megmentője Jónásnak. — „... hol atyámnak, hol kínzómnak látszik. / Égi gazda, bosszú, megbocsátás, / s úgy nem értem, mint te engem, Ádáz.” — olvashatjuk az *Ádáz kutyám* soraiban. S Jónás sem érti meg, egészen kálváriája végéig az ő Urát. Az Úr hűtlen szolgálójának cethalat készít, amely úgy nyeli el az engedetlen prófétát, hogy haja szála se görbül. Jónás azonban kezdetben csak szenvedését érzi, az Istenre üvölt „a koporsónak torkából”, nem értvén meg, hogy a cet-koporsó megmenekülésének *szen-*

⁵¹ A tenger megnyugvása az első rész végén nyugalmat sugall a próféta tengerbe vettetése ellenére is.

...s megcsöndesült a tenger, ...
...S a messzeségben föltűnt a szivárvány.
A víz simán gyűrűzött, mint a márvány.

Bibliai szépségű táj sugalmazza a nyugalmat, Jahve szövetségének jelével, mely szövetség az ember *megtartására* kötött.

⁵² BABITS: Szent Ágoston. Ny 1917. A kiemelés tőlünk való. M. T.

vedéssel terhes eszköze. S így, a szenvedés által tartatik meg prófétának.⁵³ Most már ő sirja vissza kétségbeesetten régi elhivatottságát.

Én, aki Jónás voltam, ki vagyok már?
Ki titkaidat tudtam, mit tudok már?

A *Jónás imájában* és számos korábbi versben föllelhető kétségbeesett keresése ez a régi hangnak, amaz első éneknek, amelynek megismételhetőségében a költő oly önmarcangolóan kételkedett.

Jónást azonban megleckéztetése küldetéséhez láncolja.

Most már tudom, hogy nincs mód futni tőled
s ki nem akar szenvedni, kétszer szenved.
De te se futhatsz, Isten, énelőlem,
habár e halban sós hús lett belőlem.

Idézetünk utolsó sora jellegzetesen példázza azt, hogy a cet gyomrában hánykódó próféta szenvedését a költő Dante Poklának groteszk plaszticitásával teszi érzékletessé, tragikomikussá. A sós hússá lett próféta figurája is ilyen eszköznek tetszene csupán, ha nem ismétlődne jelentésmódon. De ismétlődik, mégpedig akkor, amikor Jónás felismeri az Úrban, nemcsak megleckéztetőjét, hanem *megtartóját* is.

És monda Jónás: Ki táncoltat engem?
Ki az aki nem hágy pusztulni csendben?
Besóztál görgő tengered savával
és csapkodsz, mintha játszanál csigával.
Mert megfogyatkozott bennem a lélek:
de az én Uram akará hogy éljek.
Ebének kíván engemet a pásztor
és *megszabadított a rothadástól*.⁵⁴

Tehát Jónást, akiből „e halban sós hús lett”; kit az Úr „besóztott tengere savával”, ezt a Jónást szabadította meg a rothadástól — mint ahogy a húst besózzák, hogy meg ne romoljék. — Jónás könyvében a legtriviálisabb troposznak is mély jelentése van.

— Jónás pedig, elismerve megleckéztetésének jogosságát, elkötelezetté lesz; „mert aki éltét hazugságba veszti; / a boldogságtól magát elrekeszti.” A próféta elkötelezettségének tar-

⁵³ Szenvedés és megváltás, illetőleg a megváltástól elválaszthatatlan üdvösség, *megtartás* kapcsolata igen lényeges jellemzője a babitsi életműnek. A megváltó szenvedés babitsi gondolatához természetesen hozzátartozik a lélek gyötrelme is. Erre példa a remekművű Psychoanalysis Christiana. — Nem tudunk szembenézni magunkkal teljes őszinteséggel, holott mindent látunk, és semeinkkel az Isten mindent látó. Innen a félelem a kárhózzattól. Szenvedés nélkül azonban a lélek önvizsgálata lehetetlen; — „Szenvedésre lettünk mi.” — (Ez is Szent Ágoston-i gondolat.)

Szenvedni annyi, mint diadalt aratni:
Oh hány éles vasnak kell rajtunk faragni,
míg méltók nem leszünk, hogy az Ég királya
beállítson majdan szobros csarnokába.

Krisztus urunk, segíts meg!

⁵⁴ Mindkét kiemelés tőlünk való. M. T.

talma az isteni akarat bétöltése, amely — talán augustinusi értelemben — nem kerül ellentétbe szabad akaratával. Augustinus ugyanis, mint Babits esszéjében rámutat, az előzőekben idézett bűnös akarat kérdéséből vezeti le az akaratszabadság problematikáját. Eszerint „Az emberi akarat a priori szabad: ez a szabadság időtlen, generikus és minden létező emberi tényt megelőz: az időbeli világba, az események láncába beállítva az akarat immár teljesen determinált.” Ugyanis mindnyájan bűnben születünk, „*Ekként fájdalomra,*⁵⁵ mert fizikai és erkölcsi rosszak egyek.” Jóra pedig csak igazság és kegyelem által vagyunk képesek.⁵⁶

2. A város útvesztőjében

— Jónásnak magába szállása után már amúgy is csak egy útja lehetett, a Ninivébe vezető. A próféta azonban, — a bibliai szövegnek megfelelően is, — hangsúlyozottan újra parancsot kap az Úrtól:

S monda az Úr Jónásnak másodízben:
„Kelj föl és menj, mert én vagyok az Isten.
Menj, a nagy Ninivéig meg se állj,
s miként elédbé írtam, prédikálj!”

Tehát Jónás a Jobb és bal Babitsának egyetlen lehetséges elkötelezettségét vállalja, immár nagyon messze A második ének ama sziget gondolatától.

Ilyetén helyzetben száll alá a próféta az élet világába, indul el térítő útjára, Ninivébe.⁵⁷

⁵⁵ A kiemelés Babits Mihályé. — Íme, a „Szenvedésre lettünk mi” ágostoni gondolata. (Vö. 56. jegyzettel.)

⁵⁶ Predestináció és szabad akarat kettősségét kutatja Az elbocsátott vad c. verse is. „Nem hiszek az Elrendelésben, mert van szivemben akarat, . . .” — olvassuk. Majd jó a vallomás.

Mégis érzem, valaki néz rám,
visz, őriz ezer baj között,
de nem hagy nyugton, bajt idéz rám,
mihelyt gőgömben renyhülök.

Íme a bűnössé torzult szabad akarat büntetése Augustinus értelmezése szerint. — A folytatás három új gondolatot hoz. Az első a bizonytalanság: „Ez a valaki tán az Isten . . .” A másodikat, — „akitől bujni hasztalan.” — Vö. Jónás kve., „. . . nincs mód nem menni, ahova te küldtél.” Majd a predestináció újboli tagadása után; „de van egy erős, ős uram.” Azért bizonytalan a megnevezett Isten léte, és azért bizonyos a megnevezetlen ős úr léte, (a *nomen est omen* alapján,) mert *egy természetfeletti lény léte bizonyos ugyan, milyensége azonban bizonytalan, ismeretlen*. S e bizonytalanságban, a láthatatlan stigmával megjelöltetett *akaratszabadsága*, — „mint a bolond bozánca a szélben / vagy vad bozót között a vad.” — augustinusi értelemben *elkorcsosul*. Ezért, nem a tagadó, hanem az Istent kereső, milyenségét kutató ember fohásza ez, mely költészetére vonatkoztatva Jónás imájában tér majd vissza:

„Vezessen Hozzád a szabadság!”
így kérem olykor aki vár,
mert nem annak kell az imádság,
ki Istent megtalálta már.

Jónás könyve kapcsán szabad akarat és predestináció kettősségének felvetését l. még: FODOR: i. m.

⁵⁷ FODOR Ilona (i. m.) Jónásnak a cet gyomrában eltöltött napjait idézve, e sor kapcsán — „a hal Jónásnak fájt, Jónás a halnak.” — úgymond: „Nemcsak ő fájt korának, a maga cethalának, hanem a kor is fájt neki.” — Úgy véljük azonban, nem kerülünk lényegi ellentmondásba ez állítással, ha hangsúlyozzuk, hogy *nem közvetlenül* a cet Jónás-Babits kora, hanem

S fölkele Jónás, menvén Ninivébe,
melynek három nap volt járó vidéke,
három nap taposhatta azt akárki
s kanyargós utcáiból nem talált ki.

A Bibliában csak ezt olvassuk: „És felkele Jónás, és elméne Ninivébe az Úr szava szerint. Ninive pedig nagy városa vala Istennek, három napi járó föld.” (Jónás k. 3 : 3) A kanyargós utcákban való tévelygés tehát Babits hozzáadása. De aligha véletlen. A kanyargós, útvesztő utcák az élet augustinusi, dantei, babitsi útvesztőit sejtetik. Jónás idegenül tévelyeg a városban, nincs küldetése helyén tájékozódása.

— Szent Ágoston pedig az *igasságkeresés* kapcsán arról elmélkedik, hogy „veszedelmes kelepccékkel teljes szörnyű erdő az élet”. Dante sem érzett másképpen. S az élet útvesztőjében eltévedt ember eligazodásának vágyaként értékeli Babits Dante Szinjátékát.⁵⁸ És láthattuk, — Széchenyi sem látta rendezettebbnek a világot. Erről az útvesztőről ír Babits a Dante Poklára utaló, tercinákban írt versében, *Az örök folyosó*ban.⁵⁹ Az elbocsátott vad pedig szintén rengetegben került az Úr fogságába, és jelöltetett meg általa. Ott kell bolyongnia, mígnem fölleli elhocsátóját. — E labirintus, Ninive — a világ — pedig kiveti azt az embert, aki nem tud **kanyargós utcáin** eligazodni. — A modern irodalom egyik lényeges témájáról, az időben, saját korában értetlenül álló, onnan kihulló emberről van itt szó, amely *Toldi estéje* óta a mi irodalmunk örök aktuális témája is (bár világirodalmi szinten ez legalább Cervantesig visszavezethető). — Jónás így, a meg nem értett világban, mely őt sem érti, nem talál, nem is találhat meghallgatásra. Számos Babits-versnek volt ez központi kérdése. Gondolhatunk a világot magasból figyelő mord Jeremiásra, akire, ha nem fordul el a világtól, csak a *Gondok kereplőjének* háládatlan sorsa vár, amely olyan teher, mint a poklosság. Így „ezer arc közt is vakon, mint a bamba, / s egyedül” kell, hogy bolyongjon, nem hallják meg, mint nem ügyelnek *Hegedűk hervatag szavára*. Ezért aztán gyakorta „a vers oly riadva muzsikál / mint cigány a síralomházban”. — Azt pedig, hogy itt a költőnek a világban elfoglalt helyéről van szó, bizonyítja már Jónás első, számalmas ninivei felsülése. Az árusok „kórusban nevétek” már a próféta számalmas küllemét is, fenyegető szózata pedig mit sem ér.

De az árusok csak tovább *nevétek,*
alkudtak, csaltak, pöröltek vagy ettek
s Jónás elszelelt búsan és riadtan
az *áporodott olaj* — s *dinnyeszagban*.

Ninive. A cet inkább a mitikus kényszer, a *kortól való menekülésből eredő szenvedés* szemléletes jelképe. Ahogy Fodor Ilona más helyütt mondja; a házat bekerítő gazda fogsága a cet. Jónásnak pedig éppen ninivei viszontagságai erednek majd a kor és az ember ellentétéből. — S ez idézett sorhoz, — „a hal Jónásnak fáj, Jónás a hálnak.” — tekintsük még Babits egy jellegzetes megállapítását *Az emberek c. Vörösmarty-vers* kapcsán: „*Az ember fáj a földnek:* a legrettenetesebb különösségű mondat, amit valaha leírtak.” (Babits Mihály: *A férfi Vörösmarty; BABITS: Irodalmi problémák.* Bp. 1917. 151.) A tanulmány 1911-ben keletkezett. A kiemelés Babits Mihályé.

A Jobb és bal c. versről Vö. FODOR: i. m.

⁵⁸ Vö. BABITS: *Az európai irodalom története, A túlvilági utazás c. fejezettel.*

⁵⁹ *Az örök folyosóról* l. RÁBA György: *A szép hűtlenek.* Bp. 1969. 118–119. — Rába György észrevételéhez hozzátehetjük; *Az örök folyosó* Jónás könyvére utaló jellegzetessége még: „futok gyáván, futok merészen” — (ti. menekülök vagy előretörök, Jónás kettős viselkedéséhez hasonlóan) — „habár előre jól tudom, / nem érhetem végét egészen / s bárhol bukom, felén bukom.” Ti. a célok szerény hányada az, amit egy ember a maga véges idején belül megvalósíthat. Jónás történetének végső, isteni magyarázatában fog e gondolat kiteljesedni. — Az útvesztőben való szenvedést l. még: *Verssor az utcazajban.*

Valóban ilyen a költő helyzete a világban. Arany sem látta másképpen.

Vásár az élet: a földnek lakossa
Lót-fut, könyökli egymást, és tapossa,
Ad-vesz, civódik, káromol, kacag;
Por, sár megöl, megfojt a hagyma-szag; ...⁶⁰

(*Vojtina ars poeticája*)

Az áthatás egyértelműnek tűnik, nemcsak a kiemelt képi-gondolati elemek formai-tartalmi hasonlósága miatt, hanem azért is, mert *Vojtina ars poeticájának* is központi kérdése költő és világ viszonya. És e viszonyról ad lényegi jellemzést Jónás második ninivei kalandja, a színészek és mimesek terén. Már a fellépés is komikus.

Másod estére másik térre ére,
a színészek és mimesek terére,
kik a homokon illegve kígyóztak
s szemérem nélkül a nép előtt csókolóztak.

Ilyen helyzetben lepi meg őket a haragos próféta.

Ott Jónás a magas ülés-sorok csúcsára
hágván, olyat bődült bozontos szája,
hogy azt hitték, a színre bika lép.

Itt nem kikacagás a Jónás osztályrésze. Még az öt bolondos csapattal kísérő asszonyok is „hozá simultak, halbüzét szagolták / és *mord* lelkét *merengve* szimatolták”.⁶¹ Tehát fölsejlett valamiféle magukba szállás. Nemcsak az alliteráció miatt jellegzetes a két kiemelt szó kapcsolata. „Merengve szimatolták”, tehát eltűnődhetnek azon, amit ez a halszagú, mordlelkű, szokatlan figura kiáltott oda nekik. De Babits mord lélekről ír. Mintha csak a Holt próféta a hegyen *mord Jeremiásának* haloványan karikírozott önarcképe kapna itt végletesen erős kontúrokat. A mord lélek, a pöreségét restellő, jellemzi tehát, mindkét mű tanúsága szerint a föl nem engedő embert. Nemcsak a világ zárkózik el a prófétától, hanem *a világnak prédikáló* próféta is a világtól. Ezért szükségszerű missziójának sikertelensége, a meg nem hallgattatás.

— Szauder József hívta fel figyelmemet a *Jónás könyvének* egy igen érdekes, lehetséges világirodalmi előzményére. Voltaire: *A világ sora* — *Babuk látomása Saját előadásában* c. művéről van szó.⁶²

— A szkíta Babuk, eljutván Perzopoliszba, a bűnös városba, hosszas töprenkedések után úgy dönt, hogy kapjon kegyelmet a város. Voltaire szavaival: „... Babuk pedig nem panaszkodott, mint Jónás, aki zokon vette, hogy Ninivét nem pusztítják el. Igaz, hogy ha valaki három napot tölt egy cethal gyomrában, nincs olyan jó kedve, mint annak, aki járt az operában,

⁶⁰ A kiemelések mindkét idézetben tőlünk valók. M. T.

⁶¹ A két kiemelés tőlünk való. M. T. Nem kevésbé szellemes az alliteráció a „bődült bozontos szája” szókapcsolatban, s e szövegkörnyezetben még több helyütt.

⁶² SZAUDER József szíves szóbeli közlése alapján.

— Babits Az európai irodalom történetében ír Voltaire keleti miliójú műveiről, s ha Babuk látomását nem is említi cím szerint, e művek Babits adta jellemzéséből, valamint a még eztán bemutatandó, hangsúlyosabb Jónás–Babuk párhuzamból kiindulva jogos a feltételezés, hogy a költő ismerhette a művet, és hathatott rá.

színházban, és jó társaságban vacsorázott.” Míg tehát Babuk Perzopolisban európaivá lesz, Jónás *különc* marad. Lehet-e azonban a *különc* vátesz? A vátesz mindig különbözik a többi embertől. Babits ezt tisztán látja, mikor így ír: „A próféta . . . azért próféta, mert nem hasonló máshoz; de azért is, mert mást hasonlónak tud tenni magához.”⁶³ Jónás figurája azonban csupán a két kritérium egyikét, a különbözöttséget mutatja. És ha Babits ebben a tanulmányban, a próféta idézett meghatározása után arról ír, hogy a múzsa idegen és idegenül fogadják, akkor még inkább igaz lesz ez a *különc*, de magához senkit hasonlítani nem tudó Jónásra.⁶⁴ — Az iméntiekből azonban téves lenne azt a következtetést levonni, hogy Jónás *különc* mivolta kizárólagosan jellemzi a költő és a világ viszonyát. Ambivalens viszony volt ez. A mord Jeremiás mellett ott látjuk a rádió jazz-zenéjét örömmel hallgató, a csillagfény mellett a villanyfényben is gyönyörködő, a mozgófényképet megverselő költőt is. Egy helyütt maga is rácsodálkozik effajta érzéseire, és önmegszólítással kérdi: „*De te mégis szereted ezt a kort?*” S a bűgőcsiga tánca, a rózsailat, fém és sugár játéka a városon, a rádió jazzbandéből kihallatszó szférák zenéje, mind-mind az igenlő választ emeli ki, még akkor is, ha az ember, a játssi lélek, veszélyeztetett is, ha könnyed ficánkolása az egéréhez hasonlatos is, miközben jó a macska . . .

— Ami azonban Jónást illeti, ő *különc* marad. *Különc* mivolta a királyi házban a legszánalmasabb és a legkomikusabb, ahol az udvar fényében, a hatalmasok között, a három napon át a cet gyomrában sínylődött és két napja hasztalan prédikáló, testileg-lelkileg elgyötört, nyomorúságos figurát „egy cifra oszlop / tetejébe tették, hogy szónokoljon / és jövendőlje végét a világnak.” Nem is marad más hátra a *különc* számára, mint mindenek elátkozása után, a minden akadályon átiramló szánalmasan nevetséges menekülés a kárhozott városból. — A komikum az elátkozottak felsorolásában — a királyt, a palotáját, és hatféle népséget átkoz el egyvégtében, s egyúttal az egész várost is, hogy senki véletlenül se maradjon ki —, majd a menekülés tizenkétféle akadályának szédületes iramú leküzdésében teljesedik ki. A komikum eszköze a menekülés ígéinek és igeneveinek részletezése is. Jónás leugrott, kitört, úszott, kúszott, lecsúszott, szaladt, kirohant. — És közben bosszút lihegett:

És Jónás akkor egy iszonyú átkot
kiáltva a királyra s udvarára
s az asszonyokra és a palotára
s a színészekre és a mimesekre
s az árusokra és a mivesekre
s az egész Ninivére mindenestül,
leugrott, és az örökön keresztül
kitört, s a termen át, s a szoborerdőn,
csarnokon, folyosókon és a kerten,
tavat megúszva, rácsokon lekúszva,
s a vízvezeték csatornán lecsúszva,
utcán és bástyán, falmentén szaladva,
rohant ki Ninivéből a szabadba,
egyetlen látomással dúlt szívében:
hogy kő kövön nem marad Ninivében.⁶⁵

⁶³ BABITS: Magyar költő 1919-ben. Élet és irodalom. Athenaeum, é. n. 46.

⁶⁴ Az idegenként élő ember kérdését vö. FODOR: i. m.

⁶⁵ J. SOLTÉSZ Katalin írja: „A menekülést a mellérendeléses technika szédítő iramúvá teszi.” — J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965. 186. A Babits stílusára jellemző részletezésről uő.: i. m. 311.

Ha eddig Jónás szerepe — megjelenésében bár komikus, — mégis hiteles prófétai szerepnek tűnhetett, innen már szerepe teljesen ellentmondásba kerül küldetésével, és komolytalanná válik. Jónás komolytalanná vált szerepét azonban komolyan veszi, kimegy a tikkasztó pusztába, s bőjtölve, imádkozva, harmincnyolc napon át lesi a város elkövetkezendő pusztulását. De bosszúvágya, amelyet ostobán az isteni igazsággal *azonosít*, a túlzás, a halmozás, a részletezés által ismét komikussá lesz.⁶⁶ Jónás tehát a pusztában marad, míg nem

... úgy elpusztul minden ninivei,
maga és apja s anyja, fiai
s lányai, húga-öccse, nénje-bátyja,
mint hajdan a Jeroboám családja.

Igen, mint hajdan a Jeroboám családja, akinek Isten haragjában egész házanépét, még a kutyáját is kipusztította. (Kír. k. 14.) Tehát megjelöltetik a haragos próféta által az elpusztítandók között minden ninivei, valamint mindöknök nyolcféle fel- és lemenőági rokonsága, nem remélhetően kegyelmet még a házörző eb sem. — Ilyen előzmények után hasztalan a sivatagban vezeklő próféta Istenhez kiáltása. Bár Jónás az isteni bosszút mint elkötelezett, elhivatott küldött követeli, bár tudja már, hogy a küldetés elől nincs menekvés, mégis, ilyen helyzetben nem kerülhetett sor másra, mint Jónás felsülésére. Ugyanis az isteni megtorlást hirdető próféta bosszúvágya *személyessé* és így *kisszerűvé* vált. „Lám, megcsúfoltak, Egek Alkotója! / Szolgádat pellengérré állították, . . .” — kiáltja Jónás az Istenhez. A „megcsúfoltak” igealak ebben a szövegkörnyezetben két lehetőséget enged meg. Az első az, hogy az ő kipellen-gérezése és Isten megcsúfolása közé Jónás egyenlőségjelet tesz. (A próféta jelleme ezt hitelesíti.) De ha a megcsúfoltatást csak önmagára vonatkoztatná, akkor is, saját sérelméért követeli az isteni bosszút. — Jónás felsülésének komikuma pedig ismét a halmozással, ezúttal a fokozás eszközével válik teljessé.⁶⁷ A hetek múlásával, a harmincnyolcadik nap elérésekor, az utolsó nap szakaszainak elmúlásával, egyre fokozódik Jónás bosszút lihegő várakozása, és a végén — nem történik semmi.

S elmúlt egy hét, és kettő, három, négy, öt,
és már a harmincnyolcadik nap eljött.
Jött a reggel és a dél és az este:
Jónás egész nap az ég alját leste.
S már a láthatár elmerült az éjben,
s egy árva ház sem égett Ninivében.

— Egy árva ház sem. De nemcsak Jónás komolytalanná vált szerepe miatt, hanem azért is, mert Isten másképp gondolkodott. Nem is gondolkodhatott Jónás kisszerű módján.

3. Az irgalom

A Biblia Jónása elmenvén prédikálni Ninivébe, a város népe, mert féli az Urat, vezekel, megtér. Nem kacagják ki a prófétát. Költönnk itt, és csakis itt tér el lényegesen a Szentírástól. Az ő Jónását kikacagják, az emberek magukba szállásának döbbenete alig-alig sejlik föl. Csúpan két helyen sejthetjük haloványan és ellentmondásosan. Mint láttuk, az asszonyok csapatában — (a nép meghökkenése ott csak hirtelen ijedtség az üvöltésre) —, valamint a Ninive

⁶⁶ Alábbi idézetünk J. SOLTÉSZ K. példája a részletezésre, uo.

⁶⁷ J. SOLTÉSZ K. a fokozás (klímax) szerepéről, uo.

vesztét leső prófétát föl-fölkereső városbelieknél. Bizony kevés ez a Biblia vezeklő Ninivéjéhez képest. S költőnkél az Úr, aki ura a végtelen Időnek, beéri a csaknem semmivel, tudván, hogy az Idő igazolni fogja mostani kegyelmét.

Mer látá az Úr, hogy ott egyik-másik
szívben még Jónás szava kicsírázik, . . .
S gondolta: „Van időm, én várhatok.
Elöttem szolgálaim, a századok
fűjják szikrámat, míg láng lesz belőle
bár Jónás ezt már nem látja a dőre.
Jónás majd elmegy, de helyette jó más,”
Így gondolá az Úr; csak ezt nem tudta Jónás, . . .

A legmélyebb, legdöntőbb gondolathoz jutottunk el. A műben ott vibráló kérdésekre; — „Prófétá vagyok-é?” „Költő vagyok-é?” „Mire lehet képes a költő?” — itt a válasz. Nem Jónás az egyetlen elhivatott bétölteni Isten igéjét. Hiszen Isten úr a végtelen Időn (mint Augustinusnál és költőnkél is olvashatjuk, kívül is áll azon), így akaratát nem szükséges egy emberi élet végességén belül megvalósítania. Ezért dőreség őt költőnek, prófétának kérdőre vonnia. E gondolat szerint egy a lényeges, követni a véges életben a végtelenség Urának parancsolatát, — állni és teljesíteni mindazt, ami az emberre ráméretett. Ezt teljesíteni kell, mert Isten akaratát nem szenvedhet csorbát, és mert a kötelesség teljesítése emberi, egészen a képességek maximumáig. Ennél többet tenni pedig nem lehet, mert Isten akaratát ismét nem szenvedhet csorbát, és mert csak a képességek, lehetőségek határain belüli kötelességteljesítés maximuma emberi. Ennél több csak az isteni erő, hiszen annak szolgálói a századok és az azokban cselekvő emberek, az új Jónások és új Ninivék.⁶⁸ És ebből következik a babitsi életmű még egy szép gondolata. Ha a kis, véges egyesek összessége alkotja az egy nagyot, a végtelent, úgy mindennek szerepe van, a legkisebb sem fölösleges. Már nem vádolja magát a költő, hogy a mindennapi élet kicsiségeit éneklí a Mindenható nagyságával szemben, mint pl. az *Októberi újatosságban*. Hiszen a nagyság sok kisebb összessége, és semmi sem lehet fölösleges.

Isten szemében nincs szemét:
fürtödnek, melyből borod erjed,
ne hányjad el rothadt szemét:
attól édesebb lesz a bor.

(A csengetyűsfíú)

Sőt, más is, több is van e néhány sorban. Nemcsak a kis rész szerepéről van itt szó a nagy egészben, hanem a kis rossz létéről is a nagy jóért. (Talán Ninive is egy, a jövő borát majdnem megédesítő, rothadt szőlőszem.) Az pedig, hogy kicsi alkotórésze a nagynak, rossz a jónak, az legfrappánsabban éppen Jónás könyvében látható, éspedig kétszeresen. A kis féreg elpusztítja a nagy tököt, s e kisszerű esemény jó eszköze lesz a nagy célnak, Jónás újabb szenvedés árán való megleckéztetésének. A komikum Isten nagyságának a féreg kicsiségével való szembeállításából ered. Ehhez járul még az archaizmusokban amúgy is gazdag mű egyik ásatag régisége, az optativus feltételes móddal való kifejezése, — s mindez egy lekonyult indájú, elaszott tök tiszteletére.

⁶⁸ FODOR Ilona: (i. m.) méltán idézi egyetértőleg KERESZTURY Dezső megállapítását, aki „Isten álláspontját az élet és a gyakorlat emberszabású logikájának tartja.” De, tegyük hozzá, ebből is logikusan következik az evidens tény, hogy az ember, ti. Jónás álláspontja ember ellenes. Talán olyan, amilyenek a költő Az Isten és az ördög c. versében látta.

Aztán egy reggel, hajnaltájra, szerzett
a nagy Úristen egy kicsinyke férget,
mely a tőknek tövét megrágtá volna
és tette hogy indája lekonyulna,
levele megpörögve kunkorodna
s az egész tők elaszva szomorodna.

Oly vékonyra fonnyadt, amely nagyra felnőtt:
nem tartott többet sem árnyat, sem ernyőt.⁶⁹

Jónás pedig, mert bevégezte küldetését, és a meg nem tért város nem pusztult el, már a tők-
história előtt kérdőre vonta Istenét. Az Úr azonban csak aztán válaszol, hogy a prófétát elgyö-
törte a sivatagi nap, és kétségbeesetten áhítja a halált. — A végső isteni érvelés három részből
áll. Az Úr először megdorgálja a haragvó Jónást, mint egy iskolásgyereket a mestere:

És monda akkor az Isten: Te szánod
a tőköt amely egy éjszaka támadt
s egy másik éjszaka elhervadott;
amelyért kezéd nem munkálkodott;
amelyet nem ápoltál, nem neveltél,
lombja alatt csak lustán elhevertél.

Majd ehhez kapcsolódva következik az Úr védőbeszéde Ninive mellett.

— Az első világháború kezdetén, mikor *Miatyánk* című versében hazájáért könyörgött a
költő, imígyen érvelt:

... s hulljon a lomb csak éljen a fa:
de vajjon a legkisebb lombot
nem őrzi-e atyai gondod?

Az Ószövetség hagyománya szerint hasonlatosan könyörgött Ábrahám Sodomáért. Ott, ha az
Úr csak öt jót is talál, megkegyelmez a városnak. Itt Isten, Jónás ellenére, megkönyörül
Ninivén, *nem pusztítja el az értéket a kárthatosságért*. Hasonlatos itt az Úr gondolata Voltaire
Babukjáéhoz, aki „a város legjobb szobrászával öntetett egy kis szobrot, minden fém ötvöze-
téből, földből, drágakövből és kavicsból, s elvitte Iturielnek. — Eltörölnéd ezt a szép szobrot —
kérdetzte — mert nem csupa arany és gyémánt?” — Ituriel nem teszi. Íme az irgalom fő magya-
rázata: „... ki választja széjjel, / mit rakott jobb-, s mit rakott balkezelével?” — Ez az Isten
joga. „A szó tiéd, a fegyver az enyém” — mondja az Úr. Mint a költő Miatyánkjában írta volt:
„... a gaz tied, büntetni: ...”

Jónás könyvében azonban az isteni irgalomnak van még egy lényeges filozófiai motivációja
Ez pedig Bergson eszméivel áll összefüggésben. Babits, akire — mint Dienes Valéria hangsú-
lyozza — élete végéig hatott Bergson filozófiája,⁷⁰ 1933-ban tanulmányt ír *Bergson vallása*

⁶⁹ Az optatívus és a célhatározói mellékmondat feltételes módú alakjáról I. J. SOLTÉSZ
K.: i. m. 146–152.

— A Jónás könyve sokat méltatott humoráról Illyés Gyula írja: „Meghatva olvasom az
ismertetéseket a Jónás tragikus fennköltségéről, magam is annak érzem. Ő ezt a művét beteg-
ségében is, föl-fölszisszenve is, elejétől végig nevetve írta, őszinte szívvel mulatva és gúnyo-
lódva mindenben, különösen azon a képtelen tőkön.” (ILLYÉS Gyula: Az ismeretlen. Babits
emlékkönyv, 183.)

⁷⁰ Dienes Valéria nyilatkozata a Vezér Erzsébettel folytatott beszélgetés során. Petőfi
Irod. Múzeum Évkönyve 1967. 43.

címmel.⁷¹ *Az erkölcs és a vallás két forrása* c. Bergson-művet interpretálja. — Bergson abból indul ki, hogy az emberi ész feltámasztja az érdekismeretet. Ez az érdekismeret gátolná az egyén érdekével ellentétes cselekvést, ha az ösztön meg nem teremtené az egyén fölötti, kollektív erkölcsöt. Az ész ugyanakkor felidézi a küzdő ember veszélytudatát, amely elcsüggeszti az embert. „A véletlen ezer esélye, a legyőzetés lehetősége, a halál rémképe les rá minden lépésnél. Az ész felfedezi ezeket a kockázatokat, . . .”⁷² Íme a cselekvésben habozó Széchenyi és Jónás problematikája. S e gátlás feloldása is hasonló az Isten nevében a bárkán maradó Széchenyi és az isteni kényszerre cselekvő Jónás történetéhez. E gátlás ellenszerének első lépcsője Bergson szerint az ún. fabuláció, a vallás korlátolt, törzsi-nemzetségi foka. E vallásoknál, tartja Bergson, „A szeretet csak a gyűlölet eszköze. A végső lépést sohasem teheti meg, s nem lehet emberi szeretetté, keresztény morállá, mert ez lényegi különbség, ugrás volna. . . . Éppúgy nem lehet a nemzeti vallás keresztény vallássá, mely minden embert átfog, mint egy atyának gyermekeit, aki »minden nemzetek atyja«.” — Az egyébként protestáns kiadású Bibliai lexikon írja az ószövetségbéli Jónás könyvéről: „A kv. főgondolata Jahvenak az egész világra, a pogányokra, sőt az állatvilágra is kiterjedő szeretete. . . . Aki tudja, mit jelent a Kr. e. 5. sz.-ban Isten egyetemes, egész világra kiterjedő szeretetének hirdetése, aki fontolóra veszi, hogy Jónás kvének szerkesztésekor pl. a görög-római világnak halvány sejtelve sem volt az emberiség egyetemes testvériségéről, az nagy tisztelettel tekint Jónás kvére.”⁷³ Hogy mondotta volt Babits a *Sziget és tenger* kötet elé írott költői hitvallásában?

„Én hiszek a testvériségben . . . Nemzet ne a nemzet ellen harcoljon: hanem . . . az elnyomás és a rombolás szelleme ellen!”

„Én katolikus vagyok; azaz hiszek a nemzeteken felülálló, egész világnak szóló katolikus igazságban! . . . az én egyházam nem nemzeti egyház!”

Babits *Jónás könyve* tehát ennek az egyetemes érvényű, keresztény ihletettségű humanista bizakodásnak a jelképe. A világ, fényeivel és árnyaival egyetemben elviselhető és vállalható. Sőt, az emberi erők határáig vállalni is kell azt.

— Az Úr válasza végén fölfedi Jónás előtt irgalmának már belátott igazolását. A próféta hallgatása pedig belenyugvás, a költő belenyugvása a megváltoztathatatlan és igazságos isteni akaratban, mely az emberi életből, annak leghumánusabb erkölcsiségéből is vétetett. — A belenyugvást formailag is jól érzékelteti a mű utolsó hat sorában előforduló öt ige, mindők múlt időben, ezek közül három, — Jónás hallgatott, a nap . . . ballagott, Ninivének . . . tornyai . . . emelkedének, — rím��avak is egyúttal. Az ötödik, „a . . . város mint . . . eleven állat nyúlt el”, s végül az első, amelynek a másik négy történés monoton nyugalma mintegy következménye; „Így szólt az Úr . . .”

Így szólt az Úr, és Jónás hallgatott.

A nap az égen lassan ballagott.

Messze lépcsős tornyai Ninivének

a hőtől ringatva emelkedének.

A szörnyű város mint zihálva roppant

eleven állat nyúlt el a homokban.⁷⁴

⁷¹ BABITS: Bergson vallása, (Könyvről-könyvre. Ny 1933; Ezüstkor).

⁷² BABITS: i. m.

⁷³ Bibliai lexikon. Bp. 1931. — Hasonlatosan ír a bibliai Jónás könyvéről a Zsidó lexikon is.

⁷⁴ Ellenvetésül hozható fel a mű nyugodt befejezésével szemben az, hogy a város jelzője „szörnyű”, a hasonló pedig „mint zihálva roppant / eleven állat,” — tehát mindkettő zak-

4. Költői hitvallás

— Kárpáti Aurél *Babits Mihály életműve* c. munkájában írja: „Mai irodalmunk egyik legjellemzőbb tünete a distance-csökkenés író és műve között. . . . Az író végképp azonosul hősé-
vel, mintegy igazolva a költőt: Nem az énekes szüli a dalt, a dal szüli énekesét. . . .”⁷⁵ De meny-
nyiben igaz ez *Jónás könyvére*? Végletesen karikírozott alakkal teljes azonosulás nem lehetsé-
ges. De lehetséges teljes azonosulás a karikatúra felvetette kérdésekkel, Jónás esetében min-
denekelelt a költő és a világ viszonyának kérdésével. A problematikával azonosul tehát. És
azonosul a mű végső, nagy válaszával is. Ezt pedig nemcsak a mű imént látott befejezése mu-
tatja, hanem, — mint több Babitsról szóló tanulmány erre rámutat —, az egy esztendővel
később megírt *Jónás imája* is.

Jónás imája két részből áll; panaszból és könyörgésből. A kettő egy-egy mondat. A panasz
Babits értő olvasói előtt régi és ismert. A szavak hűtlenségének, önnön költői tehetségébe
vetett bizalma megrendülésének felpanaszolása ez, — a babitsi életmű örök kérdése. ⁷⁶ S e gyöt-
rő, örök kísértés miatt hangzik fel a tulajdonképpeni ima, a segélykérés, a könyörgés megrázó
mondatépitménye. Ennek eszmeiségét azonban csak nyelvi struktúrájának feltárásával lehet
megnyugtatóan megközelíteni.

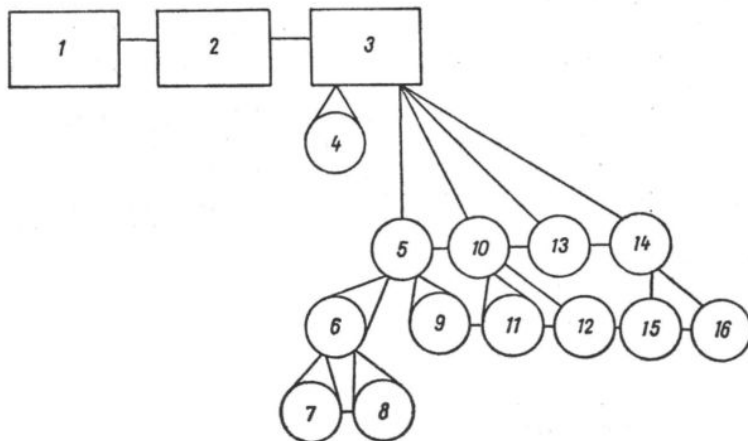
1
Óh bár adna a Gazda patakom
sodrának medret, biztos utakon
2
vinni tenger felé, | bár verseim
csücskére Tőle volna szabva rím
3 4
előre kész, | s | mely itt áll polcomon, |
3
szent Bibliája lenne verstanom, |
5 6 7
hogy | ki | mint Jónás, rest szolgája, hajdan
8
bujkálva, | később mint Jónás a Halban |
6
leszálltam a kínoknak eleven
süket és forró sötétjébe, nem
három napra, de három hóra, három
5
évre vagy évszázadra, | megtaláljam, |
9
mielőtt egy mégvakabb és örök
cethal szájában végkép eltűnök, |
5 10
a régi hangot | s, | szavaim hibátlan
11 10
hadsorba állván, | mint Ő súgja, | bátran

latott végkicsengést kölcsönözne a műnek. De nem feledhetjük el, hogy a mű babitsi megol-
dása, szemben a bibliaival, nem a megtért város, hanem a meg nem tért, de kegyelmet nyert
bűnös város megmaradása.

⁷⁵ KÁRPÁTI Aurél: *Babits Mihály életműve*. Bp. 1941. 54.

⁷⁶ L. Hegedűk hervatag szava, Rádió, Vén cigány, Hajnali gondolat, Egyfajta kultúra,
Cigány a síralomházban, A madonna fakirja, Mint a kutya silány házban, Fáradság, Mint
különös hírmondó . . . , és természetesen A második ének c. műveket.

12
szólhassak | s mint rossz gégéből telik |
13
és ne fáradjak bele estelig |
14
vagy míg az égi és ninivei hatalmak
15
engedik | hogy beszéljek | s meg ne haljak.
16

1 = főmondat; 2 = kapcsolatos, mellérendelt főmondat; 3 = kapcsolatos, mellérendelt főmondat; 4 = 3-as jelzői mellékmondata; 5 = 3-as célhatározói mellékmondata; 6 = 5-ös értelmezői mellékmondata, a mellékmondat beleékelődik az 5-ösbe; 7 = 6-os módhatározói hasonlító mellékmondata, beékelődve a 6-osba; 8 = mint 7-es; 9 = 5-ös időhatározói mellékmondata, beékelődve az 5-ösbe; 10 = 3-as célhatározói mellékmondata, 5-össel mellérendelő viszonyban; 11 = 10-esbe beékel, annak módhatározói hasonlító mellékmondata; 12 = 10-es módhatározói hasonlító mellékmondata; 13 = 10-essel mellérendelő, 3-asnak célhatározói mellékmondata; 14 = 13-as időhatározójával választó kapcsolatban álló, tkp. kihagyásos szerkezet, s így 3-as célhatározói mellékmondata; 15 = 14-es tárgyi mellékmondata; 16 = mint 15-ös.

Jónás a Jobb és bal Babitsának egyetlen lehetséges elkötelezettségét vállalta — irtuk. Ennek az elhivatottságnak költészetében való igazolásáért könyörög Babits az Imában, mert *elhivatottságának bizonyossága hitelesítheti csak költészetét*. Elválaszthatatlan ez a katolicizmus Kegyelem-felfogásától (l. pl. Augustinust.) Költészetének meghatározását kéri tehát Istentől. Ezt látjuk első és második egységünkben. Költészetének mértékéül pedig a Kinyilatkoztatás foglatát, a Bibliát kívánja, melynek hozzá való, (természetesen nem csak materiális) közelségét mutatja a Biblia mondatban kifejtett jelzője: „... s mely itt áll polcomon, / szent Bibliája lenne verstanom, ...” A harmadik egység mind nyelvileg, mind pedig eszmeileg kiemelt jelentőségű. A kinyilatkoztatás mérceként való igényének *célját* határozza meg az Ima minden további gondolata. E harmadik egység; „s... szent Bibliája lenne verstanom, ...” — természetesen átsugárzik a kinyilatkoztatóra, ama Gazdára is.⁷⁷ Így a vers minden további részélelénk hozza annak célját is, hogy mért akarja a költő művészetének isteni meghatározását.

⁷⁷ Gazdának nevezi az Istent, káromolva a Fortissimóban, és őt nem értve, keresve, az Ádáz kutyám-ban is.

Milyen célok vezetnek tehát a költőt, hogy Istent és textusát mértékül állítsa költészete elé? „hogymegtaláljam... a régi hangot”, amely a hűtlen szavak világában oly gyakran tűnt a költő előtt megfakultnak, elbizonytalanodottnak. Most pedig még inkább, hisz a szavak nemcsak lelkileg, de fizikailag is hűtlenné kezdenek válni a gégerák gyötörte moribundushoz. Mert milyen ember az, aki meg akarja találni a régi hangot? Olyan, aki leszállt „a kínoknak eleven, süket és forró sötétjébe, ...” a hajdan bujkáló, később a Halban szenvedő Jónás módján,⁷⁸ de a költő szenvedésének ideje a Jónás három napja mellett a végtelenségbe látszik nyúlni. A bujkáló és a Halban sínylődő Jónás kettős hasonlata pedig bizonyítja, hogy a belátott módon elkötelezetté vált költő nemcsak Jónás keserű leckéjét, de a bujkálást is szenvedésnek tartja. A szenvedő ember tehát meg akarja találni a régi hangot a halál előtt, vagy ahogy ő vallja; „Mielőtt egy mégvakabb és örök / cethal szájában végkép eltűnök...” E száj a sír szája, amely, ha a vallás tanítása szerint nem is örök, de örök lezárója az evilági létnek. Hogy itt nem minden transzcendens lét tagadását látjuk, mint az ifjúkori Sirversben, azt legfőképpen az ima ténye magyarázhatja, az Istenhez fordulás, más azonban nem. Nincs itt szó túlvilági vigaszról, ezúttal nem is lehet. Hisz a költői hangért—és erőért könyörög, amely élethez, e világi élethez kötött.

Mértékül kívánja még a költő Istent és a Bibliát, költészetének művészi és erkölcsi tökélyéért, a hibátlan szavak hadsorának bátor kimondásáért, Isten sugallata szerint. Hogy bátran szóljon, dacolva a szörnyű kórral, fáradtsággal, míg Jónás kálváriájának irányítói, Jónás—Babits *örök meghatározói*, „az égi és ninivei hatalmak” meg nem vonják tőle a beszéd adományát. Őt pedig ettől, — aki a második ének pásztorának módján dalra tette éltét —, meg nem foszthatja más, csak a halál.

Tibor Melczer

L'AMBIGUÏTÉ D'UNE ATTITUDE POËTIQUE DANS LE POÈME DE BABITS INTITULÉ LE LIVRE DE JONAS

Le premier chapitre de l'étude met en contraste deux formes d'attitude poétiques, l'attitude combattante, assumant le rôle d'un vates et l'attitude retenue. Elle cherche à prouver qu'au commencement du XXe siècle, en Hongrie, l'attitude retenue contredit aux exigences de l'époque. En examinant cette question dans l'art de Babits, elle veut signaler le fait que le désir du poète vers un asile isolé ne peut pas être expliqué exclusivement par son époque ou par l'esthétisme aristocratique auquel cette attitude réservée, innée dans son âme, a survécu encore longtemps.

Dans le deuxième chapitre, nous apprenons que Babits qui, dans les années 20 et 30 se caractérise déjà, outre l'attitude réservée, par l'exigence du rôle de vates, s'est trouvé pour ainsi dire un modèle dans le personnage et dans les idées d'István Széchenyi, un des personnages les plus éminents de l'histoire hongroise. L'essai du poète écrit sur le journal de Széchenyi semble anticiper sa grande oeuvre, écrite deux ans plus tard, en 1938, intitulée le *Livre de Jonas*.

La troisième partie de l'étude est l'analyse du Livre de Jonas. Là il s'agit de la fuite du prophète désobéissant, ce qui signifie, dans le monde de Babits, la déformation du libre arbitre

⁷⁸ Nem dönthető el bizonyosan, hogy Babits csak a szenvedés mitikus kényszerének emblémaként, avagy pedig a Hálnak Krisztust jelölő, ismeretes ökeresztény szimbolikájára utalóan is él-e a nagybetűs írásmóddal. (Jónás könyvében, az eddigi szöveggondozás szerint kis — és nagybetűs írásmódot egyaránt találunk.) — Annyi azonban bizonyos, hogy az evangéliumi Jézus utal Jónás prófétára, mint megtérést hirdető isteni figyelmeztetésre. (L. Máté, 12; 38–42., Lukács, 11; 29–32.) Újtestamentumi vonatkozás is még Jónással kapcsolatosan a Cet gyomrából megszabaduló prófétának, mint a feltámadásnak, mintegy apotheozisa.

en une volonté coupable, au sens de Saint-Augustin. Puis il interprète les souffrances du prophète dans le ventre de la baleine, comme une passion salvatrice, également non indépendamment des doctrines d'Augustin.

Le monde de Ninive, la ville coupable est un tel labyrinthe pour le prophète-poète, comme c'était pour le Dante la forêt sauvage — la vie. Le poète est rejeté par la ville devenue un labyrinthe, c'est-à-dire par le monde où il se meut comme un extravagant, auquel il ne peut pas s'assimiler, comme p. ex. le Babouc de Voltaire à Persépolis. C'est la cause pour laquelle il désire, contrairement au texte de la Bible — la catastrophe de la ville impénitente. Mais le Seigneur est indulgent envers la ville, se fiant à l'infinité du Temps qui lui sert. Et l'engagement de Jonas c'est-à-dire l'acceptation de sa mission, est, au fond, la soumission des exigences de l'homme, avec la Fabulation qui, sur la base de l'ouvrage de Bergson, int. *Les deux sources de la morale et de la religion* caractérise le niveau moral de Jonas. Ce n'est que l'amour divin qui peut aller plus loin. (Avant d'écrire son Livre de Jonas, Babits a interprété cet ouvrage de Bergson dans la revue Nyugat (Occident).)

Pour terminer, l'étude caractérise la prière de Jonas, la poésie de Babits dans laquelle un Jonas excessivement chargé devient un poète engagé à Dieu, qui crée avec un courage et une vocation jusqu'à la mort.

Petrőczy Kata Szidónia verseinek kronológiája

Petrőczy Kata Szidónia kutatóinak nem túl népes tábora Thaly Kálmántól napjainkig hallgatólagosan úgy kezeli a költőnő verseit ránkörökítő nyolcadrésű, piros kötésű könyvecskét, mint amelyet benuulásáig Petrőczy Kata írogatott, időről időre belejegyezve újonnan szerzett énekeit, amelyek így keletkezésük pontos sorrendjét is tükrözik, tehát módot adnak a költőnő gondolati-költészeti fejlődésének időrendi vizsgálatára. Súlyom Jenő élesen bírálja ezt az eljárást.¹ Valóban, ha nincs *egyéb* érvinke a kronológikus sorrend hitelességére, mint az, hogy a költőnő *nyilván* időrendben írta össze verseit, akkor egyet kell értenünk Súlyom Jenővel. Ennek a nézetnek ugyanis *ilyen formájában* nincs más támasztéka, mint az, hogy a verseskötet Petrőczy Kata Szidónia kezétől származik; ezellen azonban a kézirat és a költőnő leveleinek tanulságai szerint legalábbis súlyos kételyeknek kell fölmerülniük.

Petrőczy Kata Szidónia irataiból, amelyek különböző családi levéltárakban szétszóródva találhatóak, s mindmáig nem kerültek publikálásra, 9 levelet sikerült megvizsgálnom. 8 levél szövege, címzése és aláírása egyazon kéztől származik, s ez már önmagában is azt valószínűsíti, hogy a költőnő saját kézírásáról van szó. Nehéz volna ugyanis elképzelni a műveit, kegyességi és hitvitázó műveket fordító, versíró Petrőczy Katáról, hogy 12 év alatt az ország legkülönbözőbb tájain írt 8 levélből egyet se írt volna alá személyesen, még a nagyon bizalmas hangú és indítékú leveleket se, holott e korban már nem volt ritkaság a nők által saját kezűleg írt levél. Saját kézírásával kedveskedett férjének már az 1639-ben elhunyt Csákyne Forgách Éva is, a XVII. század végén pedig már több főrangú hölgy is saját maga írja a leveleit, például a kortárs költőnő, Rákóczy Erzsébet vagy Nádasdyne Thököly Mária, Petrőczy Kata unokatestvére. Végképp eldőnti a kérdést egy 1708-ban, már a költőnő benulása után keletkezett levél, amelynek csupán a búcsúzó formulája és aláírása egyezik meg a betegsége előtt írt 8 levél írásával. Ez az aláírás és következésképpen a korábbi 8 levél is minden bizonnyal Petrőczy Kata Szidóniától származik.

E levélszövegek 1–2 oldal terjedelműek, és meglehetősen nagy időszakot ölelnek föl (1683–95), tehát módot adnak arra, hogy belőlük következtetéseket vonjunk le írójuk írásképét, helyesírásai és nyelvjárási szokásait illetően. E sajátosságok közül a verses kézirattal való összehasonlításban a következő jegyek mutatkoztak szignifikánsnak:

A) a költőnő írásmódjára jellemző

A 8 autoográf levél mind a levélszövegben, mind a címzésben és aláírásban azonos, apróbetűs, gyorstempójú, dőlt írással íródott, rövidítéseket csak a Ngod, Keld szavakban használ. Nevét Petrőczy Kata Szidonia (kétszer Petrőczy, egyszer Szidonia) alakban írja alá. Két akrosztichonos versének betűi is ezt az írásmódot adják: ...CZI KATA SZIDONIA és PETRŐCZI KATA SZIDONIA.

B) a költőnő betű- és hangjelölésére jellemző

Az sz = β , az ss = β betűformákat használja.

A palatálisok a gy kivételével csaknem mindig mássalhangzó + j alakban szerepelnek (nj, tj, lj).

Az á, é gyakrabban á, é alakban szerepelnek, de előfordul a, e is, szabályosság nélkül.

¹ SÓLYOM Jenő: Petrőczy Kata Szidónia. Kézirat (dr. FABINY Tibor közléséből).

Az *ö*, *ü*, *i* hosszú magánhangzók mindig pontalakú ékezettel, az *ó* rendszerint o alakban szerepel, kivéve az ol hangkapcsolatot (l. alább).

C) a költő nyelvújására jellemző

nyílt ejtési tendencia: *i* = *é* (ém, néntsen), *i* = *e* (esmerteti, mend), *o* = *a* (mastan, Segesvárat, bizonitam), *ü* = *ö* (edgyött, bünönként, együgyö, köldi).

közepes erősségű *i*-zés (ítiletire, szeginj, kiszitet, mizes, pinz, arnjik).

o-zás az *a* helyén (tendenciaszerűen; pl.: bizonjol, uramot, bizodalom, bizodalmasson, ujobban).

l előtti *ó*-zás (tendenciaszerűen; pl.: vólt, tóldani, parantsól, szólgál, udvaról, hólnap).

A Petróczy Kata Szidónia verseit ránk hagyományozó verses kézirat ugyanezekben a területeken más sajátosságokat mutat. Mint ismeretes, a verses kézirat, amely az 1870-es évektől 1951-ig lappangott, Petróczy Kata verseit két kéz lejegyzésében örökölte ránk, 36 verset az 1., 9 verset a 2. kéz írásában. Thaly Kálmán, majd nyomában Antalffy Endre és mások a kézirat első részét Petróczy Katának, a másodikat valamelyik leányának tulajdonították. A versek szövegének kialakításában azonban közreműködött egy javító is, aki alaposan átformálta az 1. kéz által írt szöveget. Fennmaradt továbbá egy bejegyzés a kézirat borítólapjának belső oldalán a következő szöveggel: „Petrotzi Kata Sidonia tulajton kezevel irt Enekei”.

Az idézett bejegyzés nem származhat a költő kezétől. A lehetőséget kizárja a költőnévtől eltérő, szállás írásmódja és a névírás formája (Petrotzi).

Az 1. kéz helyesírási és nyelvújrási szokásai is eltérnek a költőnévtől. Betűi gömbölyűek, nagyalakúak, erősen díszítettek, az írásmód álló, lassú, kalligrafikus. Igen kevés ékezetet használ, az *ö* hangot csaknem mindig *o*-nak, az *ü* hangot többször *u*-nak írja, nem ismeri a *ß* és *ß* betűket. Ritkán fordul elő nála az *i*-zés és az *l* előtti *ó*-zás, nemigen őrizte meg a nyíltéjtési tendenciát (például a sajátos *ém* 'im' szóalakot *én*-nek értelmezte és írta; sűrűbben csak az *o* = *a* változásra vannak példái). Viszonylag sok rövidítést használ (nazálisok, betűkettőzés, -nak, -nek ragok esetén).

A helyesírási és nyelvújrási eltéréseknél azonban jóval súlyosabban esnek latba a tartalmiak. A másoló nem végzett gondos munkát, vagy nem tudta jól elolvasni az előtte fekvő írást: szavakat, sőt egész kifejezéseket nem ír le vagy rosszul ír le (szabalni szabadulni helyett, bajad bágyad helyett, kedvére kedvén helyett, szívemet éltemet helyett stb.), a szótagszámot pedig sorozatosan elrontja azzáltal, hogy az *és* és *s* kötőszavakat nem a megfelelő alakban használja. Ezeket a hibákat nem követhette el a költő.

Az említett részt, az 1–36. verseket ezután egy másszínű tintát használó kéz gondosan átjavította. Kiigazította a megromlott szótagszámokat, pótolta a hiányzó kifejezéseket, nótajelzéseket, kijavította az értelemzavaró hibákat (tulajdonithatván > tulajdonithatom, lábád > lábat, szakad > szakat), kihúzta illetve törölte a kétszer írt szavakat, sorokat, sőt, kiigazított olyan változtatásokat is, amelyek sem tartalmi, sem szótagszám-romlást nem idéztek elő (bura > bumra, siratván > siratom, lám > im, *ö* > mert, *én* > *ém* 'im').

Önként adódik a feltételezés, hogy ha nem is a leíró, de a javítgató maga a költő volt. Alátámasztanak ezt az *sz* = *ß* írása és a nyelvújrási jelenségek egy része: a javító többször *i*-zö alakra javította az 1. kéz *é*-zö leírását (iri, vire, fertelmességimet), az *l* előtti *o*-kra többnyire kitette az ékezetet (óltalom, dólga, vólta, hóltom); ám átjavítgatta a költőnél és az 1. kéz írásában egyaránt meglévő a helyetti *o*-zást (sorsomot > sorsomat, gyakran > gyakran stb.), a palatálisok *j*-s írását (szegénj > szegény, veszlj > veszély stb.) is, az ékezeteket pedig mindig vessző alakban pótolta (kőnyves, gyótróm). A félbeszakadt 4. verset sem egészítette ki, bár a lap verzója üres. Tehát a javító sem azonosítható a költővel, de az *ö* kezében még ott volt a költő verseinek egy példánya, ami lehetővé tette a szövegpótlást és a tartalmi javításokat.

A javító a maga szállás írásával igazodni kívánván a leíró nagyalakú betűihez különálló, ritkás betűkkel jegyezte be a maga javításait, pótlásait, így nincsen képnk az *ö* összefüggő, folyamatos írásmódjáról. Ezért lehetséges, de nem bizonyítható, hogy *ö* írta a borító belső oldalának bejegyzését. Ilyen körülmények között a „tulajdon kezével” kifejezés csak azt jelentheti, hogy az énekeket valóban Petróczy Kata írta, — de nem *ö* írta le.

A 2. versíró kéz helyesírása és nyelvújrása jórészt megegyezik a költőnével, s az írás képe, bár nem teljesen azonos a levelekével, nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ezt a 9 verset maga a költő írta be a kötetbe, s írását csupán előrehaladottabb kora vagy betegsége módosította kissé (betűk dőlésszöge, lágyabb vonalvezetés; az 1708-as levél aláírásával való összevetés nem bizonyító erejű, mert a névalírás „konzervatív”, csak kevésbé követi az írás változásait). Ha így is van, a versek túlnyomó többsége nem Petróczy Kata kezétől származik, tehát ez nem volt a költő által folyamatosan vezetett lírai napló. Ezért jogos a kérdés: vannak-e érveink mégis annak bizonyítására, hogy a kötet megőrizte a versek keletkezési rendjét?

Súlyom Jenő ezt a lehetőséget eleve kizárja, és leszögezi: „A gyűjtemény nyilvánvalóan tartalom szerint csoportosítja a verseket.”²

Végigpillantva a ránk maradt 45 vers tartalmi megoszlásán ez a csoportosítás egyáltalán nem látszik nyilvánvalónak. Petrőczy Kata Szidónia kicsiny verses életműve viszonylag kevés típust, költői alapállást képvisel, ezek azonban a kéziratban nem sűrűsödnek csoportokba:

artalom	versek száma
ima önmagáért	1–2., 5., 13., 31–32–33–34–35., 38., 44.
ima hazájáért	37., 39.
panasz sorsa miatt	3–4., 6–7., 14–15., 18., 20–21., 23–24., 26–27–28., 40.
panasz a szerencse állhatatlansága miatt	8–9–10., 16., 19.
panasz férje hűtlensége miatt	11–12., 17., 25., 29–30.
a hitvesi szerlemlről	22.
betegségről, halálról	36., 42–43., 45.
a múlandóságról	41.

A tartalmi megoszlás mindössze két nagyobb blokkot mutat, az ima (31–35.) és a panasz (20–21., 23–24., 26–28.) típusaiban, a költő két legkedveltebb témájában. Nem tapasztalható csoportosítás sem hangulat, sem forma, sem más külön szempont szerint sem.

Meg kell tehát vizsgálni, hogy a versek tartalma megengedi-e a kronológikus sorrend fel-tételezését.

A versek ritka konkrét megnyilatkozásai és a Petrőczy Katáról kialakítható korántsem hézagatlan életrajz több ponton fedik egymást. Az egyezések közül kettő köthető pontos dátumhoz, mindkettő a férj, Pekry Lőrinc személyével kapcsolatban.

5. sz. versében a költő Istenhez könyörögve védelmet kér egy meg nem nevezett hatalmasság ellen maga és raboskodó férje számára:

5/6...Javunkat el osztvan mindentől megfosztvan

Azzal gyötör engemet

Hogy fogsagba tartja nagy vasba jartatja

Tőled rendelt Fériemet.³

Már a költő első kutatói is — teljes joggal — Pekry 1686-os rabságában keresték az utalás magyarázatát. Pekry Lőrincet, Thököly Imre ifjúkori barátját és tanulótársát éppen Thökölyvel való rokonsága és bizalmas barátsága sodorta súlyos gyanúba, majd életveszélybe az erdélyi politikának és Teleki Mihály céljainak változásával. Az 1681-es soproni országgyűlésen a Habsburgoktól nyert rendi engedmények után ugyanis jelentős mértékben csökkent Thököly társadalmi bázisa, s 1682-ben a külpolitikai helyzet alakulása is a bécsi udvarnak kedvezett. Mindez arra készítette Telekit, hogy a felvidéki és partiumi kurucok támogatása helyett a császári hatalom felé orientálódjon. 1686-ban már arra is elég erősnek érezte magát, hogy leszámoljon a gyengülő török hatalom védencével, magával Thökölyvel. Az erdélyi országgyűlés megfosztotta Thökölyt vagyonától, s mikor a kuruc király beütött Erdélybe, megpróbálták elfogni. Thököly azonban hírt kapott a készülődésről, és júliusban elhagyta Erdélyt. Menekülése legalább arra alkalmat adott, hogy az augusztusi országgyűlésen összeküvés miatt vádat emeljenek Thököly hívei, Pekry és Daczó János ellen. Az országgyűlés augusztus 21-én Pekryt átadta a fejedelem hatalmába, szabad ítélkezésre. Augusztus 25-én Apafi megkegyelmezett az életének, de szabadságát nem adta vissza.⁴

Nem tudni, Pekry folyamodott-e végső kétségbeesésében Telekihez vagy felesége, sőt, Petrőczy Kata verseinek tanúsága szerint az is lehetséges, hogy Teleki maga ajánlotta föl, hogy — vagyont érő jószágok átengedése árán — szabadon bocsátja:

² Uo.

³ A versidzseteknél a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában őrzött verseskötöny szövegét használtam, megtartva a kéziratról készült másolatok kiadásának vers- és stófaszámozását (HARSÁNYI István-GULLYÁS József: Petrőczy Kata Szidónia versei. ITK 1915.).

⁴ Az erdélyi politika változásairól és Pekry sorsáról lásd: Magyarország története (szerk. MOLNÁR Erik). I., Bp. 1964.; Cserei Mihály Históriaja. Pest 1852.; SZILÁGYI Sándor: Erdélyország története. I–II., Pest 1866.; MHH.111. 18. köt.

5./8 ...Sokszor hogy már szolgált, vét ismét akadalt
S igen ajánlja magát
Hogy megszabadítja de meg hosszabítja
Szeginy szolgál rabságát.

A későbbi (1693–96-os) per vallomásai szerint⁵ hatalmas pénzüsszeget és nagy birtokokat adott át Pekry Telekinek. A költőnő Istenhez intézett fohászkodásában ezt sem mulasztja el fölírni a meg nem nevezett ellenségnek, sőt mint az isteni irgalom jelét, férje szabadsága mellett elcsalt jószágait is kéri Istentől:

5./14. Szabadicx férjemet bünös kis férgedet
Ez hatalmas kezéből
Ad meg szabadságát és minden jóságát...

Pekry 1686. november 14-én szabadult ki fogságából. Az idézett versnek tehát 1686 augusztusa és novembere között kellett keletkeznie.

A másik, megközelítő pontossággal időhöz köthető mozzanat a férj hűtlensége. Az emiatt panaszkodó vagy erről filozófizáló versek között 3–4 van, amely konkrét élményből fakadt, ezek közül kettő szól magához a férjhez (12. és 25.), egy pedig töredékesen megőrizte Pekry nevét a versfőkben (11.). A kéziratnak egyébként ez a legjobban megviselet része, a kiszakadt első lapot vagy lapokat nem számítva csak itt hiányoznak részek, de itt 3 helyen, azaz legalább 3 levél; egy 3 Balassi-strófaból álló verset pedig valaki olvashatatlaná tett.

A versekből jórészt rekonstruálható a keletkezés háttere, a házastársak marakodásának sok mozzanata: az asztal alatti jelenet, a csókolózáson kapott férj, Pekry mentegetődzése majd haragja. Az is kiderül, hogy a meg nem nevezett asszony, aki egy télen náluk tartózkodott, rokona volt Petrőczy Kátának; céloz erre a 12. vers, nyíltan kimondja a 17., „melljet szerzett midőn maga közel valo vire miát szenvedet elviselhetetlen súlyos keresztet”:

17./1. Véremből származot Jai halilos mérgem
Vérem miát Ujul oránként Inségem
Vérem oka hogy fogy az én egészségem
Mert miatta megunt ki vólt remenségem.

E versek párhuzamba hozhatók Pekrynek egy 1690. május 19-én írt levelével, amelyben Pekry mintegy mentegetőzik a róla elterjedt pletykák miatt. A levél szerint egy ideig valóban náluk tartózkodott Apponyi Miklósné, Petrőczy Kata rokona, akinek Pekry volt segítségére egy pörös ügyben — persze pusztá emberségből: „Prókátorai nem lévén az mint lehetett, magam segítettem a dolgát, eléggé mocskolódott is az a rossz asszony (ti. Kata—S. M.), hogy nekem szeretőm az az asszony, valóban rútul voltunk az asztal fölött...”⁶

Pekry levele mint a közelmúlt eseményéről beszél Apponyiné vendégeskedéséről, ha tehát — a versek tanúsága szerint — télen tartózkodott náluk a szép rokon, akkor ez csak 1689–90. télen történhetett. Ennek megfelelően a hűtlenség konkrét élményét megfogalmazó 11. és 12. vers körülbelül 1690 első hónapjaiban íródott; a többi, a hűtlenség tényét már csak távolabbi, elmúlt emlékként emlegető vers a házastársak közötti megromlott viszony későbbi terméke, akár úgy, hogy a mélyen vallásos és önmaga becsét nagyon jól ismerő Kata évekig nem tudta megbocsátani férjének a ballépést, akár úgy, hogy Pekry tetézte újabakkal bűnlajstromát. De bár a hűtlenség motívuma minduntalan vissza-visszatér e versekben, ezeket nem tudjuk időhöz kötni, noha van köztük olyan, amely konkrét eseményhez kapcsolódik, például a 22., amelyet férje elutazásakor írt, vagy a 25., a „Szemfényvesztő versekre való Repplica”, a Pekry versére adott verses válasz.

E két meghatározott időpont (1686 és 1690) mellett van még egy, amelynek esetében megállapítható legalább a terminus ante quem. Ez a 33. vers, amelynek szövegében előfordul egy utalás Pekry hitehagyására az Istenhez szóló könyörgés formájában:

33./6. A ki oka bumnak gyakor siralmomnak
Fordicxad annak szivét
Hozzad hogv meg terjen...

⁵ SZÁDECZKY Lajos: Gróf Pekry Lőrinc levéltára. Száz. 1908. 321–322.

⁶ Pekry levelét idézi ANTALFFY Endre: Petrőczy Kata Szidónia élete és munkái. Bp. 1904. 52. Magát a levelet nem sikerült megtalálnom.

A református hitben nevelkedett Pekry Lőrinc akkor katolizált, mikor Teleki újtág egyengetve 1689-ben Erdélyből Magyarországra, majd Bécsbe távozott,⁷ s ott Eszterházy Pál és második felesége, a rokon Thököly Éva vette pártfogásba. Az ő segítségével, a Habsburg-politikának köszönhetően rövid idő alatt szédítő ívű karriert futott be. Úgy tűnik azonban, nemcsak Petrőczy Kata ítélte el férje lépését (ekkor fordítja le és adja ki J. F. Mayer egyik hitvitázó művét); Pekry későbbi megnyilatkozásai azt mutatják, ő maga sem fogadta el őszinte szívvel a pápista vallást. Mihelyt lehetett, mihelyt kerucák lett, visszatért református hitére. Ez újabb pálfordulását előkészítette azonban családi életük tragédiája: egyetlen felnőtt kort megért fiúk 1700-ban vadászatban bekövetkezett halála.⁸ E megrázkódtatásról tanúskodik 1700. július 20-án írt vagyoni végrendelete: „Az Ūristen az én bűneimért az én szemem gyönyörűségét és szívem örömét, az fiamat elvevé . . .” Augusztus 3-án ehhez egy ún. morális végrendeletet csatol, amelyben bevallja, hogy a pápista vallást csak színleg vette föl, s bár hamar megbánta, mindeztideig nem mert visszatérni „a pápista vallásnak mostani virágzó nagy állapotja és annak oltamazó nagy rendeitől való félelem miatt”; ehelyett feleségét kötelezi, hogy gyermekeit az ő halála esetén se engedje katolikussá lenni.⁹

Pekrynek erről a benső megtéréséről a feleségnek mindenképpen tudnia kellett, tehát az a vers, amely Pekrynek az Istenhez való téréséért könyörög, minden bizonnyal 1700 júliusától keletkezett.

A versekben akad még néhány utalás illetve sajátosság, amelyekből körül lehet határolni a keletkezés idejét, ezek azonban csak megközelítő érvényűek, ezért csupán tájékozódásra szolgálhatnak.

Az egyik ilyen sajátosság életrajzi természetű.

Ismeretes, hogy Petrőczy Kata Szidónia édesapja a Wesselényi-összeesküvésben való részvétele miatt 1670-ben felvidéki otthonából Erdélybe kényszerült menekülni, a Wesselényiné Bakos Zsuzsánna gondjaira bízott gyermek Kata pedig Wesselényi László egész családjával együtt Lengyelországba került, innen pedig csak Pekry Lőrinc feleségeként tért vissza. A jelek szerint nevelőanyjához nem fűzte őt bizalmas szeretet: sohasem bocsátotta meg neki, hogy egyet-mást fölhasznált a rábízott Petrőczy-javakból. Nyilván az ifjúkori sértettség miatt vállalkozott Kata 1694-ben, mihelyt biztos hatalmat tudott a háta mögött, egy hosszú, 13 évig tartó perre nevelőanyja ellen;¹⁰ ha szerepet játszott is ebben Pekry Lőrinc mohó vagyonszerzési törekvése, nyilván nem történt Kata akarata ellenére. Nagyon valószínű tehát, hogy a felnötté serdült Kata szabadulni izyekezett nevelőanyja gyámsága alól, házasságában a „csöndes révet”, a nevelőanyjának kiszolgáltatót gyámleány ingatag helyzete után a vagyoni-személyi biztonságot kereste. Levelei tanúsága szerint keserves csalódásokat kellett elszenvednie. Csalódott talán magában Pekry Lőrincben, talán az erdélyi állapotokról táplált hitében; mindenesetre már két évvel házasságkötésük után levelekkel ostromolja Teleki Mihályt, amelyek arról tanúskodnak, hogy nem érzi jól magát Erdélyben, hanem bármi áron szeretne a Felvidékre, bátyja, Petrőczy István és unokatestvére, Thököly Imre közelébe jutni: „Isten után énnékem szeginy idegennek ebben az hazába gyamolom, és bizodalomom több néntsen kglmednél, Istenért, és jo szerentséért kérem kgdet Tekintse az Istent az én gyámoltalan alapotomat ne tartson ellent az kimenetelbe hanem szerenzen ki benünket . . . tegyen jot velem szeginy gyámoltalan idegennel” — írja 1683. február 15-én, március 17-én pedig már új levéllel környékezi meg Telekít: „Ő kgme (ti. bátyja, Petrőczy István — S. M.) mostanis az mi ki menetelünkről ír, halvan sokaktol az én sok busulásomat, mivel Uram csak az Isten tudgya az én alapotomat.”¹¹

Sokszor idézett 3. verse is azt sugallja, hogy „szárnyára kelése”, azaz önállósulása, házasságkötése nem hozta meg neki a remélt nyugalmat és boldogságot:

3./1. Siralmas volt tudom az én születésem
Siralmas s árvájul volt fel-nevelésem
Siralmas s keserves Szárnyomra kelésem . . .

Ennek ismeretében nem tekinthető véletlennek, hogy bár Petrőczy Kata költészetében szinte mindenütt jelen van a boldogtalanság, reménytelenség *állapotának* festése, csak egy ponton, a 4. versben említi *csalódása folyamatát*, önmagára vonatkoztatva a sors fordulását:

⁷ Pekry Lőrinc levelei Telekihez, 1689–90. OL Teleki-gvűjt. 14. és 16. d.

⁸ ORBÁN Balázs: A Székelyföld leírása. V., Pest 1871. 53.

⁹ SZÁDE CZKY: i. m. 323–324.

¹⁰ SZÁDE CZKY: i. m. 321–322., 419.

¹¹ OL Teleki-cs. marosvásárhelyi lt. 7. d.

- 4./5. ...Boldogulást várván bura jutottam
Időtől várt reménségben csalattam ...
10. Szörnyü bu s gond én szomorü Szivemet ...
Földhoz verte kicziny reménségemet ...

A sors fordulásáról a későbbiekben csak a szerencse-versekben esik szó, már általánosabb síkon, a Fortuna labilis-téma tartozékaként:

- 8./3. ...Az álnok Szerentse kegyetlen bilincze
Raitam vagyon jól látom ...
4. ... Minden örömemet várt reménségemet
Mert bánatra forditya,
Valamit el kezdek semmit nem végeznek
Bóldogul, mert el rontya.

Ha tehát a forgandó Szerencse alakjától függetlenül csak a 4. versben, a keserves szárnyrakelését sirató 3. vers tőszomszédságában esik szó arról, hogy valamilyen reményében csalódott, akkor nem túl nagy merészség összefüggésbe hozni ezt az 1683-ban írt levelekből áradó csalódottság, egyedüllét hangulatával, és legalább kérdőjelesen 1683-ra tenni a 4. vers keletkezését.

A másik tájékozási lehetőség stilisztikai sajátosságokból fakad.

Nem érintve most azt a nagyon messzire vivő kérdést, mennyiben tekinthető Petrőczy Kata Szidónia költészete manieristának, barokknak vagy egyébnek, annyit mindenesetre leszögezhetünk, hogy a barokkos *stilisztikai* vonások nem egyforma sűrűségben foglalnak helyet a versekben. Ez a sajátosság különösen a szóanyag tekintetében szembeötöl.

Petrőczy Kata műveltségi forrásai a kor műköltői átlagához képest szerények. Bizonyíthatóan ismerte az egyházi irodalmat, Balassit, Rimayt, Nyékit, a XVII. századi főúri verselőkét és főleg a XVII. századi népszerű közösségi énekkincset. Csaknem teljesen hiányzik viszont költészetéből a klasszikus mitológia, említéseinek többsége az adott nyelvállapotban a művelt köznyelv része volt (Fortuna, Echo, nimfák, múzsák párkák), vagy pedig származhatott másodlagosan valamely korabeli irodalmi műből (Titius, Orfeus). De még ezek az elemek is mindvégig megmaradnak idegen testnek a költészetében, s csupán néhány szomszédos versre ősszpontosulnak:

mitológiai utalás	versszámok		
labirintus	8.	9.	
Fortuna		9.	
Titius			10.
nimfák			18.
Orfeus			18. 20.
Eurydice			20.
Proserpina			20.
Echo			20.
múzsák			20.
párok			21. 40.

Hasonló módon csoportosulnak a barokk képzőművészet által kedvelt állatalakok is:

állatalakok	versszámok		
viperakígyó	4.		20.
skorpió		8.	
tigris			20. 29.
sárkány			20.
oroszlán			20. 41.
„erdei vadak”			20.
„repülő madarak”			20.
„cet és más halak”			20.
juh			37. 39.
farkas			37.

(e két utóbbi két bibliai ihletésű, történelmi tematikájú versében bukkan föl.)

Ezek a stílusfordulatok láthatólag igen erősen tömörülnek a 20. versben. A vers stílushatását fokozza a természetnek és a csodaszörnyeknek megszólítása, amely sehol máshol nem ismétlődik meg Petrőczy Kata költészetében:

20./3. Szánnjakok kösziklák erdők kies pusták

Bankogyatok én rajtam . . .

Mezők szép viragi vizek fris folyasi

Könyvezetek én rajtam.

5. Oh könyörületlen kemény és kegyetlen

Tigrisek és Sárkányok

Méltó siralmimon szörnyű fájdalomon

Néktek is oroszlyanok

Essék meg szivetek áragyon könyvetek

Mérges Vipera kigyók.

Természetesen sem ilyen, sem másféle pusztán formai kritériumok nem elegendők arra, hogy egy versről vagy különösen egy költőről bebizonyítsuk egy bizonyos stílushoz tartozását, célunk azonban nem is ez volt. Mindenesetre nem lehet véletlen a stílusfordulatok ilyen arányú koncentrációja; ezt látva arra kell gondolnunk, hogy a költő versében tudatosan utánozni kívánta már irodalmi művek stílusát, vagyis olyan környezetben élt, ahol az említett csodaszörnyeket képen láthatta, vagy hallhatott, olvashatott róluk, s ahol a mitológia ismerete természetes volt. Végigtekintve Petrőczy Kata Szidónia életútján és rokonainak, ismerőseinek körén, erre csak felvidéki tartózkodása idején kerülhetett sor. Petrőczy Kata felnőttként első ízben 1690-ben járt a Felvidéken, Bécsbe készülők férjét elkísérte Teplicéig. Bizonytalan hosszúságú itt töltött idő után 1693-ban már ismét Erdélyben van. Másodszor 1694–95 között időzött a Felvidéken. Beszterceváránál telepedett le, de megfordult Pozsonyban és talán Bécsben is.¹² A társaság, amellyel itt kapcsolatot tartott, művelt, irodalomhoz értő és részben irodalmat művelő emberekből állt. Közéjük tartozott sógornöje, Petrőczy Révay Erzsébet, akinek nevéhez egy imádságoskönyv és több vers fűződik; Eszterházy Thököly Éva és írógató férje, valamint a jótékonykodásáról ismert Osztrósi Révay Kata Szidónia. Találkozhatott a színes egyéniségű költőnővel, Erdődy Rákóczy Erzsébettel is. Ezekben az időkben Petrőczy Kata belekerült a magyar irodalom egyik ágának, a főúri költők életének fősodrába. E mozgalmas felvidéki tartózkodás azonban csupán 1695 márciusáig tarthatott, ezért lehetséges, hogy az Erdélybe való visszaköltözés után a megváltozott környezetben, kiszakadva ennek a társaságnak a gondolati áramköréből s elmélyülve az „öncélú” irodalommal szemben ellenséges pietizmus eszméiben ez a hatás szinte nyomtalanul elenyészett.

Az elmondottak alapján az antik utalásoktól, barokk csodaszörnyektől hemzsező 20. vers megírásának ideje 1690–94 közöttre tehető.

Petrőczy Kata Szidónia eszméinek rokonsága a pietizmussal, a XVII. század vallásos kegyességi és misztikus áramlatainak legifjabbikával régóta ismert tény. Tanúskodnak erről próza-fordításai (Jóillatú XII Liliom, 1705. és Jó illattal füstölög igaz szív, 1708.), valamint verseinek egy része, különösen a 31–35. versek imasorozata. Mindmáig kérdés azonban, hogy hol és mikor volt alkalma a költőnőnek megismerkedni a pietizmus eszméivel.

E dolgozat keretei szűkek ahhoz, hogy a pietizmus keletkezésének okait, körülményeit, szerepét akár szülőhazájában, Németországban, akár Magyarországon megpróbáljuk fölvezetni, ehelyett csak a számunkra szükséges magyarországi elterjedésének földrajzi és időviszonyaira szorítkozhatunk. Hazánkban leghamarabb az erdélyi szász evangélikus egyházban jelent meg a pietizmus a németországi kapcsolatok révén, Hermann Lukács püspök körlevele már 1693-ban figyelmeztet a „pietista veszélyre”, de a kilencvenes évek második felében a világiak pártolásától támogatva fokozatosan terjedt, s 1704-ben már pietista polgármester állt Nagyszében élén. A Felvidéken a kilencvenes évek második felében jelennek meg első hirdetői a németországi száműzetésükből visszatérő protestáns prédikátorok személyében; az első diákok, akik Halléban, a pietizmus fellegvárában tanultak, a XVIII. század első évtizedében érkeznek vissza Magyarországra. A Dunántúlon még ennél is később kezdődik a pietizmus térnyerése.¹³

¹² Pekry levele Telekihez, 1690. febr. 8. (i. h.); Petrőczy Kata Szidónia levelei Osztrósi Mátyásnak és feleségének, valamint Nádasdy Thököly Máriának (OL. Nádasdy-cs. levelezések, A.191. és A.344., III. Eszterházy Pál nádor iratai, 673. cs. 6418.); Petrőczy Révay Erzsébet levelei férjéhez (KOVÁCS Sándor: II. Petrőczy István és Révay Erzsébet levelei. Pozsony 1916. 26.); Szádeczky regestái (i. h.).

¹³ SZENTIVÁNYI Béla: A pietizmus Magyarországon. Száz 1935.

Petrőczy Kata Szidónia 1695 márciusában hagyja el a Felvidéket, ahol csak egy fél évvel korábban is arra panaszkodott, hogy négy leányát nem tudja saját evangélikus hitében nevelni. Itt tehát aligha érthette az a mély hatás, amely élete végéig elkísérte. Minthogy azonban könyvtárában már 1700-ban olyan német könyvek vannak, amelyekről érdemesnek tartja külön végrendelezni,¹⁴ föl kell tételeznünk, hogy a pietizmus rendszerré rendezett formájával 1695 és 1700 között, az erdélyi szász egyház közvetítésével találkozott. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy gondolatvilágában ne lettek volna már ezt megelőzően is olyan a pietizmussal rokon elemek (érzelmi vallásosság, Jézus-szerelem, misztikus jegyek), amelyeket éppen a pietizmus által igazoltnak látva most már tudatosan szegődött e vallásos irányzat hívévé. Ám ez elemek fölerősödése költészetében csak az 1695 utáni években várható. Az az 5 ima tehát (31–35), amelyekben a Jézus-szerelem, az istenséggel való egyesülés vágya s a misztika stílusjegyei sűrítetten jelentkeznek, minden valószínűség szerint ekkor keletkezett. Alátámasztja ezt az a tény, hogy a Pekry hitehagyását emlegető 33. versre az imént az „1700 előtt” időhatárt állapítottuk meg.

A pietizmus misztikus és individuális jellegéből fakadóan az irodalom terén elsősorban lírai önvallomások és érzelmeiktől fűtött imák létrejötteként kezve. Nem véletlen, hogy Petrőczy Kata költészetében az összesen 11 önmagáért írt ima közül 5 éppen itt csoportosul, a többi 6 pedig szétszórtan, részben világias indítatásból (5., 13.) született a következő megoszlásban:

1. — Ima Istenhez
2. — Jézust dicséző fohász
5. — Ima Istenhez férje szabadulásáért
13. — Ima Istenhez férje hűtlensége idején
31. — Ima Istenhez
32. — Ima Jézushoz
33. — Ima Istenhez
34. — Ima Jézushoz
35. — Ima Istenhez
38. — Ima Jézushoz felgyógyulásakor
44. — Ima Jézushoz — fordítás németből

Összevetve a kézirat első részére vonatkozó összes eddig kifejtett adatot: sikerült tehát 3 esetben a biztos, 3 esetben pedig a valószínű keletkezési időt megállapítani. Ezekből a következő kronológiai sort állíthatjuk össze:

3. —	1681 után
4. — vsz.	1683 körül
5. —	1686
11–12. —	1690
17., 25., 29., 30. —	1690 után
20. — vsz.	1690–94 között
31–35. — vsz.	1695 után
33. —	1700 előtt

Az itt nem említett versek egymáshoz viszonyított eredeti sorrendjének megállapítására nincs támpontunk, mivel ezekben nincsen olyan utalás, amelyből konkrét eseményre lehetne következtetni; de nincsen olyan sem, amely az itt vázolt kronológiai sort kérdéssé tenné. Eszerint a kéziratnak az 1. kéz által írt része az említett időhatárok között legalább csoportonként megőrizte a versek keletkezésének időrendjét.

Hasonló eredményre juthatunk a második kéz által bejegyzett 9 verset vizsgálva. E 9 vers közül kettő (41., 44.) német egyházi ének fordítása, s összefüggésbe hozható az erdélyi szász egyház által hozzá közvetített hatással, keletkezésük 1695 utánra teendő. Pontosabb datálást enged meg a 38. ének, amely akkor készült, „mikor Isten súlyos nyavalyába megsegítette”. Ez a súlyos nyavalya az agyvérzés volt, amely szebeni rabsága (1704) idején érte őt. A kurucok által elfogott és kuruccá lett Pekry családját ugyanis Rabutin 1703 decemberétől 1704 novemberéig tartotta fogva, noha Pekry, sőt maga Rákóczi is minden követ megmozgatott kiszabadulásuk érdekében. „... igen nehezen volt az guttaütésben az feleségem” — írta Pekry felesége rabságáról.¹⁵ E betegséghől nem is épült föl egészen soha, sőt 1706-tól kezdve állapota fokozatosan súlyosbodott. A haláltudatról tanúskodó 42., 43., 45. versek így 1704 utáni, valószínűleg 1706 utáni keletkezést sugallnak.

¹⁴ KIS Bálint: Gróf Pekry Lőrincné végrendelete. TT 1895.

¹⁵ Pekry levelét idézi THALY Kálmán: Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Bp. 1889. 147. A levelet nem sikerült megtalálnom.

Részletesebb foglalkozást igényel két vers, a 37. és a 39. Mind tematikájában, mind hangjában, de még kifejezéskincsében is a kettő szorosan összetartozik: mindkettő a közösség szószólójaként a protestánsüldözések ellen tiltakozik. Hangjuk arra készítette Toldyt és Thalyt, hogy a XVII. század utolsó évtizedeire (Szelepcsényi illetve „Kollonich rémuralma” idejére) tegyék a keletkezés idejét.¹⁶

Meggondolkoztató azonban, hogy a két testvérvers közreleli az 1704-ben, fölgögyulása-kor irt 38. verset. Bárki, aki nem a szigorú időrend szerint rendezi a verseket, ezt a kettőt föltétlenül egymás mellé tette volna, s nem választotta volna el a Jézusnak hódoló imával. De nem is egyszerűen a protestánsüldözések ellen emeli föl hangját a két vers, hanem — különösen a 39. — a Habsburg-uralommal összeforrott, fegyverrel terjesztett katolicizmus ellen:

39./3. ...Idegen nemzet ven rajtunk,

Jai igen sanyargattatunk ...

8. Föltötték hogy háborgatnak

És hitünkbe meg nem hagynak

Fegyverrel arra hajtanak

Az mit magok gondóltanak.

9. Avagy bujdosókká tesznek

Az kik allunk ő ellenek

Minket koldulni kiűznek

Hazánkbul avagy megölnek.

Petróczi Kata Szidónia egész költészetében ez az egyetlen alkalom, hogy egy közösség nevében egy közösséghez, egy közösségről szól, hiszen költészetének tárgya eddig kizárólag a költőnő szenvedő szíve volt, csak más-más apropóból elpanaszolva. A közösségi élmény ilyen hirtelen előtérbe nyomulását lehetetlen összefüggésbe nem hoznunk a Rákóczi-szabadságharccal, amelyet a költőnő szívvel-lélekkel pártolt (például Bercsényi szerint az ő személye volt a garancia Pekry hűségére), amely miatt fogságot szenvedett, és amely miatt sok más Rákóczihoz hű családdal együtt három ízben kényszerült elmenekülni Erdélyből. A verseknek van néhány sora, amely arra utal, hogy a költőnő a nemzetet fenyegető veszély, a nép pusztulása miatt fohászkodik Istenhez, s a protestánsok üldözése csak fő bűne a „reank agyarkodó” ellenségnek:

37./3. Föl tötték magokba hogy eltöröllyenek

Ez földnek színérül semmivé tegyenek

Lelkünk ismeretén is urak legyenek ...

39./5. Pusztitják édes hazánkat

Elvonnják mi javainkat

Nevetvén mi siralminkat

Czikorgatyák ránk fogokat.

6. Még lelkünkbe is gyötrennek

Az igaz hitért gyűlölnék ...

Az idézett sorok tanúsítják, nem történt más, mint hogy a mélyen vallásos Kata vallásháborúként értelmezte a nemzet függetlenségi harcát. A két verset így elhelyezkedése, tartalma, Petróczi Kata költészetében újszerű hangja és költői alapállása szerint a Rákóczi-szabadságharc idejéből, körülbelül 1704–1705-ből kell eredeztetnünk.

A versek sorszámára szerint rendezve a kézirat második részéről elmondottakat

37. — 1704 vagy utána

38. — 1704

39. — 1704 vagy utána

40. — ?

41. — 1695 után

42. — 1704 után, vsz. 1706 után

43. — 1704 után, vsz. 1706 után

44. — 1695 után

45. — 1704 után, vsz. 1706 után

Eszerint a kézirat a maga egészét tekintve megőrizte a versek kronológiai sorrendjét.

¹⁶ Bejegyzéseik a kéziratról készült másolaton, HARSÁNYI—GULYÁS: I. m. 453., III. THALY: I. m. 203.

A versek időrendi viszonyainak tisztázása, mint minden adatföltárás, nem lehet végső célja irodalmi vizsgálatnak, hanem csak a szükséges alapot szolgáltathatja az irodalmi fejlődés pontosabb leírásához, megértéséhez, az esztétikai vizsgálathoz. Szükség volt arra, hogy rögzítsük Petrőczy Kata Szidónia verseinek időrendjét, mert csak így tudunk következtetni költői fejlődésére; arra, hogy miként bontakozott ki benne a közösségi énekköltés formakincsét hasznosító, a maga korában páratlanul őszinte lírai tehetség: a XVII. századi magyar irodalmi fejlődés egy járatlanul maradt útja.

S. Sárdi Margit

Petőfi Kőrdala: palindromon

Az 1843 július-augusztusában, Pesten írott vers keletkezésének körülményei részletesen megvilágította Martinkó András. Kiderítette, hogy a költő stílusparódiának szánta, amellyel általában a korban kedvelt „körök,” azaz különféle társadalmi és nemzeti célok előmozdítására létrehozott társulatok ünnepi műfaját, a „kör” céljait fenkölt hangnemben dicsőítő „köréneket” vette célba. Különösen pedig a Kisfaludy Társaság körének-pályázatának nyertesét, Lauka Gusztávot. A paródia kifordítja a fennkölt stílust: teljesen népies nyelven daloltatja a kocsmázó „kört”. Fő formai megoldása a gondolatritmus, a lépegető (Martinkó által rakétaelvűnek nevezett) kapcsolásmód.¹

Ezeket a megfigyeléseket azonban még tovább fejleszthetjük. Ugyanis a parodizáló szándék annyira tökéletes, hogy a „kör” szó kétértelműségét is kihasználja és ezáltal olyan költeményt hoz létre, amely geometriailag is „kör”! Azaz: visszafelé is olvasható. Írjuk le a verset soronként hátulról visszafelé olvasva:

Kőrdal

5. (1) Iddogálunk a kocsmában,
Iddogálunk naphosszában,
Míg fel nem kötik az állunk,
Hát azért csak iddogálunk.
4. (2) Költeni ha mer, ha nem mer,
Ugy is holtig él az ember.
De a pénzre mi nem nézünk;
Van minékünk egy kis pénzünk.
3. (3) Rá az ember hogy hallgasson?
Nyelves, szájas mind az asszony;
Mert van nekünk feleségünk,
Itt tanyázunk, mert van nekünk.
2. (4) Itt tanyázunk a kocsmában,
Itt tanyázunk nap hosszában.
Mindazáltal itt tanyázunk,
Van minékünk pinczénk, házunk.
1. (5) Meg sem állunk tiz-husz pintig,
Hát azért iszunk mi mindig.
Borba van a kedvmag vetve,
Bus az ember, ha nincs kedve.²

A formai bravurt a gondolatritmus, a párosrím és az öt szakú vers teljes szimmetriája teszi lehetővé. A legkisebb egység két sor, egy-egy félstrófa. A tiz egység a gondolatritmus két fajtájára épül — Arany János felosztását alapul véve —, az ellentétesre és az összerakóra.³

¹ MARTINKÓ András: Stílus és műfaji szándék. — Kulcs egy Petőfi-vers megértéséhez. — Nyr XCI. 1967. 322–328., kül. 326.

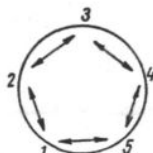
² Az eredeti szöveg: Petőfi Összes Művei I. Petőfi Összes Költeményei I. 1838–1844. Sajtó alá rendezte: VARJAS Béla. Bp. 1948. 83. Az írásjeleket a megfordításkor értelem szerint átrendeztük.

³ ARANY János: A magyar nemzeti vers-idomról. I.

Párhuzamos nincsen, hiszen az stabilitásával gátolná a körforgást. Gondolatritmikus átkötés van a második (ill. negyedik) és a harmadik szakasz között is, valamint az első (ill. ötödik) és a negyedik (ill. második) között. Ezek az átkötések már párhuzamos jellegűek.

Logikailag az egyes szakaszok jellegzetes ál-szillogizmusok. Kitérően illenek a részeg emberek körben forgó okoskodásaihoz. Kezdődhet pl. tautológikus evidenciával: Bús az ember ha nincs kedve; amelyhez, mint első látszat-premisszához csatlakozik a második: Borba van a kedvmag vetve: és íme a látszat-konklúzió: Hát azért iszunk mi mindig; és a nyomatékosító amplifikáció: Meg sem állunk tíz-húsz pintig. A megfordításban a „logikai” viszony is megfordul, az „azért” immár az előbbi konklúziót minősíti premisszává és viszont.

A központi, harmadik szakasz kitérített, ugyanis az ivás okát: a nyelves asszonyt jelöli meg; tőle jobbra és balra az ivás dacból választott színhelyét, az otthon helyett a kocsmát, ill. dachból választott eszközt, a takarékoskodás helyett elvert pénzt látjuk, míg a két — összeérő — szélső szakasz magát az ivás helyzetét, „kedélynemesítő” jellegét, ill. életfogytig tartó mivoltát mutatja be. Rajzzal is szemléltethetjük:

Ebből a szerkezetből az következik, hogy a verset előlről vagy hátulról bármelyik szakasz első vagy utolsó soránál (ha a félstrófákat is figyelembe vesszük akkor a harmadik sornál is) kezdve el lehet kezdeni és körben végig olvasni. A művészileg legépebb olvasatot azonban a következő, 5—4—3—2—1 strófánkénti visszafelé olvasás adja. Az imént ezt a változatot írtuk le, mivel a kitérített, a nyelves asszonyt emlegető harmadik strófa így ismét a közép-pontba kerül.

Petőfi életművén belül feltétlenül kapcsolatba hozható a verssel az 1840-ből származó *Triolett*, ez a trubadúr lírából származó műfaj, viszont a maga részéről műfajilag rokona a *rondelnek* és az ennek rövidítéséből keletkezett *rondeau*-nak. Mindezen formák részben a körtáncban, részben az asztali költészet ókori formájában, a szkholionban gyökereznek. A szkholion minden strófája is önálló egység, egy-egy gondolatot variál, a gondolatritmusra emlékeztető párhuzamossággal. Goethe nyomán a német romantika felettébb kedvelte. Petőfi nem idegenkedett a különös formai megoldásoktól, tanúsítja ezt a későbbi *Fresco-ritornell* is. A *Kördal* a Szotadész hellénisztikus költő által feltalált *palindromon* műfaji családjába tartozik.⁴ Általában a betűnként visszafelé olvasható rákversek tartoznak ide: ám még későbbi korban sem ismeretlen a Petőfi által alkalmazott, soronként visszafordítható változat. Reviczky négysorosának címe éppen: *Palindromon*.

Szörényi László

⁴ Alex PREMINGER: *Encyclopedia of Poetry and Poets*. Princeton, 1965. 596—597.

Mikszáth tárgy történeti kapcsolataihoz

I. Maupassant-reminiscencia

A Pesti Hírlapban (VII. 1885. márc. 18.) jelent meg Mikszáth tollából a Török Jánosnak való történetek II. része: *A halál mint csaló*.¹

Az író egy éjjel a Lánchíd közepén öregedő férfit lát vetkezni. Amikor át akarja magát vetni a karfán, az író visszatartja. Az öngyilkosjelölt, Vandrák János, elmondja, miért akarta eldobni életét: Gyermeké halva fekszik, ő éhes és nincs állása. Meséjével tíz forintot csal ki hiszékeny hallgatójából. Később egy banketten az író asztalszomszédja elmondja, miért van gomlyukában rendj. Visszatartotta Vandrák Jánost a Lánchídon a vízbeugrástól. A bankett után az író a Lánchídon át tart haza. Vandrák János épp ugrásra készülődik. „Hát mért nem ugrik már be, Vandrák bácsi? Mit várakoztat itt a hidegben hiában?” „Hisz ha megösmertem volna, csak nem csinálom ezt a komédiát.”

Maupassant-nak van egy novellája 1881-ből vagy korábbi. A címe: *Les tombales*.² Az agglégény Joseph de Bardon a montmartre-i temetőben sétál. Térdeplő, zokogó, fiatal nőt pillant meg egy síron. Az agglégény a néhány hónapos özvegyet hazakiséri. Barátságuk három hétig tart. Egy idő után hősünk újra kísétál a temetőbe. S íme mit lát? Egy férfi ugyanúgy támogatja a mély gyászba öltözött özvegyet, mint annakidején ő. „Meglátott, elpirult, s ahogy elmentemben szinte súroltam, parányi kis jelet adott, röpke szemvillanással; azt jelentette: 'Ne ismerjen föl', s ugyanakkor azt is: 'Jöjjön el hozzám megint, kedves'.”

A két novella témája — a halálból élés — rokon. Maupassant eredeti ötletének látszik.³ Mikszáthnak valaki elmondhatta a tartalmát, mert magyar fordítását a korabeli sajtóban nem találtam. Ez adhatott impulzust neki „A halál mint csaló” zsarolási manőverének kigondolására.

Truman Capote-nak hasonló novellája van egy nőről, aki a temetőben próbál férjet fogni. Valószínűleg ő is Maupassant-tól kölcsönözte az ötletet.⁴

II. A konok asszony meséje

Mikszáth egyik publicisztikai cikkében fordulnak elő ezek a sorok 1877-ből: „mint a tréfás magyar mese fuldokló asszonya, még most is fűgét mutogat . . .”⁵

Bisztray Gyula nem fűz hozzá jegyzetet, holott elterjedt mesetípus külföldön⁶ és Magyarországon⁶ egyaránt.

A házastársak vitáznak. A konok asszony nem változtatja meg véleményét. A férj kútba fojtja. A feleség haldokolva a vízből is kinyújtja kezét s ujjával jelzi, hogy megmarad korábbi állításánál.

A nemzetközi anyagból a magyar népmese a következő vitapontokat ismeri:⁷

1. Aarne-Thompson. 1365B. Cutting with the Knife or the Scissors.	Nyírták vagy vágták? EA. 2771. 262. 9.
2. 1365C. The Wife Insults the Husband as Lousy-head.	Az asszony kistermetű urát „Tetőttefi”- nek gúnyolja. EA. 616. 192—193. 31. EA. 7651. 98. 52.

¹ MIKSZÁTH Kálmán ÖM XXXVI. Bp. 1966. 55—59.

² Guy de MAUPASSANT: Contes et nouvelles. I. Ed. A.-M. SCHMIDT—G. DELAISMENT. Paris 1962. 1206—1213.

³ H. KESSLER: Maupassants Novellen. Typen und Themen. Braunschweig 1966. (Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen. Beiheft 2.)

⁴ T. CAPOTE: Among the Paths to Eden. Selected Writings. London 1963. 238—252.

⁵ Mikszáth Kálmán ÖM LIII. Bp. 1968. 221. Mikszáth 1883-ban e mese közismert változatára is utal, a végét politikai csipkelődéssé hajlítva (ÖM LXV. Bp. 1969. 98.): „úgy tesz, mint a kútba fulladozó asszony, hogy csak azért is Szulpisce . . . Szulpisce, Szulpisce . . .” (ti. Heged. s Sándor kérdezősködött így Párizsban a Saint-Sulpice tér után).

⁶ HELLER Bernát: Három a daru. Ethnographia XXXVII. 1926. 57—72; GYÖRGY Lajos: A magyar anekdota története és egvetemes kapcsolatai. Bp. 1934. 188—189. No. 188. Kiegészítendő: MÉLANCHTON, Corpus Reformatorum. XX. 598. No. CCLXXII; E. MOSER-RATH: Predigtmärlein der Barokzeit. Berlin 1964. 131—132. No. 33. Párhuzamok: 442—443.

⁷ BERZE NAGY János: Magyar népmesetípusok. II. Pécs 1957. 508—509. No. 1365.

⁸ A Magyar Népmese Katalógus (MNK) használatáért KOVÁCS Ágnesnek hálás köszönetet mondunk.

A fügét mutató változatot — tudunkkal — nem jegyezték le sehol. Így a Mikszáth-féle közlésnek fokozott érdekessége van.⁸

III. A túlvilági hírnök

Mikszáthnak erről a kedvelt témájáról ismételtelen szoltunk.⁹ A túlvilágról vitázók megállapodnak: Aki előbb hal meg, megjelenti a másiknak, kinek volt igazza. A befejezés különféle. Nem jön el a halott. Eljön és beszámol a látottakról. Vagy közli: Sem úgy nincs, ahogy az egyik, sem úgy, ahogy a másik gondolta.

Számos párhuzamot hoztunk eddig is. Ezúttal további — túlnyomórészt népköltészeti — forrásokból szeretnők gyarapítani az összegyűjtött anyagot.

1. Kocs községben (Komárom m.) mesélte 1936-ban egy zselléraszony:

„Két öreg leány azon tanácskottak mindig, hogy hogyan lehet a másvilágon, ha meghalnak. Aztán fogadkoztak, hogy amelyikük előbb meghal, az hazajön majd, aztán megmondja a másiknak, hogy milyen világ van ott. Mert egyik úgy mondta, a másik meg úgy. Aztán mikor meghalt, haza is jött a barátnőjéhez, s csak annyit mondott neki: Julis, Julis, úgy sincs, amint én mondtam, meg úgy sincs, amint te mondtad...¹⁰

2. Csokonyai János 1959-ben Kisbajomban (Somogy m.) a következőt mesélte el:

„Egy bizonyos faluban mulatságot rendeztek, ahol megjelentek a helyi plébános és a szomszéd falubeli református pap is. Aztán ment a sörözés, a mulatozás. Hát a papok úgy együtt tartottak, habár nem egy hitvallásuk vótak. Aztán vitatkoztak...
Azon vitatkoztak egymás között, hogy hogyan van a másvilágon. Az egyik mond ilyent, a másik olyant... Sehogy se tudtak megegyezni a vitába. Sehogy se tudtak megegyezni, hogy melyiknek van igazza.

Na, aztán a legvégén azon egyeztek meg... a református, Pap Miska... Azt mondja neki a katolikus plébános:

— Te Miska! Hogyha én meghalok, én visszagyüvök és majd akkor elmondom, hogy hogyan van a másvilágon.

Azt mondja a református pap:

— Jó van kollega! Ha én halok meg, akkor meg én mondom meg neked, hogy hogyan van a másvilágon!

Közbe... mert már papoknak nem illik hajnalig dorbézolni, éjfél tájba mindegyik elmegy haza. A református pap szomszédbeli, annak vót ott kocsija kocsiával együtt. Befogatott, már elmegy haza. Viszont a katolikus helybe vót, hát az is elmegy haza.

Amikor aztán a katolikus pap otthon levetkőzött, de még a lámpást se ojtotta el, valaki zörög az ablakon. Kiszól, hogy mit akar? Azt mondja:

— Én vagyok kollega ur, én vagyok a Miska!

— Aztán még nem mentél haza?

— De igen, hazamentem, haza akartam menni és... közbe meghaltam. És ígéretemhez híven, ahogy megbeszéltük, elgyüttem megmondani, hogyan is van.

Megrémült a pap, micsoda beszéd!

— Hát most elgyüttem és beszámolok arról, amit vitatkoztam... Ugy sincs, ahogyan te mondtad, meg úgy sincs, ahogyan én mondtam.

Avval tovább nem beszélt senki, semmit. A katolikus pap pedig meg vót ijedve. Hát részben tréfának is gondolta az egészet.

Másnap reggel aztán tényleg... Persze a pap nem kelt fel olyan korán, hallja a hírt, hogy a szomszéd falusi pap éjjel hazamenet az árokba fordult a kocsijával és úgy a kocsi alá került, hogy ott lelte halálát. Tehát azt, hogy a másvilágon tökéletesen hogyan van, ebből se tudták meg...¹¹

⁸ A konok asszony további típusára: L. RÖHRICH: Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart. II. Bern—München 1967. 307–322, 486–488

⁹ FK 1957. 282–284; 1963. 436–437; Fabula. V. 1962. 99–100.

¹⁰ FÉL Edit: Kocs 1936-ban. Bp. 1941. 173.

¹¹ S. DOBOS Ilona: Egy somogyi parasztcsalád meséi. Bp. 1962. 501–502.

Nehéz eldönteni, vajon ez a mese szolgált-e Mikszáth forrásul, vagy a mese már Mikszáth hatását tükrözi.

3. Csokonai V. Mihályról beszélnek: Egy juhász megkérdezte őt, miután sem a katolikus, sem a református pap feleletével nem volt megelégedve, mi vár az emberre, ha meghal. Megállapodott a juhással, aki hamarabb meghal, visszajön és megmondja a másiknak, mi van ott. Csokonai halt meg előbb, s megjelent a juhásznak: Sem a katolikus papnak nincsen igazsága, sem a reformátusnak.¹²

4. Nemrégiben két széki mesét ismertünk meg e témára vonatkozóan. Az egyiknek szövegét, amely 1960-ban került lejegyzésre, itt adjuk:

„Egyszer vót, hol nem vót, hetedhét országon is túl vót, vót egy jóképű város. Abba vót két pap: egy katalikus pap s egy református pap. Ők összegyűltek s beszélgettek esténként. Elbeszítették egyik a másik közt:

— Te — azt mondja —, ha meg talál[sz] halni te, gyere vissza a másvilágról, a temetőből, s mondd meg, hogy hogy van. S ha én halok meg, én mondom meg.

Na, nem hótt meg egyik sem. A református papnak férhez ment a gyermeke. Eljött a katalikus pap a mennyegzőre. Na, ott múltattak.

Azután egy év múlva meghótt aztán a katalikus pap. Elvitték a temetőbe s eltemették. Gondolja a református pap:

— Istenem, há hogy nem jű vissza, miben ígéretet tett.

Egyszer csak eljött az ablakhoz s beszóllott:

— Se nem úgy van, barátom, ahogy te mondtad, se nem úgy van, ahogy én mondtam: egisz máskippen van. Hónap reggel gyere be a temetőbe, tudad jól, hun az én sírom, az én leányom is menyen firhez.

Azt mondja a református pap a feleségének:

— Te, el ké menjek — azt mondja —, ne csalam meg. Nem tudam, miben lakadalam lehet ott, menjek el. Holnapután hazajövök, csak egy napra mejek és egy ijjelre.

Bément, odament, bé is engedte a sír, ott vót a lakadalam egy éjjel s egy nap.

— Na — azt mondja — barátom, menyek haza — azt mondja —, otthon is a gazdaságot kell képviselni.

Mikorrá kijött a temetőből, úgy eltótt az idő, hogy nem is az a rendbéli ember vót, aki annak előtte. Több ideig benn vót, egy nap és egy ijjel ott kétszáz évnél!^{12a}

5. Utolsó két példánk irodalmi: Karinthy Ferenc írja meg atyjáról többek között az alábbi:

„Elmesélek nektek valamit — mondta apám. Szegény Bogát nagyon szerettem. (Ez az első felesége volt, anyám előtt . . .). Egyszer megbeszéltük, hogy ha egyikünk meghal, akkor, éppen egy évre rá, éjfélkor jelentkezik a másik előtt valami módon. Aztán, tudjátok, nagyon hamar meghalt, elvitte a háború utáni spanyoljárvány. Egy évre rá otthon feküdtem, akkor eszembe jutott a megállapodásunk. Pont éjfélkor egy percre magától elaludt a villany. Semmi több . . .”¹³

6. Déry Tibor örökitette meg Németh Andorról és orvos barátjáról: „Ha jól tudom, utolsó évében történt, hogy félig hívőn, félig hitetlenül egy mosolygós vérszerződést is kötöttek az orvossal: amelyikük előbb hal meg, az a bekövetkezendő exituszáról, de ha lehet, majd a túlvilágról is tudósítást küld a másikának. A kórházban, ahol Németh Andor az első, még szelid szélhűdéssel nyomta az ágyat, orvos barátja gyakran meglátogatta; ilyenkor is alighanem nyomatékos elmélkedések cserélődtek köztük fenti s hasonló kérdésekről; a költő felesége mindannyiszor kiküldetett a szobából. 1952. november 12-én, egy keddi napon már a második, súlyosabb agytrombózis után, Németh Andor megbízta az asszonyt, küldjön egy sürgőnyt barátjának, a következő szöveggel:

„Holnap, szerdán, tizenegy órákor indulok.”

— Hova indulsz? — kérdezte az asszony álmélkodva az ágyban fekvő, magatehetetlen embertől. — Hogy értsem ezt?

— Ne értsed sehogy se! — mondta Németh Andor. — Küldd el a sürgőnyt!

¹² VARGHA Balázs: Csokonai emlékek. Bp. 1960. 461; LENGYEL Dénes, a Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. VIII. 1969/70. 36.

^{12a} FARAGÓ József: A mennybe vitt leány balladájához. Ethn 1968. 515—516.

¹³ KARINTHY Ferenc: Szellemidézés. Bp. 1967. 51—52.

Véletlen volt? Németh Andor másnap, november 13-án, szerdán, tizenegy órakor halt meg.” (Déry Tibor: *Németh Andorról*. Élet és Irodalom. XIV. 1970. No. 44.).

A héber szövegek látszanak a legkorábbiaknak. A XIII. században Jechiel b. Uriról mesélték: Amikor barátja, akivel fogadása volt, holtában felszólította esküje beváltására, az egész gyülekezet előtt fejét rázta és nevetett koporsójában.¹⁴

A Magyar Tudományos Akadémia Kaufmann-gyűjteménye egy héber kéziratában ez olvasható (A. 590. la):¹⁵ Történt egy jámborral, aki megeskette barátját, mikor az halálán volt, hogy majd beszélje el halálát és a túlvilágot. Megjelent álmában és elmondta, hogy az evilági gyötrellemmel nem mérhető össze a halál gyötrelmei, s a halál gyötrelmei nem hasonlíthatók a pokoléhoz . . .”

Talán nem tévedünk, ha ezt a mesetípust zsidó eredetűnek tartjuk.¹⁶

IV. Kézfogás a halottal

Ugyancsak a Pesti Hírlapban (IV. 1882. április 18.) látott napvilágot először névjelzés nélkül, *Egy új Salamon* címmel az az elbeszélés¹⁷, amely átdolgozottan *Salamon ítélete* címen ismeretes.¹⁸

A hallomás élményét jobban közvetítő első verzió tartalma ez: Alkonyatkor egy beteg, öreg zsidó kopogtatott be Weisz Náthánhoz Komáromban. Szállást kért. A meleg istállóban kap helyet, ahol reggelre holtan találják. Hitsorsosai az előírás szerint megmosdatják. Ahogy leveszik beteg ujjáról a kötést, alóla begöngyöltetett papír kerül elő, rajta héber szöveg: „Meghaltam; ötszáz forint van a zsebemben.” Minthogy a pénzt nem találják, természetesen Weisz Náthánra terelődik a gyanú. Weisz égre-földre esküszik, hogy nem tud róla. Swarcz Simon, a legbölcsebb közöttük, ezt az ítéletet szabja:

— Hallod-e, Náthán. Be fogsz menni a halottas szobába két tanú jelenlétében, megfogod az öreg embernek a gyásztakaró alúl lecsüggő merev kezét, s mikor így leszel vele, kéz a kézben, ezt fogod mondani: „Bizonyomra mondom, nem én vettem ki az ötszáz forintodat.”

A kijelölt időben két tanú jelenlétében be is ment a halottas szobába. A halott le volt takarva, csak viaszúrga keze csüngött alá. Náthán megfogta a kezét és megesküdött. A halt kéz görcsösen összezacsukódott és nem eresztette el. Náthán rémületében bevallja, hova rejtette el a pénzt. Mire Swarcz Simon ledobja magáról a halotti leplet, mert ő játszotta a halottat, hogy kivegye a vádlottból az igazságot.

Bisztray Gyula véleményével „a frissesség zamatát főleg az adja, hogy MK kölcsönzött meséit többnyire nem közvetlenül olvasmányokból merítette, hanem közvetve, valakinek a szóbeli előadásából.”¹⁹ A forrás megjelölésével azonban adós marad.

Olvastán tüstént arra gondoltunk, hogy vagy még Szegeden, vagy Pesten hallotta valame-lyik ismerősétől ezt a zsidó anekdotát.

Mi megtaláltuk. Ez idő szerint négy változatát ismerjük.

1. Az első héber nyelvű. Így hangzik:²⁰

¹⁴ A. FREIMANN, J.JLG. XII. 1918. 240; H. LOEWE: Catalogue of the Manuscripts in the Hebrew Character collected and bequeathed to Trinity College Library. Cambridge 1926. 106. No. 115.; A. SCHEIBER: Orientalische Beziehungen von drei ungarischen Märchen. Ethnologia Europaea. IV. 1970. 106–108.

¹⁵ M. WEISZ: Katalog der hebräischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Professors Dr. David Kaufmann s. A. Frankfurt a/M. 1906. 183.

¹⁶ További összehasonlító anyag: R. WOSSIDLOS—G. SCHNEIDEWIND: Herr und Knecht. Antifeudale Sagen aus Mecklenburg. Berlin 1960. 87, 153; G. BURDE-SCHNEIDEWIND—I. M. GREVERUS: Deutscher Sagenkatalog. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. XIII. 1967. 361. No. 28. Toter kehrt auf Grund eines Versprechens zurück; M. EINARSSON-MULLARKY: The Heavenly Message. Indiana Folklore. I. 1968. 49–51. A tárgy legbelsőbb tárgyalása most: L. PETZOLDT: AT 470: Friends in Life and Death. Rhenisches Jahrbuch für Volkskunde. XIX. 1969. 104–125. Már a XII. században kimutatja előfordulását; L. PETZOLDT: Deutsche Volkssagen. München 1970. 74–75. No. 123; 75. No. 124; 129–130. No. 206; 374, 390–391.

Előfordul a XIII. század elején Németországban Jámbor Judánál és Caesarius Heisterbachnál. J. DAN: Rabbi Judah the Pious and Caesarius of Heisterbach. Scripta Hierosolymitana. XXII. Studies in Aggadah and Folk-Literature. Jerusalem 1971. 26. L. még G. PETSCHEL: „Freunde in Leben und Tod” (AaTh 470.) Fabula. XII. 1971. 111–167; L. PETZOLDT, Festgabe für Leopold Schmidt. Wien 1972. 505.

¹⁷ Mikszáth Kálmán ÖM XXXIII. Bp. 1969. 305–307.

¹⁸ Uo. 110–112.

¹⁹ Uo. 304.

²⁰ M. LIPSON: Midor Dor. I. Tel-Aviv 1929. 136. No. 351.

Történt R. Dobris Meisels varsói rabbival, aki elé ítéletre hoztak egy lopással vádolt embert. Az eset így történt.

A varsói kórházban meghalt egy beteg. Örökösei tudták, hogy volt pénze. Kutatták mindenütt, ahová kezük elért — kutatták, de nem találták. Szolgáját gyanúsították, aki a beteg mellett volt. Faggatták, de tagadott. Elvitték a rabbihoz.

— Szóval — vallatta a rabbi — nem nyúltál a pénzhez?

— Nem, rabbi — maradt meg vallomásánál a szolgál.

— Akkor — szólt a rabbi, ítéletet nyilvánítva — kezet kell fognod a halottal. Vállalod?

A szolgál keze lehanyatlottak, de azonnal megjött a hangja:

— Helyes, kezet fogok vele.

R. Dobris a rokonok egyikével külön szobába vonult és így szólt:

— Menjetekek a kórházba. Fektessetek egy élő embert a földre és tetesse magát holtnak. S ha a szolgál megfogja kezét, tartsa fogva s ne engedje el.

Így is tettek.

Egy élőt fektettek a földre, befedték lepedővel, s gyertyákat tettek a fejéhez. Minden úgy volt, mint a halottnál.

Bevezették a szolgát s felszólították, menjen a halotthoz s fogja meg a kezét.

A szolgál odament a halotthoz, megfogta kezét. Amikor el akarta volna engedni, nem tudta. A halott nem engedte el. Elsápadt s ki ltolni kezdett:

— Mentsetek meg! Visszaadom a pénzt...

2. Jiddis nyelvű.²¹ Azonos az előbbivel. A végén a jelenlevők nevetve megjegyzik: „Nem érezték, hogy a kéz élőé, hiszen meleg volt.”

3. A harmadikban²² a vádlott a kórház főfelügyelője. A rabbi nincs megnevezve.

4. Azonos az előbbivel, de ismét Meiselshez fűződik.²³

Mikszáth érdeme a készen kapott anekdota élénk stilizálása, egyéni átfogalmazása.

V. Birtokszerző mondák

A szelístei asszonyokban Mátyás király Gergely Annának annyi földet ígér a sepsi fennsíkon, „amennyit a tömérdek hajaddal körül tudsz keríteni, ha minden egyes szálát egymás mellé illeszted mértéknek.”²⁴ A lőcsei földet A fekete városban azzal dicséri fel az író: „Az aztán a föld! Abból volna jó egy olyan darab, aminőt egy jólábú ember egy félnap körüljár.”²⁵ Ugyanitt a lőcseiek akkora területet vesznek birtokba, amennyit az agyonlőtt bíró vérével bekerítenek.²⁶ A reservatio mentalis szála idefűzi még a következőt is a Szent Péter esernyőjéből: A gróf az öreg Gregoricsnak „Lebensretter” nevű borából egy kulacsnyit engedélyez. Erre ő három akós kulacsot csináltat, azt viszi el béresszekéren Zemplénbe, hogy a borhoz jusson.²⁷

Birtokszerző mondákat használhatott fel az író a fentieknél. Ilyen elsősorban a Karthago-féle: A Tyrusból menekült Dido Jarbas királytól akkora földet kap, amekkorát egy bikabőrrel be tud keríteni. Dido a bikabőrt vékony szíjakra hasítja s jókora földet kerít körül vele.

Magyar monda is van ilyen több. Kétfő Hunyad megyéből. A felpestesi Makray-család őse Árpádtól vitészségéért jutalmat kap: Annyi földet foglalhat el a Cserna és Maros mentén, amennyit egy nap alatt körül tud lovagolni. Pirkadat előtt lóra pattan, estig jelentékeny területet jár be. Lova holtan rogy össze. A lozsádi magyarok ugyanezt beszélnek Gösy vagy Göse nevű hősről. A keresztes hadjáratok idején így jut a falu határát képező területhez.²⁸

Deák Balázsnak Szent László király Zalában annyi földet engedélyez, amennyit néhány óra alatt körül tud lovagolni.²⁹

A csallóközi Dercsika (Dericska) községről ez a monda járja: Mátyás királytól lovásza, Erős György, annyi földet kér itt, amennyit lován megkerül, míg a király ebédel. Lovaglás közben

²¹ I. ISBITZ: Der lustiger Hojs Freund. St. Louis 1919. 117. No. 411.

²² S. F. MENDELSON: The Jew laughs. Chicago 1935. 145. A ready Confession.

²³ E. TEITELBAUM: An Anthology of Jewish Humor and Maxims. New York 1945. 33. Hands across the Grave. Magyarul is olvasható. BÜCHLER ZSIGMOND: Gondűző. Kunszentmiklós 1924. 60–63: FODOR FÜLÖP: Zsidó humor. Bp. 1943. 55–56.

²⁴ Mikszáth Kálmán ŐM XII. Bp. 1959. 197.

²⁵ Mikszáth Kálmán ŐM XXII. Bp. 1961. 75.

²⁶ Uo. 81–82.

²⁷ Mikszáth Kálmán ŐM VII. Bp. 1957. 58–59.

²⁸ KOLUMBÁN Samu, Ethn 1904. 47.

²⁹ TOLNAI Vilmos, Ethn 1904. 233.

ronggyá tépi vörös palástját s foszlányaival jelöli ki határait. A király fejcsóválva veszi tudomásul: „György! sok a.” Innen a név.³⁰

Háromszék névmagyarázó mondájában a székely annyi földet kér Istentől, amennyit három székkel bekerít. Vesz három székét, fűrészporrá őrli s körülkeríti a kiválasztott területet.³¹

Cserhátszentiváni ember ajkáról jegyezte le Dobos Ilona 1965-ben a következő mondát: Ekerontó Borbálának valamelyik király akkora birtokot ígér, amekkorát egy nap ekével körülszánt. Addig szánt, amíg az eke el nem romlik.

Az ilyen típusú mondákban a birtok terjedelmét az szabja meg, hogy meghatározott idő alatt gyalog, szekéren, ekével vagy lóháton mennyit tud megkerülni.³² Ezekkel tartanak rokonságot a Mikszáthból idézett részletek.

VI. A szónoklat-plágium sikere

A *Noszty-fiú esete Tóth Marival* c. regényében (1906–1907) fordul elő ez a részlet: Báró Kopereczkynek, Bontó vármegye új főispánjának a titkár készíti el székfoglalóját. Kírja a közgyűlési jegyzőkönyvből Poltáry Györgynek, a jelenlegi alispánnak egykori beszédét. Poltárynak nincs ideje újat írni, köszöntőjében ezt a régit használja fel. Kopereczky — minthogy betanulta — szóról-szóra elismétli. A hallgatóság ünnepli lángeszéért.³³

Ismert anekdotát használ itt fel az író: Próbaszónoklatra készül papok szomszédos szobákban laknak. Az egyik kihallgatja, amint társa fennhangon készül. A templomban az első előadja beszédét, a második betűről-betűre utánamondja. Az utóbbit választják meg bámulatos memóriájáért.

Ilyen esetet jegyeztek fel Székács Józsefről, a pesti neves evangélikus lelkészről (1809–1870) és a keresztúri papról, ha más is a kicsendülése.³⁴

„A helybeli báró férjhez adta leányát s eskető papnak levitte Székácsot. A helybeli lelkész számíttva az esketésre, már el is készítette beszédét s fennhangon mondogatta a méhesben, amikor Székács megérkezett. Jelenlétéről azonban nem szólt semmit, hanem meghúzódva végighallgatta a beszédet s ugyanazt a beszédet híven elmondotta ő.

Esketés után megkérde a lelkész, hol vette ezt a beszédet.

„Én biz, édes barátom, neked megvallo, egy prédikációs gyűjteményből tanultam”.

„Az lehetetlen, az az én beszédem, azt én készítettem.”

„De ha mondom . . .”

„Megmutatom a kéziratot, hogy az enyém.”

„Ha már így van, édes barátom, én más magyarázatát nem tudom e különös véletlennek, minthogy: magna ingenia conveniunt . . .”

A keresztúri pap elhallgatott, de csak nem fért fejébe a dolog.”

Az anekdota klasszikus alakja — zsidó környezetbe transzponálva — így hangzik:³⁵

„Hogy milyen véletlenek dönthetik el a csatát próbaszónoklatok alkalmával, arra van a krónikában — se non è vero, è ben trovato — egy meggyőző eset.

Valamelyik hitközség két jelöltet hívott meg próbaszónoklat tartására egy és ugyanazon szombatra. Egymás után fognak beszélni.

Szállásukon a két jelölt szobáit csak egy vékony fal választotta el egymástól. Éjszaka mindegyik kandidátus a beszédét tanulta a szobájában.

Hallja ám az egyik jelölt társának nagy fennhangon százszor eldekklamált beszédét a vékony falon át. És azt is hallja nagy szorongások között, hogy bizony annak a másiknak szónoklata súlyban, tartalomban, gyönyörű hasonlatokban, stílárís szépségekbén ezerszer fölülmúlja az ő, ahhoz képest szegényes orációját. Számára a társa beszéde biztos bukást jelent.

A gyönyörű beszéd felett rendelkező kolléga azonban olyan ordítózó pátosszal és annyiszor egymásután recsegtetette odaát a másik szobában a szombaton elmondandó prédikációt, hogy társának alkalmá volt ezt a hatalmas beszédet ugyancsak szóról-szóra bevághatni.

³⁰ TOLNAI Vilmos, Ethn 1919. 103–104.

³¹ TOLNAI Vilmos, Ethn 1920. 114–115; GYÖRGY Lajos: i. m. 111–112. No. 48.

³² SZENDREY Zsigmond, Ethn XXXIII. 1922. 47–48; J. R. W. SINNINGHE: Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten. Helsinki 1943. (FFC. 132.). 113. No. 1102. Der schnelle Ritt. Tarcall mondában az új templom akkora helyet foglalhat el, amennyit a hűvek gubáikkal be tudnak takarni. Lásd DOBOS Ilona: Tarcall története a szóhágyományban. Bp. 1971. 167.

³³ Mikszáth Kálmán ÖM XX. Bp. 1960. 134–149.

³⁴ TÖRTELI Lajos: Székács József élete és működése. Székács-Emlékkönyv. Pozsony—Bp. 1912. 114–115. Angol párhuzama: C. E. ECKERSLY: Essential English. III. Warszawa 1958. 137–141. Lásd KOVÁCS Kálmán írását Mikszáthról: A magyar irodalom története. IV. Bp. 1965. 752.

³⁵ KISS Arnold: Álom és valóság. Bp. 1913. 203–205.

Gondolt is egyet. A szombati versenyprédikálás alkalmával először ő került sorra. El fogja mondani a kartárs beszédét. Kettős célt ér el vele. Először: ő tartja meg a hatásos prédikációt. Másodsor: a kolléga tönkre lesz silányítva. Az már csak hebeghet: mert más beszédre nem készült.

Ugy is cselekedett a csalafinta rétor. Az »ájtatosan« megható indulója után szöszékre lépett s a publikum óriási tetszése közepette elmondta versenytársának egyórás beszédét. A versenytárs hűledezve, ájlodozva hallgatta végig a saját beszédét kollégája ajkáról.

A beszéd elhangzott, s most a kifosztott szónok lépett a szöszékre. Nagyon siralmas lehetett a lelki állapota.

A következő bevezetéssel kezdte meg beszédét:

»Kedves hiveim! Beszédet írni, azt betanulni nem a legnagyobb művészet. Néha olyan szerencsés inspiráció szállja meg a szónoklatra készült, hogy a legreanekebb beszédet tudja nyélbe ütni. Máskor meg berzenkedőbb a rétorok pegazusa: nem sikerül a prédikáció. Fáradt, lanyha, unalmas. Mondom hát, egy jól sikerült beszéd nem csúcspontja még a szónoki tehetségnek. Én azonban ma az emlékezőtehetségnek egy olyan csodálatos próbáját fogom nektek, kedves hiveim, nyújtani, amire alig van példa. Ime, én egyszeri hallás után, az imént hallott, egy óra hosszat tartott beszédét szóról-szóra utána mondom kollégámnak.»

S csakugyan, betúról-betűre újra elmondta az imént tartott beszédét.

A közönség nem győzött eleget bámulni az emlékezőtehetség, a lángelme ilyen csodás hatalmán.

Meg is választotta egyhangúlag papjának a gyülekezetet.³⁶

Mikszáth szóbeszédéből értesülhetett egy párhuzamáról.

VII. „Csak a hegyek nem találkoznak”

Ugyancsak a *Nosztly*-ban található a következő stílusfordulat: „Mégis igaz, hogy csak a hegyek nem találkoznak.”³⁶

Régi közmondást használ itt fel az író. Az arameusban így ismeretes: „Hegy a hegygel nem találkozik, ember az emberrel találkozik.”³⁷ Megvan a görög Apostoliusban (XIII. 2.): „ὄρος ὄρει οὐ μίγνυται, ἀνθρώπος δ' ἀνθρώπου.”³⁸

Mi már utaltunk egyízben orosz, angol és német megfelelőire.³⁹ Ismeretes azonban az arabban, a franciában, az olaszban és a szerbben is.⁴⁰

Mikszáth Kálmán valamelyik európai nyelvből csipegette fel.

VIII. A szülők egymás tudta nélkül küldenek pénzt

A Szegedi Napló (I. 1878. No. 38.) névtelenül, de Mikszáth Kálmán tollából az *Újdonságok* c. rovatban közölte ezt a történetet:⁴¹

„A szülői szeretet. Levele érkezett ma egy helybeli családnak a család örömétől, a fiutól, nem ugyan Boszniából, hanem csak Budapestről, az egyetemről. Még csak egy hete, hogy föl-vitték a kópét, s máris elköltötte egész havi pénzét s esegve kéri a szülőket, hogy küldjenek neki ötven forintot. Az apa és az anya tanácskozik, mindenik szeretne engedékeny lenni, de egymástól szegyeilli, minélfogva tullicitál egyik a másikon a fenyegetésekben. Rossz fiu, soha nem lesz belőle semmi, egy fillért sem kell neki küldeni. Nem, még akkor sem, ha annyi pénze lenne az embernek, hogy hajigálónék vele. A kegyetlen határozat után mind a két szüle félrement s egyik a szolgálonak, másik a szolgának adott ki titkos utasításokat, mély titoktartás kikötése mellett. Egy óra mulva a szolga és szolgáltató a posta mellett találkoztak: — Hol jársz itt Borcsa? — kérdi a kocsis. — Már csak megmondom kendnek, ha senkinek sem szól, hogy pénzes levelet adtam föl az asszonytól a »fiunke-nak, hát kend mi járatban van? — Én meg az urtól hozok pénzes levelet, felelte a kocsis. Az urfinak ugyancsak beütött: egy helyett két ötven forintos levél.”

³⁶ Mikszáth Kálmán ÖM XX. Bp. 1960. 109.

³⁷ I. DAVIDSON: *Thesaurus of Proverbs and Parables*. Jerusalem 1957. 26--27. No. 305.

³⁸ S. LIEBERMAN: *Greek in Jewish Palestine*. New York 1965. 160.

³⁹ SCHEIBER Sándor, Nyr 1965. 264.

⁴⁰ R. ALTENKIRCH: *Die Beziehungen zwischen Slaven und Griechen in ihren Sprichwörtern*. Archiv für Slavische Philologie. XXX. 1909. 345.

⁴¹ Mikszáth Kálmán ÖM LV. Bp. 1966. 229.

1880-ban ugyanott egy tárcában mint saját pesti élményét írja meg.⁴² 1881-ben novellát készített belőle, de most már nem adja ki személyét.⁴³

1901-ben *A fekete kakas* c. elbeszélésebe építi bele ezt a motívumot: Ketten búzát csempésznek — egymásról mítsem tudva — az öreg Kupoly garmadához.⁴⁴

Már régebben kimutattuk ennek kapcsolatát a jeruzsálemi Templom helyének legendájával, amely az egymáshoz titkon búzát vivő testvérek találkozásával foglalkozik.⁴⁵ Következtetésünket a tudományos irodalom elfogadta.⁴⁶

Pénzküldéssel kapcsolatban előfordul a történet másutt is, Mikszáth írása után másfél évtizeddel, de tőle függetlenül.⁴⁷

IX. Egér asszony hasában

Ugyancsak a *Noszty*-ban Mikszáth a következő anekdotát adja Tóthné szájába:⁴⁸

„Nálunk New Yorkban éppen a tőzsomszédunkban lakott egy előkelő özvegyasszony, Mrs. Schmitt, aki azt érezte, hogy egy béka van a gyomrában és mindennap elájult kétszer-háromszor a béka alkalmatlankodásaitól. Ő maga, Schmitt asszony, azt állította, hogy kis korában itta meg a békát s az ott nőtt meg a gyomrában; valami ilyet állított . . . Most jut eszembe, hogy voltaképpen egér volt a gyomrában . . . Elég az hozzá, bent érezte az egeret és váltig jajveszékelt, hogy mardossa és harapja. A doktor persze nevette az egészet, mert az egerhistóriában egy percig se hitt . . . A doktor ennél fogva egy egeret fogatott valahol s úgy tett, mintha belőle úzná ki, valamely hókusz-pókuszokkal, pedig az ő mandzsettája alul szaladt ki a kis egerke a kellő pillanatban, amiben aztán meg is nyugodott az asszony és semmiféle marást vagy harapást nem érzett belső részeiben ezután.”

Ismert vándortárgyat használt itt fel az író. Íme az első változata:⁴⁹

„Hisztériás egyénektől ma is hallhatjuk az efféle panaszokat. Eszembe jut itten az a jóízű adoma, mely a nagy francia klinikus, Trousseau nevéhez fűződik. Egy gyomorbajos hystericá jelentkezett nála, azt erősítgetve, hogy békát nyelt, az okozza betegségét. Trousseau a legközelebbi látogatásakor egy békát is vitt magával, melyet belecsempészett a hölgy hányadékába. 'Itt a bünös I madame. Most már meg fog szünni az örökös hányóinger!' A megnyugtató azonban nem igen sikerült, mert a páciens azt vetette ellene, hogy a béka valószínűleg már a petéit is lerakta a gyomrában. 'Lehetetlen, madame, mert — *hím béka!*'”

A második változat, amely közelebb áll a Mikszáthéhoz, így hangzik:⁵⁰

„Falusi hisztérika keresi föl az egyik belgyógyászati klinikát azzal a panasszal, hogy olyan kis kútból ivott vizet, amelyben apró békák uszkáltak és úgy érzi, hogy egy békát megivott, mert ott mozog a gyomrában.

Az ambulanciát vezető tanársegéd megnyugtattja, hogy az nem lehet, menjen csak nyugodtan haza, nincs semmi baj. A nő azonban nem tágit és nagy jelenetet rendez, amiért elutasítják és követeli, hogy mossák ki a gyomrát. A tanársegéd, hogy szépszerével megszabaduljon tőle, kimossa a gyomrát s a gyomorból visszafolyó vizet megmutatja, hogy tiszta, nincs benne semmiféle béka, tehát most már mehet nyugodtan haza.

A nő el is távozik.

Másnap ismét beállít, hogy mégiscsak bent van a gyomrában a béka, mert érzi, hogy ott mozog. A tanársegéd most már látta, hogy ettől másképp nem szabadul meg, csak valami jó trükkkel. Leülteti hát a nőt, hogy várjon nyugodtan, majd később kimossák újból a gyomrát, az egyik szolgának pedig megparancsolja, hogy akárhonnan, de szerezzen neki békát.

Rövid idő alatt keritenek is kis békát.

Most megegyeszer kimossa a nő gyomrát és közben a vödörbe, ahová a gyomormosó folyadék visszafolyt, becsúsztatja a békát, aztán egyszerre csak felkiált:

⁴² Mikszáth Kálmán ŐM. LIX. 1969. 16—19.

⁴³ Mikszáth Kálmán ŐM XXXI. Bp. 1966. 68—79.

⁴⁴ Mikszáth Kálmán Munkái. VIII. Bp. 1910. 14—17.

⁴⁵ SCHEIBER Sándor: Mikszáth Kálmán és a keleti folklóre. Bp. 1949. 17—33; Ethnographia LXIV. 1953. 302—303. További források: WEINBERGER Imre: A testvéri szeretet jutalma. A Magyar—Zsidó Ifjúság Lapja I. 1886. 95 (arab mese); FORGÁCS Erzsébet, Béke és Szabadság VII. 1956. No. 13 (kínai mese); ANTALFY István, Nők Lapja XIII. 1961. No. 46 (koreai mese). Ugyanez a motívum megvan PALOTAI Boris regényében is (Keserű mandula. Bp. 1970. 35.), valamint CSALOG Zsolt egy novellájában (Tavasza minden rendben lesz. Bp. 1971. 15—16.).

⁴⁶ Z. VILNAY: Aggadot Erez Jisrael. Jerusalem, 1962. 4—5, 40—41; J. LEWINSKY, Yeda-Am. XIII. 1968. 35—38; H. SCHWARZBAUM, uo. 41—45; Studies in Jewish and World Folklore. Berlin 1968. 111, 462—463.

⁴⁷ Az igazi barátság. Zsidó Híradó IV. 1894. Nos. 32, 37—38.

⁴⁸ Mikszáth Kálmán ŐM XXI. Bp. 1960. 88.

⁴⁹ MAGYARY-KOSSA Gyula: Magyar orvosi emlékek. II. Bp. 1929. 104. 4. jegyzet.

⁵⁰ D. BÉLAY Ödön: Humorarium medicorum. Bp. 1937. 49—50.

— No végre, most már kijött a béka! Itt úszik a vödörben! — és megmutatja a vödörben úszkáló békát.

— Tetszik látni, hogy mégis bent vót a gyomromban! — mondja diadallal a nő és boldogan távozott. Nem is jelentkezett többé!

A régi német irodalomban Doktor Eisenbart egy fuvarnyi követ vesz ki képzelt betegéből hasonló eljárással.⁵¹

X. Szemfényvesztés

A *Dzsentrí-fészek* c. novellájában (1885) Mikszáth elmondja, hogy a Trencsén megyei Boróth-nemzetség egy kastélyt örökölt Abaúj-megyében, Gergely pusztán. A kastélyt mindig a család egy-egy házasságra készülő tagja lakja. Amint túlesik a leánykérésen s a jövődóbeli apóságnak az anyagi viszonyokat megtekintő látogatásán meg az esküvőn, átadja helyét a következő házasságra készültnek. „A kis birtokkal elkápráztatták és becsapták a feleségül kiszemelt leányok tapintatosan érdeklődő hozzátartozóit.”⁵²

A *gavallérokban* (1897) még jobban ki van színezve mindkét család szemfényvesztése, de a család ártatlanabb.⁵³

A *Kozsibrovsky úrletel két* c. elbeszélésében (1905) az elszegényedett gróf hasonló megtévesztéssel ad túl a timóti birtokon.⁵⁴

Így kéri kölcsön Choltay Ábris is rokonától, gróf Choltay Kristóftól a boldogremetei kastélyt, hogy leendő apósát, a hamburgert Werner Hermannat megtévessze.⁵⁴

Ezt az ötletet — mint megtörténtet — már Cicero is elbeszéli *De officiis*-ében (III. 14. 58—59).⁵⁵

„...Gaius Canius, a tréfához értő és elég tudományos római lovag, Syracusaeba ment, nem ügyes-bajoskodni, mint mondá, hanem ügytelenkedni. Itt gyakran nyilvánítá, hogy szeretne valami nyaralót venni, hova barátjait meghívhatta s hol alkalmatlan látogatóktól szabadulva élhesse világát. Mikor ennek híre futott, bizonyos Pythius, aki afféle pénzváltó volt Syracusaeban, azt izente neki, hogy az ő nyaralója nem eladó ugyan, de ha akarja Canius, úgy használja, mintha csak az övé volna; egyszersmind meghívta őt oda másnapra ebédre. Ez elfogadta a meghívást. Ekkor Pythius, ki mint pénzváltó minden rendű emberekkel jól volt, halászsokat hívott magához, s megkérte őket, halásszanak másnap az ő nyaralója előtt, s elmondta nekik, mit kíván, hogy viseljék magukat. Canius idejében megérkezett. Pythius pompás lakomáról gondoskodott. Szemük előtt a sok ladik; mindenik halász előhozta a maga zsákmányát, s Pythiusnak lába elé öntötték a halakat. Ekkor felkiált Canius: 'Az istenért, Pythius, mi ez? ennyi hal? ennyi ladik?' — 'Te ezen csodálkozol?' kérdé amaz; 'innen kapja minden halát Syracusae, innen a vizét; e nyaraló nélkül el sem lehetnének.' Caniust heves vágy szállta meg és kérte Pythiust, adná el neki. Ez eleinte vonakodik. Elég az hozzá, hogy Canius végre is megkapja. Megveszi a gazdag ember, mohóságában oly áron, amennyire Pythius tartá, minden hozzávalóval együtt. Bejegyzi az összeget kiadásai közé, bevégzi a vásárt. Másnapra meghívja barátait Canius; maga korán odamegy; egy szál evezőt sem lát. Kérdi legközelebbi szomszédját, vajon ünnepük van-e a halászsoknak, hogy egyet sem látni közülök. 'Tudtomra nincs', mond amaz, 'de nem is szoktak azok itt halászni; csodálkoztam is a tegnapi szokatlan eseten.' Bosszankodik Canius: de mitévő legyen?"

A téma utóéletének bizonyára számos adata van, amelyek egyikéből merített Mikszáth.

XI. Vérből rózsá fakad

A tisztaeszleli vérvád interpellációjáról szóló tudósításában fordul elő ez a passzus: „A kis leányka mártírrá lett, s ártatlan vére rózsákat hajt a keresztények fáján.”⁵⁶

A virágot fakasztó vér motívum a szinte közhely a hagiológiában.⁵⁷ Narcissus vérből nár ciszok fakadnak. Jézus vére csodálatos szőlőtermést hoz.⁵⁸

A képzetnek nincsenek földrajzi határai.⁵⁹

⁵¹ C. MÜLLER-FRAUREUTH: Die deutschen Lügendichtungen bis auf Münchhausen. Hildesheim 1965 95, 35. jegyzet.

⁵² Mikszáth Kálmán ÖM XXXVI. Bp. 1966. 162—173.

⁵³ Mikszáth Kálmán ÖM VIII. Bp. 1958. 183—232.

⁵⁴ Mikszáth Kálmán ÖM XVII. Bp. 1959. 147—189.

⁵⁵ PEKÁR Gyula: A kölcsönkért kastély. Vigjáték. Bp. 1914.

⁵⁶ CICERO: A kötelességekről. Ford.: CSENGERI János. Bp. 1885. 120—121.

⁵⁷ Mikszáth Kálmán, Pesti Hírlap 1882. 142. szám. Lásd ÖM LXVI. Bp. 1972. 402.

⁵⁸ H. GÜNTHER: Die christliche Legende des Abendlandes. Heidelberg 1910. 61.

⁵⁹ M. ELIADE: Patterns in Comparative Religion. Cleveland—New York 1963. 285—286.

⁶⁰ S. THOMPSON: Motif-Index of Folk-Literature. II. Copenhagen 1956. 488. E. 631.0.3.

XII. Az adó

1881-ben az író egy névtelen cikkében így foglalja össze a magyar ember terheit:⁶⁰
„Reggel az ember felkel, az istenhez fohászodik, akinek a szolgája számára évenként húsz forint adót fizet, azután megissza teáját, melynek fontjáért egy forint behozatali vámot fizet, rummal, melynek literjeért ismét 20 krral van megadóztatva.

Azután kihajlik az ablakon, melyért 10 frt adót fizet, megnézi az időt és leakasztja a puskáját a falról, melyért öt forint fegyverdíjjal adózik, s elhagyja busásan megadóztatott házát s kimegy a saját megadóztatott földjeire, melyektől még azonkívül vadászati bért fizet.

Délben visszajön az országúton, mely a községi adóban esik az ő terhére, s megiszik egy pohárka pálinkát, miután kifizette érte a másfél krajcár accist, megtömi pipáját, melynek dohányjáért 20 frt adóját kifizette — s miután azt keresztülcselekszi vagy harminc évig, elővesz egy 50 krral megstemplizett papírt, ráírja végrendeletét s főbe lövi magát, — amiért aztán már csak az örököse fogja lefizetni a *haláleseti illetéket*.”

Meglepő a hasonlóság egy régi aggadához.⁶¹ Kórách cinikus példázattal állítja pellengérré hívei előtt Mózeset és Áront. Az özvegynek és két árvájának kicsiny mezője volt. Fel akarta szántani, a törvény figyelmeztette, ne végezze a munkát egyszerre ökörrrel és számmal. Készült bevetni, ott állt a tilalom, ne használjon keresztetett fajtát. Aratásba fogott, felhívták figyelmét a szegényeknek hagyandó mezőszélre. Betakarításkor követelték a papokat és levitákat megillető mennyiséget. Hogy szabaduljon mindentől, eladta mezőjét és vett az árán két bárányt. Amikor megellettek, elvették az elsőszülöttet; nyírás idején lefoglalták az első gyapjút; levágta őket, a papoknak jutottak a köteles részek. Az asszony elkeseredésében átkot mondott állatkáira. „Akkor — győzedelmeskedett Áron — az egész az enyém.” Elkobozott mindent a síró özvegytől és leányaitól.

A legenda elterjedettségé⁶² valószínűsíti, hogy szóbeli úton eljuthatott Mikszáth Kálmánhoz és mintájára alakította a maga adó-paródiáját.

XIII. A megfiadzó bögre

Mikszáth az autonómia és az állam kapcsolatáról a T. Házból küldött tudósításai során 1883-ban a következő „mesécskét” mondja el:⁶³

„Az autonómia elment az államhoz . . . vagy mit beszéljek, egy szegény ember elment a szomszédjához, s kölcsönkért tőle egy bögrét.

Mikor a bögrét visszavitte, vett még négy-öt kisebb bögrét is, s azt odaadta a bögre-tulajdonosnak.

— Hát ezek mik? — szolt a bögre-tulajdonos.

— Hát megfiadzott nálam a bögréje, kedves szomszéd. Ezek a kis bögrék.

A fősvény ember igen megörült a bögréknek, s ezentúl mindenféle engedményt megtett a szegény szomszédjának . . .

Mint mondtam, a szegény szomszédban nagyban bizott a fősvény ember, s mikor az egyszer eljött hozzája, hogy a drága telikabátját kölcsönkérje, egész készségesen odaadta azt is.

Hanem a kabátot nem hozta vissza többé a szegény ember. Ugyhogy rá kellett menni a nyakára.

— Hol a kabátom?

— A kabátod? — szolt a szegény ember. — Meghalt, eltemettem, odavan.

— Meghalt? Az lehetetlen, né beszélj bolondokat! Nem hiszem. Gyerünk a bíróhoz.

Elmentek a bíróhoz, és a bíró azt az ítéletet mondta, hogyha a bögre megfiadzhatott, és azt akkor elhitte neki, bizony azt is el lehet hinni ezek után, hogy a kabát pedig megüdvözült.”

Naszreddin-anekdota ez, amely így hangzik:⁶⁴

„Kölcsön kér a hodsza a szomszédjától egy kazánt, és amikor már nem kellett neki, egy kicsike kis kazánt tett még bele és úgy vitte vissza. Kérdi tőle a szomszédja, hogy mit keres benne az az edény. Azt feleli rá a hodsza, hogy a nagy kazán szülte a kicsit. Megörül neki a szomszéd és elfogadja. Egyszer megint kéri a hodsza a kazánt, jó darabig használja, és mikor

⁶⁰ Mikszáth Kálmán ÖM LXII. Bp. 1971. 43.

⁶¹ Midrás Tehillim. Ed. S. BUBER. Wilna 1890. 14; B. HELLER, Enc. Jud. I. Berlin 1928. 1019—1020; SPIEGEL Aladár: Korách és társainak lázadása a hagyományos irodalomban. Bp. 1944. 13—14.

⁶² L. GINZBERG: The Legends of the Jews. VI. Philadelphia 1946. 101, 567; ua.: Legends of the Bible. Philadelphia 1956. 441—442.

⁶³ Mikszáth Kálmán ÖM LXVI. Bp. 1972. 28.

⁶⁴ KUNOS Ignác: Naszreddin hodsza tréfái. Bp. 1899. 42—43. No. 36.

látja a gazdája, hogy nem hozzák vissza, elmegy érte a hodsához. 'Te életben légy, a kazánod meghalt', mondja a hodsza. 'Hát meghalhat egy kazán? kérni a szomszéd. 'Ha elnitted, hogy szülni tud, azt is hidd el, hogy meghal' válaszolt a hodsza.'

Máltai, görög, szerb megfelelői vannak.⁶⁵ A nemzetközi irodalom ind, román és más párhuzamokat is számontart.⁶⁶ Magyarországon viccként járja: A tál tányérokat fiadzik, a vizesüveg poharakat, a gyertyatartók meghalnak.⁶⁷

XIV. Eligért gyermek

Ugyancsak 1883-ban említi Mikszáth egyik parlamenti karcolatában a következő mesét: „Az ördög azt a jószágát kérte el az egyszeri szegény embernek, amiről az nem tudott.”⁶⁸

A közismert mesetípus vázlata általában ez:⁶⁹

Király a halászra ráparancsol, hogy fogjon neki halat. Az egész napi iparkodás után sem tud fogni. Egy zöld ruhás ember (= ördög) ígéri, hogy fog neki halat, ha neki adja, amit a házában nem tud. A halász a kisujjából vért ereszt, ezzel a „zöld ember” cédulát ír, s annyi halat fog, hogy székérrel kell hordani. A halász otthon veszi észre, hogy felesége teherben van. Ez fiút szül stb.

Újabb:in Baranyából⁷⁰, Somogyból⁷¹ és Tolnából⁷² kerültek elő párhuzamok.

A műfaji átcsapásnak érdekes példája a Mikszáth-féle változat. Az ördög a szegény embernek egy jószágát kéri el. A gyermek—jószág változás idézi elő a tündérmese trufába való átcsapását. Számos ilyen határeset van a trufák és viccek esetében, amikor a trufatéma viccformában vagy fordítva jelentkezik.⁷³

Scheiber Sándor

⁶⁵ Der Hodscha Nasreddin. Ed. A. WESSELSKI. I. Weimar 1911. 19. No. 35. Jegyzetek: 213. No. 35.

⁶⁶ S. THOMPSON: Motif-Index. V. Copenhagen 1957. 122. J. 1531. 3 = AaTh. 1592 B.

⁶⁷ NAGY Imre: 5000 vicc. II. Bp. 1932. No. 1306.

⁶⁸ Mikszáth Kálmán ÖM LXXVI. Bp. 1972. 119.

⁶⁹ BERZE NAGY János: Magyar népmesetípusok. II. Pécs 1957. 367—368. No. 811; F. C. TUBACH: Index Exemplorum. Helsinki 1969. 129. No. 1574.

⁷⁰ BERZE NAGY János: Baranyai magyar néphagyományok. II. Pécs 1940. 387—388. No. 181.

⁷¹ S. DOBOS Ilona: Egy somogyi parasztcsalád meséi. Bp. 1962. 236—238. No. 27a; 238—241. No. 27b.

⁷² KELEMEN Z Itán: Tolna megyei székely népmesék. Szekszárd 1964. 107, 175—176.

⁷³ K. RANKE: Grenzsituation des volkstümlichen Erzählgutes. Europa et Hungaria. Bp. 1965. 291. skk. (DÖMÖTÖR Akos szíves figyelmzettése).

Jelenits István

JANUS PANNONIUS ELÉGIÁJA A TÁBOROZÓ BALÁZSHOZ

Janus 1458 nyarán tért haza Itáliából, s rögtön hazatérése után súlyos betegségről panaszkodott. Galeottónak egy epigrammában (I, 139), a hadba indult Balázsnak egy rövid, negyven-soros elégiában, mely hazai elégiaköltészetének egyik első képviselője. (A Teleki-féle kiadásban: Eleg. I, 3; Blasio militanti Janus febricitans. A MCCCCLVIII.)

Az epigramma meglehetősen pontos diagnózist tesz lehetővé: a költőt, úgy látszik, „szűnni nem akaró vérhas” és „makacs hidegrázás” gyötörte, annyira, hogy életéért aggódott (Huszi: *Janus Pannonius* 198). Az elégiát Janus Gerézdi Rabán szerint „1458 szeptemberében írta, midőn Hunyadi Mátyást kísérve táborba szállt a török ellen” (*Janus Pannonius* — a *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig* c. gyűjteményes kötetben: 35). Ez így nem áll: az elégia szövege tanúsítja, hogy csak Balázs szállt táborba, Janus maga nemcsak „egy pompásnak ígérkező cse-tepatéből, illetve a tábori élet vígasságaiból” maradt ki, mint ugyancsak Gerézdi írja, hanem magából a hadjáratból is. „Nil igitur prodest, quod *longe bella geruntur*, Si *fata in media vivere pace* negant: Semmit sem használ, hogy messze dúl a harc, ha a béke kellős közepén élni nem enged a sors” — írja Janus, világosan kimondva, hogy maga nincs a táborban, s ennek örülne, ha betegsége meg nem rontaná örömét. Ezért jajdul fel: „In Turcos utinam tecum simul arma tulisses Non foret in tanto nunc mea vita metu; Bár veled együtt fegyvert fogtam volna a török ellen, most nem kellene annyira féltennem az életemet.”

Egyébként ugyanezt tanúsítja az 1466-ban írt tizedik elégia is, amelyben a költő összefoglalja sorozatos betegkedésének történetét: „Reddiderat patriae reducem vix Itala tellus, Damnavi reditus proptinus ipse novos. Nam male profluvio ventris cruciatus amaro Turbavi attonitae gaudia paene *domus*. Mox avibus laevis regalia signa sequenti Funestae tantum non sonuere tubae; Alighogy hazatértem Itália földjéről, drága árat fizettem hazatérésemért. Mert keserves hasmenés gyötört, megrémítettem a házat, s kis híján visszajára fordítottam örömét. *Később*, mikor baljós jelek közt a király zászlaihoz szegődtem, csaknem megharsant fölöttem a gyászkiáltás.” Vérhasban való megbetegedése tehát a hazatértenek örvendő ház jökedvét zavarta meg, s csak *később* szegődött a király zászlai alá, hogy a táborban újra halálos véggel fenyegető betegségbe essék (amelyről egyébként az 1464-ben írott kilencedik elégiája szól).

Gerézdinek az elégia keletkezésével kapcsolatos elnézése bizonyára jelentéktelen; bár eléggé szerencsétlenül a Kézikönyvbe is belekerült. Az sem nagyon fontos, ki lehet Blasius, az elégia címzettje. Már Huszi Magyar Balázusra gondolt (i. m. 372), s feltevéseknél aligha juthatunk tovább. Fontosabb azonban a költemény esztétikai értékelésének és értelmezésének ügye. Gerézdi Janus első magyarországi elégiáiról — köztük e költeményről is — azt írja, hogy azok „még nem mélyről fakadtak, töretlen folytatásai (Janus) a közepesnél alig valamivel magasabb művészi szintet elért padovai gyakorlatának”. A hazatértekor rátörő betegség Janusnak „csupán az alkalmat adta meg, hogy egy régebbi elégiájának sémája (II, 3), a retorikai ellentétezés szabálya szerint a katonai élet szépségeivel szembeállítva énekelje meg sajnálatos betegkedését” (35). Gerézdi ezért az 1464-ben kelt későbbi betegség-panaszló elégiával összehasonlítva „mesterkéltnél lírai helyzetdalmak” minősíti a táborozó Balázshoz címzett elégiát (36). Ezt az értelmezést s a belőle adódó elmarasztaló értékelést érdemes felülvizsgálnunk.

Gerézdi nagyon helyesen állapítja meg, hogy az egész költeményre az elsőtől az utolsó sorig az ellentétek játéka jellemző. Az első mondatokban Janus, mintha barátjának levelére felelne, vagy legalább joggal gyanítható irizységét akarná eloszlatni, mindjárt szembeállítja Balázs sorsával a magáét. „Dum te castra tenent pictis fulgentia signis, Nec trepida raucas excipis aure tubas; Nos, Blasi, aestifera correpti febre jacemus, Desidis et leti triste timemus iter; Mi z téged a színes hadijelektől tarkálló tábor köt magához, s félelem nélküli füllel hallgatod a rekedt kiáltásokat; mi, Balázs, fekszünk, forró láz főzött a markába, s a nyehé halál szomorú útjától rettegünk.” Janus kevés szóval, de igen ügyesen idézi fel a színes zászlók szemgyönyör-

ködtető látványával, a rekedt körtök fülsértő zajával Balázs tábori életét, annak szépségeit és férfias pátoszát is, amit betegágyáról tisztábban lát, mint a tábori életben bennesodródó jóbarát. Balázs feltehetően elvágtyik a katonáskodásból, s a szellemi élet nemes örömeit irigylő az otthon mulató költőtől. Janus azonban nehezebb szolgálathoz van, mint ő: fekszik, s félnie kell. A halál *renyhe* jelzője előrevetíti a költemény egész későbbi mondanivalóját, hisz valójában nem a halál a *renyhe*, hanem a betegnek kell tétlenül tűrnie halála közeledtét, s épp ezért megalázóbb helyzete a katonáénál, aki legalább küzdhet, s nem is reménytelenül, az életéért. A *szomorú út* költői képe jelt ad arról, hogy mit olvas, vagy miféle olvasmányemlékeket idéz fel magában a lázbeteg költő. A *Tristia* III. 9-ben Ovidius elbeszéli, hogy Medea, mikor apja hajóit fölűnni látja a tengeren, megöli öccsét, és testének darabjait szétszórja a mezőn, hogy apjuk, ha kiköt, rendüljön meg a gyásztól, s fiának tagjait egyenként összeszedve „artus Dum legit extinctos, *triste moretur iter*; elidőzzön a szomorú úton, míg a holt tagokat összegyűjti”. Az összecsengés diszkrét, de félreérthetetlen.

A következő két disztichon még mindig Balázs félreértését oszlatgatja: „Nil igitur . . .”, mint föntebb már idéztük. Janus újra csak azt bizonyítja: nem neki, barátjának van jobb sora, neki is jobb lett volna vele tartania.

Már ebben az első nyolc sorban jólesően hat az a biztonság, amellyel Janus mondanivalóját megformálja, és versmondatait kialakítja. Bravúros megoldásokra nem törekszik, de amit leír, az minden ízében elegáns, töltelékészó sehol, a vers ritmikai hullámváltozása változatos (nem úgy, mint Takáts Gy. fordításában, ahol az első és — egészen tisztán — a harmadik hexameter három adoniszsi sorra esik szét). A három első hexameterben a sormetszet s a ritkán meglöduló daktilus fontos szavakat emel ki: *castra tenent; aestiferā*; majd *nil igitur*; az utolsó pedig egy spondaikus bevezetés után a második felében meglödul két egymást követő daktilussal: *tecum simul arma tulissem*: a vágyott hadbaszállás sürgő tevékenységének érzékeltetéséül. A pentameter gyorsak, a *raucas . . . tubas* s a *tanto . . . metu* szintaktikai „rímeit” világosan összecsendítik. A *Si fata in media vivere pace negant* chiasztikus építménye a boltív lendületével emeli fel a *vivere* jajdulását.

A kilencedik sorral a költemény második szerkezeti egysége kezdődik. Ebben már nem disztichon felel disztichonra, hanem a beteg Janus szomorú állapotát bemutató hexameterekre villan ellentétül a vitézi élet megfelelő mozzanatait meglevelelítő pentameter. A gyors ellentét-sor pillérei: *hic — illic; nos — vos; hic — illic; aeger — miles; nobis — in vestro (labore)*.

Ez a szakasz sokkal mozgalmassabb az előzőnél: nemcsak a „vágások” rövidebbek, gyorsul a versritmus is. Az első két hexameterben alig van spondeus. A harmadik és negyedik újra lassú: szinte eljártssza a vak ütések alatt leroskadó beteg elernyedését. A sorok között teljes és mindvégig tartalmaz a párhuzam is, az ellentét is. Harcba él Balázs, de harcol Janus is, s a kétféle harc közül Balázsé — a könnyebb? — az emberhez méltóbb, nyíltabb, férfiasabb. Janus ellenfele megfoghatatlan, lovagiatlan, Balázs csatája egyenlők küzdelme, egy kissé komolyságában is játékszerű, mert van benne esély a győzelemre. „Hic nec opinanti gelidos tremor occupat artus, Illic quam veniat cernitur ante malum. Itt a mit sem sejtőnek hűlő tagjait veszi birtokba a remegés, ott látni a bajt, mielőtt elérkezik. Nos pugnam inviti capimus; nisi tempora suadent Vos detrectatis conseruisse manum; Mi kénytelen fogadjuk el a harcot, ti csak akkor mérkőztök, ha kedvez az idő. Non ulla hic caecos astutia defugit ictus, Illic vitari missa sagitta potest? Itt a vak csapásokat semmiféle ravaszság ki nem kerül, ott ki lehet térti az emberkét küldte nyilvessző elől. Debilis a morbo semper prosternitur aeger, At miles fuso saepius hoste redit. A roskatag beteget mindig leteríti a kór, a katona viszont gyakran úgy tér haza, hogy neki sikerült megfutamtania ellenfelét. Nobis praeterea certamine nulla molesto Lux vacat; in vestro est multa labore quies; Nekünk minden napunk tele a nyugós csatával; a ti küzdelmetekben sok a pihenés.”

Ebben a szakaszban ismét megcsodálhatjuk Janus nyelvi pontosságát. Sehol egy szó sincs fölösleges. A hexameterek metszete előbb a *nec opinanti-t* és az *inviti-t* villantja elének (készületlenül, harci kedv nélkül kell Janusnak csatáznia), aztán a *caecos-t*, a sors útéseinek „vak” jelzőjét meg a *morbus-t*, az ellenfelet, amellyel oly megalázó birokra kelni. A pentameter éles hangsúlyt ad a *cernitur*-nak (látni a bajt, mielőtt közelít), a *missa* jelzőnek (a katona emberkéz kilötte s így kikerülhető nyilakkal áll szemben): ezek az ellentét legfőbb vontakozási pontjai. A formulák, a jelzős, határozós szintagmák a klasszikusokból valók, itt főként Vergiliusból: hiszen most harcról esik szó. A verset a retorikus ellentétezés szárnycsapásai viszik előre, de valóban előreviszik, s a csapkodást az arc nélküli ellenféllel mind rémültebben s kétségbeesettebben viaskodó költő riadt vergődése diktálja. Janus itt nem sajátja önmagát, nem „írja túl” a kétségbeesését. Sorainak épp így: fakón, színek és ritka vagy újszerű képek nélkül igaz lírai hitelük van.

A költemény következő szerkezeti része az előző szakasz gyorsan pergő ellentétei után Balázs tábori életének gyakori fegyvernyugvásait idézi már-már idillé szelidülő képben. Janus képzeletében egyre szebbnek látszik barátjának sorsa: elégiájának e nyolc sora gazdagon, válto-

zatos ritmikái és mondat-játékkal fölidézi, ami játék a vitézi életben. Mint a legelső két sorban, itt is megjelenítő ereje támad a szónak: a magasra csapó tűz fényében Janus láttatni tudja Balázs mulatozó társait.

„Luditis in media securi sidera noctis, Hostiles, vallo nil metuente, minas. Fert clypeus talos, dat pocula cassis, et altum Ebrius ante ignem carmina lixa canit. Succedit ludo somnus, pallentibus astris, Curantur raptio, corpora fessa, cibo. Praeda venit; totus laxatur in otia mensis, Debita nec dives postulat aera cohors. Mulatoztok, míg éjfél nem jeleznek a csillagok, ha a sáncot ellenség nem fejegeti. A pajzson kocka perdül, boroskupá válik a sisak, s a magasra csapó tűz előtt ittasan dalol a szolganép. A játékra alvás következik, mikor már megsápadnak a csillagok, a megfáradt testet rablott étel üdíti. Zsákmány esik; s az egész hónap elmúlik semmittevésével, oly gazdag a sereg, hogy még járandóságát sem követeli.”

Janus versmondattal ebben a részben sem vesztenek feszességükből: a *mediae ... noctis* és a *totus ... mensis* biztos ívvel fogja át az első meg a negyedik hexametert, a második sormetszete a *talos*-t, a harmadiké a *ludo*-t ragyogtatja meg irigyen. A *raptio ... cibo* s a *dives ... cohors* „rimei” már ismerősek, az első két pentameter szelídebb: a másodikikat egy ritka enjambement is csendesíti.

Balázs katonéletében vannak vidám napok. Janus harcában nincs semmi öröm. Minden jó ott van karnyújtásnyira tőle, hiába. A költemény utolsó fontos szakasza *egészében* ellenképp a Balázs tábori mulatságairól festett idillnek. De belső szerkezetében is újakezdődik az ellentéttekkel való játék: többé már nem Janus és Balázs életének elemeit állítja egymással szembe a vers, hanem azt a visszás állapotot tárja fel, amibe magát a költőt kergette a betegség.

„Dicere nulla queas langventis gaudia, cujus Ipse fugit vini primus ab ore sapor. Fercula contortis libat male grata labellis, Prandia nec miseris questubus ulla carent. Decubat excluso commissis sole fenestris, Nec sinitur coelo liberiore frui. Membra gemens stratis versat; si membra vocamus Ossibus haerentem vix sine carne cutem. Pallia nunc poscit, nunc rursus pallia ponit, Lumina nec placidus mulcet adacta sopor. A bágadozóknak semmiféle örömét nem tudnád megnevezni, elsőnek a bor válik ízletlenné számára. A drága fogásokat épp csak hogy érinti elfintorodó ajakkal, semmilyen ételt nem fogyaszt panaszszó nélkül. Zárt ablakok mögött fekszik, kirekesztve a napfényt, nem szabad a szabadabb levegőt élveznie. Nyögve forgatja fekhelyén tagjait, ha tagoknak mondhatjuk a hús nélkül csonthoz tapadó bőrt. Most takarót kér, majd újra ledobja magáról a takarót, szemét nem simítja meg a csöndes álom, hiába hívogatná.”

A költeménynek ez a része a legsebezhetőbb. A költő panaszja itt szenvedélyessé válik, a játékos vers nem ad súlyt a mondanivalónak, öncélúvá, hatásvadásszá lesz: kivált a *sine carne cutem* s a *pallia* dúsaliterációival. Ennek a gyarlóbb szakasznak, amelyre azért a maga izlés-rendszerében Janus — s nem is ok nélkül — nyilván büszke lehetett, legfőbb értéke, hogy rövid: nem nő túl az egész költeményben neki járó arányokon. A Balázs tábori örömeit fölidéző nyolc sorra tíz sornyi panasz következett. A költői skála ezzel kimerült, a jaj a végsőkéig fokozódott. Nincs hátra egyéb, mint egy négy soros záradék, mely végül újra kinyitja a kérdést, kinek keservesebb a sorsa, s megfogalmazza — minden balsejtelem között is — a *találkozás* lehetőségét. Nagy ünnep lesz az Janus számára, ha barátja visszatér, maga felgyógyul: borral, márványkövel ünnepli meg.

„Verum sive tua est, seu sors mea durior, oro, Nos tibi, te nobis, reddat ut una dies. Ac reduci sanus large nova musta propinem; Tempora signabit candidus illa lapis; No de akár a te sorsod kegyetlenebb, akár az enyém, azért fohászokodom, hogy egy nap adjon vissza minket egymásnak: téged hozzon haza, engem gyógyítson meg. Hadd kínáljalak bőven újbórral; fehér márványkö fogja annak a napnak emlékét megőrizni.”

„A magyar irodalomnak ... a Janus-fordításokkal ezeddig nem volt szerencséje”. Juhász László keserű megállapítását ennek az elégiának műfordításaival is igazolni lehetne. De nemcsak a fordítások gyarlók, a könnyen hagyományossá váló értelmezés és értékelés is.

Ez a költemény éppen nem öncélú stílusjáték: inkább erőteljes, arányos szerkezetű, csaknem elejétől végéig igaz lírai ihletű becses alkotás.

Elég összevetni az *Elégiák* II. könyvének 3. darabjával, melyet Gerézdi párhuzamul ajánl, hogy rögtön meglássuk a minőségbeli különbséget. Ott a falusi élet s a városi gond összemérése valóban végig mondvacsinált, súlytalan, szenvedő retorikai játék. Itt valódi élmény és rettenés markolja keményre a verset. Jellemző, hogy ebből a költeményből teljesen hiányzik a mitológia, s hogy az antik utalások nem magakelletté erudícióval épülnek a sorokba (mint pl. a II. 3. visszatérő *grammasin invigilo*-ja), hanem harmonikusan, majdhogynem észrevehetetlen.

Ebben a költeményben a legjobb Janusszal találkozunk: lemérhetjük, mire képes egy holt nyelv humanista lírikusa, s hol vannak lehetőségeinek határai, ahol a szárnya — mint egykor Ikaruszé — már föl-fölmondja a szolgálatot.

KARINTHY FRIGYES: TALÁLKOZÁS EGY FIATALEMBERREL

1.

A novella szépségét lényegileg, persze, a méltó „mondanivaló” méltó ábrázolása adja. Ezt a mondanivalót természetesen „közölte” volna az író tanulmány vagy esszé formájában is, kifejtve, hogy a biológiai ifjúkor ön- és életszemlélete együtt jár a remények, tervek és szándékok regényes túlzásaival, az álmok realizálásának könyörtelen megkövetelésével, mindenfajta opportunizmus és belenyugvás szenvedélyes elutasításával. Kifejtve továbbá, hogy az alkotói éres folyamatában eljut a lélek az arányok, a lehetőségek realizmusáig, a megalkuvás becsesbecstelten bölcsességéig. Úgy, ahogy Thomas Mann írja egyik mesteri lapján Aschenbachról, az irónia-önirónia és a tárgyilagosság zavarbaejtően finom vegyületével: „Valami hivatalos nevelő-célzat került idővel Gustav Aschenbach dolgaiba, stílusa az utóbbi években elhagyta a közvetlen merészségeket, a szubtilis, újszerű árnyalatokat, példás megállapodottságba, csiszolt hagyományosságba, maradiságba, formák, sőt formulák keresésébe ment át, és mint a hagyomány szerint XIV. Lajos, hajlott korában ő is kirekesztett a beszédéből minden alantas szót. Akkoriban történt, hogy az oktatásügyi hatóság válogatott részleteket vett át tőle az előírt iskolai olvasókönyvekbe. Sőt hozzáillett és nem is hárította el, mikor egyik német fejedelem trónralépésekor a *Frigyes* költőjének, ötvenedik születésnapjára, a nemességet adományozta.” Karinty ezúttal az értekező próza helyett a szépprózát választotta, novellát írt tapasztalatáról-élményéről-látomásáról. S a novella keretében mintegy dramatizálta a két szembesített életkor konfliktusát.

Dramatizált önbírálat, dramatizált számadás — így is mondhatnánk. A jobbik Én, a könyörtelen idealista, ülteti a vádlottak padjára a megalkuvót, a zavartan védekezőt. S harmadikul, félig-néma személyként ott van a drámában az Asszony, aki, noha mindent lát, semmit sem ért, avatatlan és távoli marad a tragikus látomás minden mozzanatában.

A fiú és a férfi dialógusában — a nyelvi megformálást nézve — a fiút kell érettnak, higgadtnak, férfiasnak, határozottnak, és a férfit kiforratlan kapkodónak látnunk. A fiú keményen és szüksézáván szól, a férfi szapora szavú, s majdnem hogy hebező. A fiú ritka mondatai ügyeszi szigorral koppannak, a férfi félszegen pózolván, rossz lelkiismerettel, hadarva izyekszik fölülkerekedni. A fiú aliz mond többet 100 szónál, a férfi 400 szóban sem tudja elmondani izgalmát, megrendülését, szorongását. A fiú mondataiban aliz hús alkalommal jelez izgatott elfulladását a „három pont”, a férfi mondatait majdnem kilencvenszer töri meg ez az írásjel. A fiú szüksézáván szól, irtuk fentebb, de ez csak a novella első kétharmadára áll. Ebben a részben ilyen kurta, nyers mondatokat hallunk tőle: „De igen”, vagy: „Tudom”, majd: „Sokat beszélsz”. Az utolsó harmadban a fiúnak megjön a szava, megjönnek bővebb mondatai. Gúny és pátosz feszíti szét ajakát, és három kis tirádában — egy négy-, egy kilenc- és egy hétéssorosban — söpri el a férfi dadogó ellenállását. Az els ben a férfi asszonyhódító kérdésését mutatja meg leleplezően, fonákjáról („A tölzly meghóitotta a folyondárt és szerelmesen körülcsavarta”), a másodikban göggel rugja szét az „életismeret” legendáját („Nem akartam megismerni az életet . . . azt akartam, hogy az élet ismerjen meg engem . . . te szegény . . . te kicsi . . . te senki . . .”), a harmadikban költői programot szuggerál a férfinak: „És ha van még benned valami belőlem, mártsd be tolladat a lenyugvó nap tűzébe s ird meg nekik . . . ird meg ezt a találkozást . . .”.

A férfi elejétől végig laposan, bizalmaskodva, itt-ott oktató szimplasággal beszél. És főleg: titkolhatatlan zavarban. Ilyeneket hallunk tőle: „Majd elmagyarázom neked . . .”, „Magad is belátod majd . . .”, „. . . tanítani akarlak”, „Végre, idősebb vagyok nálad . . . mit tudod te . . .”, „Hát mit tegyek? . . . hát azt nem lehetett, ahogy te gondoltad . . .”, „Kérlek, hát nem volt időm”, „az nem megy olyan hamar”, „Elég jó dolzokot írtam . . .”.

A férfi zavara nemcsak a fiúhoz intézett mondatokból szívárog, hanem közvetlenül konstátálja az első személyben szóló író a dialógust bevezető és összekötő vallomásos-epikus sorokban is. Így: „. . . zavart nyugtalanság fogott el”, „. . . haboztam, nem mertem elhinni . . .”, „éles nyilalás vonaglott át a szivemen és utána oly heves dobogás fogta el”, „Borzasztó zavarban voltam . . .”, „Nehéz szorongó izgalom volt ez”, „Zavartan hallgattam”, „Ideges lettem”, „. . . elcsuklott a hangom . . . halkan és zavartan mosolyogtam és halkan és zavartan felemeltem a kezem és zavartan mosolyogva suttoztam”, „Lesütöttem a szemem”, „Idegesen kapkodtam . . .”, „Elpirultam.”

A fiú mindennek merő ellentéte, nemcsak saját szavaiban, hanem az író epikus ábrázolásában is. Kemény, szenvedélyes, erővel teljes. „Tudta, hogy mögötte vagyok. Nyugodtan ment tovább, egy hajókötélkőnél nyugodtan megállt . . .”, „Keményen rámnézett, a szemembe”, „Sokat beszélsz” — mondta szárazon”, „gyűlölettel nézett rám”, „Egyetlen pillantást vetett

csak a könyvre, nem nyult utána.” „Nem felelt. Komor hallgatásba merült.” „... szemében végtelen gúny volt.” „... nem fordult vissza.”

2.

Mit kér számon a csalódott fiatal a felnőttől? Azt, amiről a század elején az ifjú fantáziák álmodtak. A repülőgépet, az északi sarkot, a szabad Magyarországot. És végül a „nagy szimfóniát, a rettenetes színjátékot a szürke láthatárról és a gögös istenekről”. Tehát világraszóló találmányokat, felfedezéseket és művészi alkotásokat. (Itt egy pillanatra a *Tanár úr kérem* naivul vakmerő képzeletű diákját idézi—előlegezi a látomás.) És mit tud szembevetni az író a megvalósulás oldalán? Humoreszkjei kötetét és szép feleségét. A könyvet kényszeredett szerénységgel dicséri: „Elég jó.” A kamasz megsemmisítő gúnyval hagyja helyben: „Igen... Elég jó.” A szép feleség pedig a fiú látásban méltatlan, visszás eredmény: „A várkastély leszállt a hegyről és ostrommal bevette a völgyet!”

3.

Karinthy kisebb művei — karcolatai, novellái — a szerkesztés tekintetében is telibe találnak. A ritmusnak, a cselekmény, az előadás ritmusának szinte sehol semmi zökkenője. Semmi túlírás, semmi belefeledkezés mellékes mozzanatokba. Áll ez a *Találkozásra* is. Arányos tagokban fejlődik a történet, s itt az arányosság nem a tagok terjedelmi rokonságát hangsúlyozza, hanem a sor-quantum és a mondanivaló-rész adekvát voltát, vagyis, hogy a mondandó minden részére olyan sorterjedelem jut, amelyet az a rész belső súlyánál fogva éppen megkíván. (Ami nem jelenti azt, hogy a sorszámtól függetlenül nem jelezheti a belső súlyt egyetlen tömör gondolat, egyetlen velős ítélet, akár egyetlen szó is.) Próbáljuk meg kompozíciós tagjaira bontani a kis művet.

Az első tag: az első bekezdés. Az az öt sor, amelyben az író a tragikus dialógot közvetlenül megelőző felhőtlen, mosolygó percekről ad hírt. A második tag így kezdődik: „A fiatalemberrel a Duna-parton találkoztam...” A „fiatalember” előtt határozott névelő áll, mintha az írónak és olvasónak is egyaránt ismerős figura lépne színre. Majdnemhogy *in medias res* ránt bennünket a szerző. Más munkáiban is él ezzel a hatásos fogással, s még radikálisabban, mint itt. Gyakran elkábítja az olvasót, és arra készíti, hogy töprengjen a rászakadt helyzeten. Az olvasó mohón mélyed el a történetben, mert úgy érzi, hogy valamiről máris elkésett, valamit gyorsan pótolnia kell, a mese régóta rejtve barangolt az íróban, s most hirtelen, készület nélkül tört elő... Ez a második tag körülbelül négyszerese az elsőnek, s voltaképpen valódi nyitánya a történetdőknek. Ez a látomás első perce. Az író megpillantja „a” fiatalembert, a karcsú, kopott ruhás diákot, aki széles fűzetet visz. Megdöbbenven sejtíti rá a találkozás fantasztikumára, s utána siet a jelenségnek.

A kompozíció harmadik tagjában megindul a párbeszéd az író és a fiatalember között. Ez a tag terjedelemben két és félszerese a másodiknak, több mint tízszerese az elsőnek. A dialógusnak azt a részét prezentálja, amelyben a diák-fantom még érdekesen passzív szerepet játszik, s a felnőtt beszél, sokat, izgatottan, zavartan. A diák „passzív szerepe” azonban csak látszólagos. Hosszas, dacos és megvető hallgatások után morduló egy-két szavas válaszai egyre tovább feszítik a húrt, s az író szava végül elcsuklik: „...Hát mit tegyek?...” Itt indul a szerkezet negyedik tagja. Ez a százsornyi részlet, a dialógus második fele, a nyílt vád és számonkérés. Az elsikkadt álmok és tervek sorakoznak, s rendre a férfi defenzív locsogásai. Itt már a fantom is bőven szól, hangja retorikussá emelkedik, megrendülten és megrendítően. Aztán szétfoszlik a vízió.

Az ötödik, a záró tag mintegy 15 sor. Az író lassanként megnyugszik, a kávéházban tintát-tollat kér, és írni kezdi új novelláját: Találkozás egy fiatalemberrel. S a zárósor: „És csak tompán fáj már a seb.”

Tetszetős grafikonnal is érzékeltetni lehetne a kompozíció vonalhullámát, de talán grafikon nélkül is kitűnik a mondanivaló hatásos elosztása, művészi súlypontozása.

4.

Ez a novella, ha úgy tetszik, fantasztikus. A fiatalember látomásszerűen tűnik fel a sétáló pár előtt, a párbeszéd végén látomásszerűen foszlik el az égen. De a fantasztikum fogalmát itt — s Karinthy-nál gyakran — sajátlagosan meg kell szorítanunk. Az igazi fantasztikumra nemcsak az jellemző, hogy alkotóelemei olyan kapcsolatokban szerepelnek, amilyenekben a valóságban soha, hanem az is, hogy az elemeknek a valóságtól feltétlenül elütő kombinációja nem takar semmi rejtett logikumot, irreális viszonylataik nem fordíthatók le logikus, intellektuális tartalomra. Az igazi fantasztikumnak az „értelme” önmagában van, hatása mindig

érzelmi, érzéki, hangulati. Karinthy nem így fantasztikus. Fantáziája nem önfeledten röpdős mesebeli madár, hanem kormányozható léghajó, amelynek minden, mégoly meglepő mozdulata mögött is ott ül az elme céltudatos pilótája. A fantasztikum nála legtöbbször a gondolat, a tétel pregnánsabb, emlékezetbe mélyülőbb kifejezése, nem pedig elsődleges mondanivaló. (Pompás kivétel az északi szélről írott novella.) Ilyen megkötötten fantasztikus a *Találkozás* is. Kellemes varázsának egyik tényezője mindenesetre az, hogy a dialóg néhány — igaz, nem túlságosan mélyre rejtett — összefüggésére magának az olvasónak kell ráeszmélnie.

A ráeszmélés fokozatossága itt a növekvő olvasói izgalom egyik forrása, titka. Nem könnyű kitapintani a novellának azt a pontját, ahol az olvasóban gyanú támad, vagy csak sejtetem — vagy annál is kevesebb, halványabb valami moccan —, hogy itt irreális momentumok, a fantasztikumhoz közeljáró mozzanatok következnek. A cím talán még semmit sem sejtet — talán! —, de az első bekezdés, a rövid hangulati introdukciónak, mintha már nem volna egészen ártatlan a sejtetésben. „Én szép és drága feleségem mosolygott rám a fátyol alól, én szép kedvesem, aki, íme, szeretett, és megengedte, hogy szeressem.” A határozott névelő nélkül, személyes névmással induló mondat mintha elragadtatott, álmatag lendületet szuggerálna, s ezt a szuggesziót mintha csak izmosítaná az ismétlésszerű „én szép kedvesem” s még inkább a rákövetkező, vonatkozó névmással indított mondat, s benne az „íme!” érzelmes és egy kicsit rejtélyes pátosza. Az egész szűk három sor még semmit se szól a fantom-diák megjelenéséről, de annyit már majdnem éreztet, hogy irrealitások felé közeledünk.

A következő szerkezeti tag sem árulja el födetlenül a „csodát”, de a stílári irritáció, a pszichológiai villanások egyre igéretesebben-fenyegetőbben-izgatottabban jelzik, egyelőre távolról, a közeledő jelenést. Valamit már üzennek a fantasztikumból az olyan apró vallomások, mint a fiú megpillantásakor kibukó mondat: „Egyszerre elhallgattam és zavart nyugtalanság fogott el.” Azután: „Tizenhét vagy csak tizenhét éves talán . . .”. A számok tovább erősítik a majdnem-tárgytalan sejtelmet, s a számokra következő szavak — „még haboztam, nem mertem elhinni . . .” — az olvasó találgató képzeletét is közelébe sodorják a jó megoldásnak. Az olvasó már a talány körül lebeg fantáziájával, s feszülten várakozik a bizonyosságra. S egészen a küszöbíg rántja a bekezdés kísérteties zárómondata: „Egy mozdulatát láttam még, amint a kezét felemelte és maga elé tartotta. Ó, jaj, rettenetes, ez volt az a kéz, még a vágást is megismertem rajta, amit a tornateremben . . .”. A „rettenetes” melléknév rémült indulata, s a tornateremben megvágott kéz emléki konkrétuma egyelőre határpontjai az eddig szüntelenül nővő rejtvényes izgalomnak. Most mintha egy kis művészi ravaszsgal beütemezett nyugvópont következne, retardációs mozzanat, nyilván a feszültség fokozására. Ez a retardáció nem több, mint hogy a beszélő sietősen elbúcsúzik a feleségétől, s utána ered a kamasznak. Most újból néhány közelítő sor, aztán a csaknem teljes, nyílt vallomás. „Lopva a száját néztem, mely fiatalabb és keskenyebb volt még, mint az enyém . . . Ó, ő volt az.”

A fájdalmas összecsapás után a jelenség eltűnik, író és felesége a kávéházba tér. „Nehéz kedvemről lassan oszolt el a görcs.” Lassan, de biztosan. Mert a következő sorban már azon töpreng a férfi, hogyan hasznosíthatná íróilag az élményt. „— A téma szép — mondtam magamban, felvidulva. — Versnek kicsit hosszú volna. De egy novellát lehet belőle csinálni. Röviden, szatirikusan. Ma ugyanis kezd van, szállítanom illik valamit.” Ez a kihülés, feloldódás igazában szabadulás, „elidegenedés” a drámai szcena érzelmes, szenvedélyes légkörétől. „. . . szállítanom illik valamit” — ebben a merkantil frázisban jó adag önirónia van, dacos túlfeszítése azoknak a siralmas pózoknak, amelyekbe az író a dialógus közben vágta magát, töredezett, nyers naturalis szólammal küzdve egy idealista, magas vád-zuhatag ellen. A novella záró sorai: „Papirt kértem és rövid habozás után leírtam a címet: *Találkozás egy fiatalemberrel* . . . És csak tompán fájt már a seb.” A záró akkord tehát illusztratív vallomás arról az alkotás-pszichológiai tételről, hogy a költő, miközben megformálja-objektíválja tartalmait, meg is „szabadul” gyötrelmes terhüktől.

5.

Az önvád, a megvalósítatlan álmok-tervek fájdalma az egyetemes írói-költői tematikában majdnem hogy közhely. A hozzánk legközelebb álló példák közül idézünk. Arany írja az *Epilógus*-ban:

Mily temérdek munka várt még! . . .
Mily kevés, amit beválték . . .

Kosztolányi a *Boldog, szomorú dalban*:

mint lázbeteg, aki föleszmél,
álmát hüvelyezve, zavartan,

kezem kotorászva keresgél,
hogy jaj, valaha mit akartam.
Mert nincs meg a kincs, mire vágytam . . .

Egy kissé mind a két idézet a Karinthy-novella kibontatlan csirájának is felfogható. Ady-nak is van olyan verse, amelyben érett önmagát szembeveti hajdani „fantom-kamaszával”. A *maradandóság városában* ez a vers, *Az Illés szekerén* kötetben. Debreceni éveire pillant vissza Ady, húszéves alakját idézi:

Az ma is él és úgy él, mint más,
Úgy csókol, úgy sir, úgy kacag.
Új, külön Apollója nincs neki
S úgy ír verset, ha verset ír,
Ahogy szokás, ahogy szabad.

.....
S mi lenne, ha most látna, jönne?
Engem egy nagy átok borít.
Nem akarom látni, nem keresem
Az én fantom-kamaszomat.
Maradjon itt, maradjon itt.

A helyzet formailag rokon a *Találkozással*, tartalmilag ellentétes. Formailag rokon, hiszen itt is az érettebb korú méri magát a kamaszhoz —, de tartalmilag ellentétes, hiszen itt a kiteljesedett költő, akit „egy nagy átok borít”, majdnemhogy megvetéssel utasítja el magától a fiatal, a szokványos, átlagos, konformista kezdőt. Majdnemhogy megvetéssel — csak majdnem, mert ebben a „megvetés”-ben azért érzik valami kis borzongó félelem is a találkozástól valami iszonyatba oltott nosztalgia: „Nem akarom látni, nem keresem . . . Maradjon itt, maradjon itt.”

Karinthynak *A gyermek mostanában nyugtalan* című verse is rokon a *Találkozással*. A negyven sornyi költemény az utolsó sor három szótagjáért készült, ebben csattan ki: „Örült vagy?” A költő lelkében riadozó gyermek kérdezi ezt a költőtől, mikor látja, hogy felnőtt folytatása végképp beleszürkül-fásul a közönséges életbe, megalkuszik a „lehetőségekkel”. Az ötös és hatodfeles jambusokban futó négy soros szakok utolsó sora mindig háromszótagos, ez a három szótag minden esetben másfél szabályos jambus (csak a hatodik szakban van elhanyagolható eltérés). Az utolsó szak zárókérdése váratlanul és nagyon hatásosan megfordítja az egész vers lejtését, a hangmenet prózaivá érdesedik, a fáradt, elejtett kántálás hirtelen támadóvá riad. Mint a *Találkozásban* a fantom-kamasz utolsó tirádái.

6.

A novella kivételes súlyát bizonyára az adja, hogy az író egy mélyen és sajátlagosan egyéni élményének meggyónásával egy „örök emberi” tapasztalat izgalmas változatát mutatja fel ritka formai tisztasággal: az olvasóban felvert visszhang valami „általános emberi” képletet jelez a heves kis drámában. Az ifjúság romantikájának és az érett kor realizmusának tragikus-szép tusáját.

Varga Imre

A BALASSÁKRÓL, BALASSI BÁLINTRÓL

Ismeretes, hogy a Balassa-család tagjaira vonatkozólag milyen nagy számban találtak már dokumentumokat a különböző családok, hivatalok és intézmények levéltáraiban. Az eddig napfényre került anyag azonban még korántsem mondható teljesnek. Elsősorban Szlovákia levéltárainak tervszerű átvizsgálása ígér még aratást. Legalábbis erről győzött meg a futólagos bepillantás néhány levéltár anyagába, bár kutatásaim célja ezúttal nem Balassi Bálint, nem a Balassa-család volt.

Csak megemlítem a Koháry-család radványi levéltárát, melyben főként a XVII. században élő Balassáktól (Balassa Bálint, a költő, Balassa Imre, Ádám, Balázs, Gábor) maradt fenn nagyobb számú levél. A személyeken túlmenően azért izgalmas olvasmányok ezek a levelek, mert főleg az első kuruc mozgalommal állnak kapcsolatban, s rávilágítanak a család különböző tagjainak a mozgalomban játszott szerepére. Hasonlóképpen elég sok levelet őriz a XVII. századi Balassákról az Illésházy-levéltár Nyitrán (Balassa Ferenc, András, Imre, Bálint, Zsigmond levelei és hozzájuk írt levelek). A bicsei Thurzó-levéltárban néhány Balassa András-tól (1607–1621 közt) származó íráson kívül 53 levél található Balassa Imrétől (1602–1617 között), melyek közül 50-et Thurzó Györgyhöz írt.¹ A Bicsén levő Turóc megye levéltára Balassa Zsigmond legidősebb fiára, az I. Rákóczi György 1644/45-ös magyarországi hadjárataiban jelentős szerepet játszó Balassa Simonra vonatkozólag tartalmaz anyagot.² A vágbesztercei levéltár ugyancsak Bicsén őrzött része pedig a Balassa-családot, a vágbesztercei jóságot illetőleg rejteget ez ideig ismeretlen iratokat.³ A nagyjából csak másolatban ránk maradt akták főleg a XVI. századtól a XIX. század közepéig terjedő birtokügyek s véget nem érő birtokperes dokumentumai.

A most előkerült Balassa- emlékek közül röviden csak a Balassa-ősökre és Balassi Bálintra vonatkozó dokumentumokról szeretnénk számot adni.

Eckhardt Sándor a Rimay Jánosnak Fánch Gáspárhoz 1622. május 17-én keltezett leveléhez fűzött jegyzetében⁴ azt mondja, hogy a Fánchyak „a Balassákkal rokonságban szereztek meg az ottani prépostsági birtokot, melyet Balassa Zsigmond 1567-ben erőszakkal elfoglalt”. Pozsonyban a Révai család levéltárában „De iuribus familiae Revay in dominio Bozok et alibi habitis” (1539–1645) jelzettel 13 Bozókra vonatkozó akta található, részben eredetiben, részben másolatban.⁵ Az első darab: „Bulla seu Privilegium Pauli tertii Pontificis pro Sigismundo Balassa super iure Praepositi in Ecclesia Bozok” 1539-ből. A második: „Copia Donationalium Ferdinandi Regis pro Sigismundo Balassa et Consorte ejus Barbara Fánchy 1540. super Dominio Díogyör in 20 millibus inscripto” —, amely diploma Bozók birtokában is megerősíti őket.

A Radványban levő Koháry-levéltár egyik aktájából arról⁶ értesülünk, hogy Jánoky Péter 1575-ben a Hont megyei Nagytúrban jóságot adományozott Balassi Jánosnak és fiának, Balassi Bálintnak, de amikor a királyi iktató személyek a jósághoz bevezették őket, Koháry Péter és az anyja (ekkor már Beniczky Ferencné) a beiktatásnak ellene mondtak (1576. jan. 5.).

A vágbesztercei Balassa-jóság perével kapcsolatban fentebb említett vágbesztercei levéltár XI. fasciculusanak első darabja egy geneológiai táblázat, mely — helyenként meglepő téve-

¹ Thurzovská korešpondencia. Invent. 39., 698.; 40., 699.

² Zupa Turčianska. Invent. 241.

³ Panstvo Považská Bystrica. Pisomnosti rodové. Majetkovo prave. Fasc. I. (117 db.), Fasc. XI. (64 db.).

⁴ ECKHARDT Sándor: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 402.

⁵ Archiv rodu Révay. Práva rodov Révay, Fánchy a Ghéczy v panstve Bzovik. Fasc. I.

⁶ Pars II. no 9047.

désekkel — a család leszármazását mutatja. Ezt követi egy 10 lapból álló ivrét nagyságú füzeten a Balassa nemzetségnek latin nyelven megszerkesztett históriája, mely a füzet végén álló kivonat szerint a XVIII. század végén vagy a XVIII. század elején készült.⁷ A családtörténet ismeretlen összeállítójának „históriája” a negyedik lapon válik számunkra érdekesebbé. Itt kezdődik Balassi János élettörténete, melyet két fiának, Ferencnek és Bálintnak az élete követ. Irodalomtörténetileg nem érdekelten ismernünk, milyen családi hagyományt élt a XVII—XVIII. század fordulóján hármukról, főképpen a reneszánsz nagy költőjéről, Bálintról, hogy milyen mozzanatok emelt ki, illetőleg hagyott el a családi krónikás a három Balassiról.

Bizonyára a családi érdekeket tartotta szembe előtt, amikor hallgatott Balassi János felségárlási peréről, szökéséről, s csak a török ellen harcoló hőst, a saját és a nemzet becsületén esett sérelmet megbosszuló lovagot, a császár bizalmas barátját örökítette meg. Balassi Ferenc és Bálint egyaránt rettenthetetlen törökverők, életüket a hazáért feláldozó bátor katonák. És bár versenyre kelhettek a hadakozásban és a tudományokban való jártasságukkal, a nagyobb közülük Bálint volt. Mars és Pallas tanítványa, a magyar Ovidius; országszeret ismert költő, aki halálos ágyán — igaz katolikusként meggyónva — hatyúdálában vétkeit siratta, hazájának szerencsétlen állapotán kesergett. Aláhúzza azonban Bálint dinasztikus érdemét: az ausztriai ház iránt való hűségét bizonyította be erdélyi vállalkozásával, amikor is fogságba került... Ennél többet nem is szól az úgyról.

A krónikás Balassi János életének ismertetésekor ismételen hivatkozik Istvánffyra. A spanyol Dom Francesco de Lassoval támadt lovagias úgyról szóló családi hagyományon (iratokon?) kívül Istvánffy lehetett a forrása, bár annál a mozzanatnál, hogy Balassi János képes volt kardjával kettészelni egy vasabronccsal körülvevett kereket, bizonyos évkönyvekre is hivatkozik. Balassi Ferenc kétszeri harca a törökkel és tatárral megvan Istvánffynál, de a családi krónikában egy eseményre mosódik össze. A Balassi Bálintról előadottakban az Esztergom alatti sebesülés meg a Mars és Pallas tanítványa, tisztelője minősítés a közös elem Istvánffy művével. Ez utóbbi epiteton, úgy látszik, általános volt a XVII. században. Mikor III. Ferdinánd 1653. jan. 3-án Balassa Imre nógrádi főkapitányt grófi rangra emelte, Balassi Menyhért, János, Ferenc érdemeire hivatkozott, „hogy ne is szóljunk Balassi Bálintról, ki Mars és Pallas művelésében rendkívüli hírt szerzett magának”.⁸

Ennek az értékelésnek népszerűsítésében bizonyára Rimay epicédiuma, a Tolnai Balogh, Darholz Kristóf epitafium-gyűjteménye is szerepet játszott. Balassi Ferenc és Balassi Bálint érdemeinek, a tudományban és a hadviselésben való jártasságuknak hangsúlyozása Rimay, Tolnai szemléletére, ábrázolására utal. Ennek a szemléletnek is köszönhető, hogy a XVII—XVIII. század fordulóján Balassi Bálint a török elleni harcok atlétaiként, Mars és Pallas tisztelőjeként, Magyarország-szerte híres költőként élt a Balassák családi hagyományában.

A *Historia Genealogiae Familiae Balassa* az apáról és két fiáról a következőket mondja: Alter autem Frater Melchioris et Filius Francisci Balassa Bani Joannes Balassa fuit, uxor autem ejus Anna Sulyok Filia Blasij et Soror Gefne[r]os[ae] Consortis Stephani Dobó; fuit is etiam Miles gloriosus, Comes et Supremus Capitaneus Co[m]m[un]itatis Zoliens[is] Co[m]m[un]itatisque Hontensis supremus Comes, Janitorum Regalium Magister et Civitatum omnium montanarum summus Praefectus (ut Istvánffy refert).⁹ Extant literae Principum [ ] de Gonzaga quibus eundem Fratrem suum compellauit et acta duellaria, cum quodam Procere Hispano Dom Fran[ces]co de Lasso dicto in impressis, super quo injuriam suam, vel potius nationis Ungaricae despectum egregie ultus fuerat;¹⁰ de hoc testantur, quod gladio suo ictu uno rotam currulem ferro circumdatam dissecare saepius fuerit solitus et in duas partes dividere (de hoc testantur Annales etiam); quando fundi exercitum Chritianorum contingebat, eum quamvis vulneratum nunquam primum sed ultimum in fuga, primum autem in acie fuisse, ac semel fossato sat lato et grandi disjecto ante ipsum, fronte per Turcas inter Kékkeő et Szécsénium fossatus,¹¹ nihilominus praeter spem et qvasi praeter naturam, ipsis etiam non putantibus hostibus, equi saltu superasse ac evasisse; fuit hoc tantae aestimationis, ut unius Imperatoris Filiam, Alterius autem Sororem, teste Istvánfio tum Regis Galliarum sponsam, post reginam,

⁷ *Historia Genealogiae Familiae Balassa* uti ex conclusione patet saeculo 17° aut sub initium saeculi 18° confecta cum aduersis pluribus Tabellis Genealogicis. Absque dato.

⁸ ECKHARDT Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 212.

⁹ *Historiarum de rebus Vngaricis libri XXXIV*. Coloniae 1622. 416: „Ioannes Balassius Zolii veteris et Montanarum vrbium praefectus”.

¹⁰ A párbajúgyról részletesen szól ECKHARDT Sándor: i. m. 18—21., 22—3.

¹¹ A szécsényi vereség leírását, ezzel kapcsolatban Balassa János levelét lásd ECKHARDT i. m. 223—4., 26—7. — Itt az eset másként olvasható, mint ahogy a családi krónikás igen zavaros latin szövegéből kihámozható. A latin szöveg értelmezésében PIRNÁT Antal segítségével itt is köszönetünket fejezzük ki.

eidem Joanni Balassa tempore nivali rheda vehiculari in spatiando per Urbem ipse Imperator obtulerit et concediderit circumvehendam (hic legendus Istvánffy).¹²

Hic binos generavit heroës nunc etiam per totam pannoniam post fata celebres, Franciscum qui post multa gloriose edita facinora, postquam ad castra Christianorum viribus iteratis non contemnendam Turcarum multitudinem, exiguâ manu superando eosque captivos magno numero copiososque currus annonae adducendo, postquam denuo Tartarorum cum exercitu venienti occurrisset, multitudine superatus ac jam fere solus relictus, sagittis plurimis confossus ac unâ earum per ilia tactus gloriose occubuit.¹³ Vestes ejus cruentatae in cognato Bathoriorum thesaurario ac etiam gladius hostili imbutus cruore usque hodie pro memoria gloriosa conservant [ur].

Alterum autem filium seniore hie Joannes habuit Valentinum, insignem contra Turcas Atletam et frequentissimis et nonnumquam unâ eademque die secundo, tertiariorumque iteratis duellis triumphantem. Poëtamque tamquam Ovidium totâ Hungariâ celeberrimum, quem Historici Martis simul et Palladis alumnus compellant.¹⁴ Hic quoque pro fidelitate erga domum Austriacam à Transylvanis semel captus fuerat,¹⁵ demum autem complurimis historicis, ubi cum alijs Proceribus Germaniae et Ungariae Nationis Strigionum ejusque turrim aquariam vocatam oppugnando, cum nec se occultare instar aliorum aut pedem inferre voluisset, sed procedendo primus assultum tentasset, colubrinâ tactus, ad hospitium relatus, catholice confessus, ubi primum peccata et miserabilem Patriae statum versibus, tanquam Cygnus luxisset, in D[omi]no quievit ex vulnere.¹⁶ Hi duo Fratres et scientiâ et armis pares aemuli inter duas ambo septimanas ab hostibus interfecti, in eadem Cripta simul uterque collocati; vix aliquando Turca expectasse, fertur, quando ei nomen et adventum Valentini istius, etiam si cum minori manu nunciabatur; in his Filijs Joannes defecit quod ad Masculos.

Magyarul: Menyhértnek pedig másik testvére, Balassa Ferenc bánnak a fia — Balassa János volt. Ennek meg a felesége Silyok Anna, Balázsnak a lánya, Dobó István feleségének a testvére. Maga János neves katona, Zólyom megye ispánja és főkapitánya, Hont vármegyének főispánja, a király főajtónállómestere és az összes bányaváros főkapitánya (amint Istvánffy írja). Megvannak Gonzaga hercegnek a levelei, melyekben őt testvérének szólítja és egy bizonyos főrangú spanyollal — akít a nyomtatott iratok (?!) Dom Francesco de Lasonak mondanak — való párbajának aktái, akin sérelmét, vagy jobban mondva a magyar nemzet megvetését, jelenen megbosszulta. Bizonyosság van felöle, hogy kardjával, egyetlen ütessel gyakran szétvágta és ketté metszette a vassal övedzett kocsikereket (erről az évkönyvek is tanúskodnak). Amikor megtörtént, hogy a keresztények seregét szétszörták, bár megsebesült, sohasem első, ellenkezőleg, utolsó volt a futásban, de első volt a csatában. És egyszer Kékkő és Szécsény között a török meglehetősen nagy és széles árkot hányván eléje, arcán megsebesítvén, ő mindezek ellenére, reményen felül és mintegy természetfeletti módon, egy lóugrással kiugrott és megmenekült. Ez a férfi oly nagy becsületben állott, hogy egy császárnak a lányát, a másiknak meg nővérét — Istvánffy tanúsága szerint akkor a gallok királyának jegyesét, később pedig feleségét, maga a császár vezette és adta át ugyanennek a Balassa Jánosnak, hogy téli időben a városban körüljárva megkocsikáztassa. (Olvasd itt Istvánffy!)

Két hős fia volt, akik haláluk után is híresek Pannonia-szerte. Ferenc, aki sok dicsőn véghez vitt hőstettei után, miután kicsiny csapatával megkettőzött erővel győzedelmeskedett a törökök nem megvetendő sokaságán és éppen a keresztények táborába vezette a nagyszámú foglyot és a sok élésszekeket, miután a tatároknak odaérkező seregével szembe szállott, azoknak nagy számától meggyőzötve, és már csaknem magára maradván, több nyiltól általverve, melyek közül egy az ágyékán keresztül járta át, dicsőségesen meghalt. Vérrel bemocskolt ruháit és az ellenség vérével foltos kardját dicső emlékezetéért máig őrzik a rokon Báthoriak kincstárában.

¹² ISTVÁNFY: i. m. 509: „Caesar . . . dextram ei dedit et è conclavi exire volentem reuocavit, ac vt sub meridiei tempus, sibi relaxandi animi causa, trahis per vrbs plateas, recenti nive oppletas decursuro, adesse non intermitteret, monuit, quonque ad horam adfuisset, filiam minorem Elisabetham, postea Carolo nono Galliarum regi desponsatam, honoris causa ab eo circumducendam dedit; ipse cum coniuge et Anna maiori filia, paulo post Phillipum Hispaniarum regi collocata, alia aurata trahea vectus, equo iuuenilem in modum agitato hilariter decurrit”.

¹³ Vö. ISTVÁNFY: i. m. 631., 637.

¹⁴ ISTVÁNFY: i. m. 629: „ac Martis simul et Palladis cultori . . .”

¹⁵ Ugyanaz a felfogás, melyet Balassi Bálint 1585. okt. 3-án kelt végrendeletében kifejezett: „tekintse meg (a király) az én erdéli fogságomat is és sok költséget, kit az ő főlsége szolgálatjában heában költöttem és szenvedtem”. ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951. I. 344.

¹⁶ Rimay Jánosnak *Ihon édes hazám* kezdetű versében szól Balassi Bálint hazája állapotáról, és ugyanítt, a Bézától fordított zoltárparafázisban bűneiről. (ECKHARDT Sándor: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 16–24.)

Jánosnak másik, nagyobbik fia pedig Bálint volt, kiváló bajvívó a törökkel szemben, aki igen gyakori párviadatokban ismételt, néha egy és ugyanazon a napon kétszeri, háromszori párbajban győzedelmeskedett. Mint költőnek, Ovidiushoz hasonló híre volt Magyarországon. A történetírók egyszerre hívják őt Mars és Pallas tanítványának. Az ausztriai ház iránt való hűségéért egyszer őt is foglyul ejtették az erdélyiek. Végülis — több történetíró szerint — mikor a német és magyar nemzet más főrendjeivel Esztergomot, annak úgynevezett Víztoronyát ostromolták, mivel a többiek módjára sem elbújni, sem megfutamodni nem akart, hanem egyre előbbre nyomulva elsőnek kísérelte meg a rohamot, ágyúgolyó találta el. Szállására viték, ahol katolikus módra meggyónva, miután hattyú módjára előbb versekben siratta meg vétkeiket és hazájának nyomorúságos állapotát, sebei következtében Istenben megboldogult. Ezt a két testvért, akik tudományban és hadakozásban egyenlő versenytársak voltak, két hét leforgása alatt ölte meg az ellenség. Mindkettőjüket ugyanabban a kriptában helyezték nyugalomra.

Mondják, hogy mikor a török Bálintnak a nevét és érkezését hallotta, még ha csekély csapattal való jöveteléről érkezett is hír, nem igen várta meg. A fiúágot illetőleg Balassa János ezekben a fiakban utódok nélkül kihalt.

*

Itt említjük meg, adalékként Balassi Bálint költészetéhez, hogy Kassai Andrásnak az 1644-ben Bártfán kinyomtatott *Vigasztalással tellyes predicatio* című, ma csak egyetlen példányban meglévő könyvéhez kötött toldaléklapjainak egyikére XVII. századi kézírással valaki beírta Balassi harmadik szentháromság-himnuszának az utolsó strofáját megelőző két versszakát.¹⁷ A néhány variánsot tartalmazó, kissé romlott szöveg 2 versszaka így hangzik:

S: ad megh aztis tarsul boldogul ennekem,
Az kit tüled kirek mint en Uramtul,
Had vehesek buczut mar büneimrül,
Legyek vigh ezentül.

Algy megh mindenekönket (!) igaz szerellemmel,
Ep io egisigel, jstennj feelemmel,
Ketsegh es versenges közülünk veszen el,
Illyönk czendesz szivel.

Gömöri György

JEGYZETEK EGY NÉVTELEN RÖPIRATHOZ

A párizsi Lengyel Könyvtárban végeztem kutatásokat, amelyek során érdekes röpiratra bukkantam. Ez a 30 138 számú röpirat, amelynek címe *Egy magyar hazafi a' többihez*, s amely 1832-ben, Párizsban íródott és került kinyomtatásra, tudomásom szerint eddig még nem jelent meg magyar nyelvű tudományos folyóiratban. A kétoldalas röpirat szerzője felhívást intéz a magyarokhoz, gyűjtsenek pénzt a lengyel menekültek és emigránsok javára, a bejött összeget küldjék Párizsba, s felhívását az 1830–31-es lengyel szabadságharc s az azt követő megtorlás képeinek felidézésével, valamint a hagyományos magyar nagylelkűségre és a lengyel–magyar barátságra való hivatkozással indokolja.

A röpirat szerzőjének kilétét nem nehéz megfejteni. Ezt a magyar nyelvű röpiratot minden valószínűség szerint Krajszir Károly fogalmazta. Krajsziral, a művelt eperjesi orvossal, aki résztvett a lengyel szabadságharcban, majd Párizsba menekült, s végül amerikai száműzetésben halt meg, több magyar és lengyel nyelvű cikk foglalkozott, utóljára Jan Reychman írt róla színes ismertetést egy varsói szakfolyóiratban.¹ Krajszir párizsi szerepéről, részvételéről a lengyel emigráció lázas szervezőmunkájában (tagja volt a Lelewl-féle Polski Komitet Narodowy-nak, vagyis Lengyel Nemzeti Bizottmánynak) Wertheimer Ede ezt írta: „[Krajszir]

¹⁷ A Soproni ev. gyülekezet Könyvtárában. Prédikációjában Kassai, némi módosításokat eszközölve, saját szerzeményeként közölt négy Balassa-éneket. Kiad. BÓTHÁR: ItK 1911. 361–65. Vö. KLANICZAY Tibor: Hozzászólás Balassi és Rimav verseinek kritikai kiadásához. MTA I. OK XVII. 1961. 323–4.

¹ Jan REYCHMAN: Karol Krajszir — Lekarz i Językoznawca . . . , Arch. Hist. Med. 1963. (XXVI.) 173–179.

energiája mellett szól azonban, hogy az 1832. év elején néhány lengyel forradalmárral egy a magyarokat felkelésre buzdító felhívást irt alá, a melyet magyarul és latinul szerkesztettek meg.² Divéky Adorján kutatásai azonban kiderítették, hogy Krajszir — aki, mint az alább közölt röpirat stílusa is bizonyítja, tetszetősen és magvasan fogalmazott — nem egy, hanem több (Divéky szerint három) szöveget is szerkesztett. Az elsőt, ami köszönő leirat volt a magyarokhoz, s ugyanakkor közös harcra buzdított a zarnokok ellen, „Poloni ad Hungaros” néven ismerjük; ezt a két nyelven megjelent szöveget, amelyre Wertheimer utalt, 1831 december 31-én az egész párizsi lengyel bizottság aláírta. Ebből a röpiratból, amit Krajszir saját költségén nyomattatott ki, több példány bejutott Magyarországra, nem kis gondot okozva az osztrák hatóságoknak. A második Krajszir-szövegre Divéky hivatkozik könyvében (*Węrzy a Polacy w XIX stuleciu*, Gebethner i Wolff, 1923)³ — ez felhívás volt a magyar országgyűléshez, szövegét Lelewelék elküdték Borsiczky trencsényi követnek, aki erősen rokonszenvezett a lengyel ügygel. Divéky tud Krajszirnak egy harmadik fogalmazványáról is, de ebből, amelynek a *Felhívás a magyar nemzethez* címet adja, s amelyet szerinte a Dwernicki tábornok vezetésével ülésező bizottság fogalmazott, egyetlen példányt sem sikerült találnia.⁴ Divéky úgy tudja, Krajszir ezt az utóbbi felhívást 1832. december 29-én fogalmazta. Ha ez az értesítés helytálló, lehetséges, hogy most Krajszir *negyedik*, eddig ismeretlen röpiratával állunk szemben, amely a dátum szerint 1832. március 5-én íródott. Ez a rövid szöveg is tanúsítja, mennyire magáévá tette Krajszir a lengyelek ügyét, s ugyanakkor mennyire tudta, milyen érvekkel forduljon honfitársaihoz, akik közül néhányan erkölcsi támogatásukkal, s az országgyűlés nyilvánossága előtt folytatott harcukkal valóban megmutatták „az utó-világ előtt”, hogy „annyi tsapás után-is még mindég Magyarok” maradtak.

EGY MAGYAR HAZAFI A' TÖBBIHEZ

A' nagy történetek mint-egy czikázva kergetik egymást. Minden nap el-szüli terhét, 's ujra foganzik azonnal. De a' nagy idő bennünk tsak kis embereket talált 's el suhant már elő-tünk mint az óriási hegyeknek a' lapályra vetett árnyéki. Ki kaparta tudni illik az idő azon nagy titkot, hogy Péter Czár minden orosz uralkodónak nyakába varta az ország határainak terjesztését. Ennek míg eddig mindenik meg-is felelt: de Sándornak majd nyaka tört belé. Erő helyet tehát fortélylyal kezd élni's oly ügyesen veti a' tört, hogy a' fejedelmek magok vág-ják a' fát magok alatt. Ő egy szent szövetséget állított-fel, hogy a' fejedelmek magokat a' külső erő ellen közös erővel oltalmazták 's lenyomják a' népeik' szabadságát, — tudván azt, hogy ezek elkeseredvén, fejedelmeiket a' szükség' idejében majd el-hagygyák. Így ő a' fejedelmekkel öldökölteti a' népeket és a' népeket magok között, és midőn ezek magokat el-gyengítik, ő befolyást szerezvén magának és erőre vergődvén, azután minden igaz ok nélkül felprédálja őket, a' mint a' Per'sán, Törökön, Lesghiusokon és másokon látjuk; sőt más fejedelmek-is vérbe mártják érte kezeket, mikor a' maroknyi Lengyel nemzet ezen óriással meg-vivik a' szabadságért.

E vólt azon pillantat, melyet mint az udvarunknak, mint nekünk fel-kellett volna fognunk; mert midőn a' más nemzeteket a' vágó-padra hertzoljaik szemeink előtt, hihetjük-é hogy mi reánk nem kerül a' sor? 'S megfelelő-é már udvarunk' ereje az annyira, déltül, napkelettül, 's éjszaktúl, és az országnak (a' melly mint egy tsúts belé van merítve az Oroszországba és Ráczság-ba) kebelében fenyegető orosz erőnek?

De mit vétettek hát a' Lengyelek? Ők tsak azt vissza akarták nyerni, a' mi minden nemzetnek tulajdona: országjokat, szabadságokat! Báb játék tehát az a' mit minden nemzet szentnek tart? a' királyi esküvések? a' nemzetek között való fríger-kötés? De ez már eső utánn köpenyem. Elég az hozzá hogy a' Lengyel kegyetlenül meg-lakolt. Ime az orosz kegyelem le-taporta vetéseit, házait fel-égette, fel-dúlta városait, meg-vette az ő nagygyait, le-öldöste a' tehetetleneket vagy el-hajtotta Sibiriába, úgy bánt mint valaha a' Tatárok és Törökök ti nálatok. A' kik a' vágó-székülből meg-menthették életüket, idegen országokon bolyongva keresnek egy talpalatnyi földet, hol fáradt tagjaikat, ha szinte az éhen-halás, de még-is szabadságban lephesse-meg, mert a' Frantzia biztatás még eddig minden nemzetet tserbe hagyott.

Nem ellenség hát az többé, a' ki nem veszedelmes. Akár melly szemmel nézte-is őket az udvar eddig, már ezentül ők tsupa szerentsélenek. Ha Themistokles az ellenségnél talált menedéket, ne nyissuk mi fel szíveinket azon Belisariusoknak, kik mindenért a' mi szent és nagy szenvednek, kiket a' szomszédság' és vérség' szent kötele (mert hol vagyon a' tágas öldön barátságos népe a' Magyaroknak a' Lengyelen kívül?), az intézetek' egyenlősége és a'

² WERTHEIMER Ede: Magyarország és a forradalmi propaganda. Száz 1916. 99.

³ DIVÉKY Adorján: Magyarok és lengyelek a XIX. században. BpSzele 174. kött. 1918. 429—432. A röpiratról l. még: KOVÁCS Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959.

⁴ DIVÉKY Adorján: Węrzy a Polacy . . . , 21.

kereskedés országunk kezdetétől a függetlenségünk' elvesztéig hozzánk kötött! Ne maradjunk hát mi hátra, — mi, a' kik nagylelkűséggel, szabadsággal 's vitézséggel büzkélkedünk, — az emberi szeretetnek és érdemnek azon pályáján, mely *valaha* nemzetünknek az egész világ előtt betset adott! Nem vótt szüksége I⁶⁶ Istvánnak a' nemzetet az adakozásra serkenteni, hanem ellenben II¹⁴könyv. 22^{ik} tziikk. a' vendéget intette arra, *«hogy ne vesse-meg jótévőjének szívességét 's annak házatul ne menjen máshoz.»* Nem adtunk e' a' mi Cseh szomszédinknak 1810^{be}, 7 milliom forintot segítségre? Mivel tehát *szabad hazánk* azon szabadságnak hőseit, azon tiszteletes bujdosókat, kik a'haza szeretetnek ritka példáját's a' nemzetek' tiszteletét magokkal hordják, mivel mondom a' *szabad magyar föld* őket maga kebelebe fogadni nem *meri* (?), adjunk hát özsve, Hazafiak, a' kiknek sziveiket 's zsebeiket a' rendek' és arany kultsok' lakatja még bennem tsukta, — mindenikünk egy ötvenedik vagy századik részét jövedelmének, hogy ne legyenek kéntelen a' Frantzia háladatlan 's tsalfa uralkodás földén napjában 3 sous-on (3 5/9 ezüst krajzár), a' Karlisták között Avignonba, tengődni. Lengyel országba az orosz foglyoknak jobb dolgok vólt. A' vármegyék' szolgáló-birái, vagy perceptorai özsve szedhetik a' segedelmet 's minden Bétsi kereskedő át szállíthatja azt Párisba a' Lengyel Comitének (*Cassin*, rue Taranne, n° 12), 's így szívünknek szorultságán, mellyel az ő esték bennünket elfogott, segítünk 's meg mutatjuk azt az utó-világ előtt, hogy mi annyi tsapás után-is még mindég Magyarok vagyunk.

Páris, 5^{ik} mártziusba 1832.

PINARD, ANJOU-DAUPHINE ÚTZA, № 8.

Kósa Pál

ADY ENDRE ISMERETLEN LEVELE

1971. április 27-én nagyobb mennyiségű régi kéziratot, levelezőlapot, levelet vásároltam azzal a szándékkal, hogy a rajtuk található bélyeget leáztatom gyűjteményem számára.

Mint mindig, most is elolvastam mindegyiket. Így akadtam rá Ady Endre levélre, mely igen jó és olvasható állapotban van. A levél formátuma 17 × 11 cm összehajtvva. Ady, fekete tintával, mindkét belső és mindkét külső oldalára írt.

A levél közepén egy utólagos beírás látható. Valószínűleg Ady a levél elolvasása után javított mondatába. Javítás után azonnal borítékba tehetette levelét, mert az írás átnyomódott a szemközti oldalra. Sietségre vall az is, hogy a levél utolsó sorainak száradását sem várta be, s ott több betű elkenődött. Ezek azonban az olvashatóságot nem rontják.

A levél szövege:

Uram, Boncza Bertukától, akit feleségül akarok venni, értesültem önnek, a nekem teljesen ismeretlennek, egy hallatlan vakmerőségéről. Joga volt-e Bertuka néniének s Bertukanak olyan nagyon saját ügyünkben, mint a Bertukáé és az enyém, beavatkozó levelet írnia, nem kutatom. Én reám csak az tartozik, hogy ön, fölbízattva vagy tolakodva az én személyem bírálójává merészkedett válni. Ezt is könnyen elnézem: minden intelligens ember kinevetné, ha csak egy pillanatig komolyan hinné, hogy Ady Endréről, akár az íróról, akár az emberről önf. 12 kaliberű emberek [ítéleteikkel] ítélkezhetnek s hozzá fölérhetnek. De most jön a dolog súlyosabb része: ön hitvány nem tudom milyen alantas helyeken szerzett, rágalmazó értesüléseivel akart — s a kérdés az: akart-e? — bepiszkítani. Amennyiben ön a literált rágalmakat magáévá tette, tudatnom kell, hogy önt a rágalmazókkal egyetemben s a hozzám illő büszkeséggel megvetem és túllépem.

Ady Endre

Érmindszent 1914 július hó 28.

Néhány szóval szeretnék beszélni a levél megírásának előzményeiről: Ady — Boncza Berta Miklós távollétében — Csúcsára látogat 1914. június első felében. Csúcsáról utazik Nagyváradra a Radikális Párt június 28-i zászlóbontására. Innen Szatmárnémetibe megy Tabódy Endréhez, majd visszatér Érmindszentre, ahol néhány Csúcsán töltött nap kivételével az egész júliust kinúzza.

1914. július 25-i keltezéssel levelet kap Csúcsáról. Boncza Berta írja:

...Ma adott percben egy — új csillagként ragyogó primadonnának — kellett éreznem magamat, Apám egyik fizetett inasa írt 24 oldalas, intelmekben gazdag írást Malvin néninek és sorok között nekünk — Camilla, Marci — és Spolarich Lajos, — ezek az egészen egy nivón álló, megaláztató nyomorultak — írják le amit az öreg úr tollba mond, intve, fenyegetve, óva

és prédikálva. — Miért nem írnak a Méltóságos Urak — a jóbarátok? Milyen szegény milyen megsemmisült lehet az én öreg tehetetlen dühű Apám hogy ilyen meghatón — alázatos — szegény.

Milyen utolsó stádiuma minden emberi büszkeségnek reánk szoruló nevelt fiúkat, inasukat és olcsó pénzen vett szeretőnket használni fel — istenostorának — békegalambnak és mit tudom én hiszen olyan idegen — egy húron zengő és logikátlan mindez a sok erőlködés. — Közvetlen e levél vétele után Incze Ernő a falumbeli írómánikus ifjú — küldte be névjegyet, ágyban lévén nem fogadhattam de úgy hatott reám az úgy mint riporter-szimuláció és borzasztó mulattató személynem fontossága és bosszantott az emberek „minden lyukba beleférsz” című szemtelen indiszkrétioja. — Ha ez az úr — holnap — is fölkeres — s én nem kerülhetem ki falutársam érdeklődését — ám jöjjön, viszketek az örömtől milyen úri fölényel fogom elintézni. — ...

(Ady Endre válogatott levelei. Sajtó alá rendezte Belia György. 1956. Boncza Berta — Ady Endréhez; 530. levél. Csúcsa, 1914. július 25.

Valószínű, hogy Ady már másnap Csúcsán volt, s elolvasta a rágalmozó sorokat, majd hazament Érmindszentre, és első haragjában megrírta, postára tette a most megtalált levelet. A címzett dr. Spolarich Lajos jegyző, Boncza Miklós jó barátja. Boncza Bertának Adyhoz írt leveléből kitetszik, hogy a levelet Spolarich Boncza Miklós kérésére írta, s küldte el Csúcsára, hogy „kinyissa vele” Bertuska szemét.

Kiss Ferenc

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ LEVELEZÉSÉBŐL

Kosztolányi szerteágazó és rendkívül gazdag levelezésének eddig két nagy csoportját ismerheti az olvasó. Egyik a Babits—Juhász—Kosztolányi levelezés, melyet Belia György gondozásában 1959-ben tett közzé az Akadémiai Kiadó. A másik az úgynevezett Hedda-levelezés, melynek a költő által írott darabjait s Lányi Hedvig vonatkozó naplóját Dér Zoltán szerkesztésében az újvidéki Fórum adta ki *Fecskelány* címmel 1970-ben. Mindkét kiadvány élénk visszhangot keltett. — A még ki nem adott levelek halmazában ilyen tömörszerűnek a családi levelezés tekinthető. Azok a levelek, melyeket a költő apjától, anyjától, öccsétől, hugától, feleségétől kapott, s amelyeket hozzájuk írt. Ezúttal ebből a levelezésből közlünk egy csokornyit. Olyanokat tehát, amelyek időben közel esnek egymáshoz, s így a költői pálya egy fontos periódusához kínálnak értékes és érdekes adalékokat. Valamennyi a huszas évek első feléből való, s így sok szó esik bennük Kosztolányi regényeiről és szabadverseiről. És sok szó esik bennük a költő apjának verseiről. Az agyszélhűdésből épp hogy felgyógyult Kosztolányi Árpádon olyan bőséggel lesz úrrá az ifjú kora óta szunnyadó verselő-buzgalom, mintha nagy veszteségeiért ezekkel a versekkel akarná kárpótolni magát és övéit. Érti ezt Kosztolányi is. S aki a *Pacsirta*-beli Vajkayakat olyan kíméletlenül beszélte ki, most példátlan tapintattal játsza a költőpartnert. S hozzá olyan könnyedén, mintha kedve telne benne. Szívszorítóbb játékot ennél aligha játszott. Orvos, fiú, költő-társ, ápolónő és mester egyszemélyben. Ennek az új fejleménynek köszönhető tehát, hogy a költészet olyan szerepet tölt be a családi levelezésnek ebben a szakaszában, mint máskor sohasem. A családi ügyek, melyek önmagukban is sok tanulsággal szolgálhatnak, apa és fiú sajátos kapcsolatának fénytörésében most színjátékszerű izgalommal telítődnek.

Az eredeti leveleket az MTA kézírattára őrzi. Egyelőre feldolgozatlanul, tehát jelzet nélkül. A Kosztolányi Árpádtól eredők mind kézzel írottak: negyed- vagy nyolcadréses lapokon töretlen pedantériával követik egymást az egyenes sorok. A költőtől valók alkalmi papírra — hol géppel, hol kézzel, de mindig kuszán, sietve írottak. Az aláírás mindig kézírásos, az aláírással szembe fordítva. A keltezés minden esetben a levél dátumának felel meg. A borítékok hiányoznak. — A levelekben szereplő Kosztolányi-művek mind ismeretesek, a fontosabb események értelmé az összefüggésekből kiderül. A sűrűn szóba kerülő Fenyves Ferenc (a költő egykori iskolatársa, a kicsapatását okozó affér egyik részese) a két háború között fontos szerepet játszó *Bácsmegyei Napló* szerkesztője volt. Lapjában 1923-tól a költő haláláig kisebb megszakításokkal rendszeresen közölte azokat az írásokat, melyeket jobbára *Tinta*, *Akom-bákom*, *Tere-tere* címmel Kosztolányi előbb vagy egyidőben a *Pesti Hirlapban* is közzétett. Ezek az írások sokszor a szülők címére érkeztek, ők továbbították a laphoz, s az értük kapott honoráriumból támogatta Kosztolányi szüleit és hugát. — *Manyi*nak feleségét nevezte Kosztolányi; *Adám* a fia; *Pucika* = öccse, ifj. Kosztolányi Árpád kislánya, azaz Kosztolányi Éva; *Teri* = Kosztolányi Árpádné; *Macska* = Mariska, a költő húga.

Édes fiam, aug. 21-én kelt és 22-én Veneziában feladott mézes levelező lapod 24-én érkezett hozzánk. „Mézes”-nek mondom ezt, mert valósággal csorog belőle a te jó szívedben felhalmozott fiú szeretet; csak ez diktálhatott neked annyi elismerő szót, amennyit pazaroltál az én verseimre. Magam is érzem, meg is írtam neked, hogy érnek valamit, de ennyi dicséretre talán mégsem méltók. Így jár az ember, ha kritikusnak a fiát választja!

Nagyon örülök, hogy a klasszifikálásnál véleményeink majdnem egyezők, mert az én ítéletem szerint a 20 közül az Ifjúkori arckép áll az első helyen, melynek te a második helyet jelölted ki, a te ítéleted szerint pedig az Idő nyerte el a p. l. n. á. t., melyben kedélyes (letfelfogás helyett mélyebben járó, kutakodó gondolat jutott kifejezésre, de nem az enyém, hanem a nagy filozófusé: Kanté. Én csak szerény, szerény visszhangja voltam a nagy gondolkodónak.

Köszönöm, édes fiam, azon kedves ígéretedet, hogy iparkodni fogsz a küldemény néhány tagját a fővárosi lapokban elhelyezni, minden honárium nélkül is; ilyen féle újdonsült írónak, mint aminő most én vagyok, nem szabad még erkölcsi elismerésen kívül anyagit is kívánni. —

Csak arra kérék ha csakugyan sikerülni fog egyiket-másikat megjelentetni, légy szíves tudatni, hogy melyik lapban, mikor és hányadik számában látott az napvilágot a nyilvánosság előtt, hogy följegyezhessem ezt abba a könyvbe, hová az újszülötteket írom. Új könyvbe írom ezeket, mert az a másik, melybe 5 éven át írogattam és melybe az utolsót 1880. év március hónapjában jegyeztem be, a 150 darabbal majdnem megtelt.

Annál jobban esett felajánlott szíves protekciód, mert Fenyves lapjával, azt hiszem, semmire sem megyek; oly sok, szinte a sértés határán álló figyelmetlenségben volt eddig részem, hogy nem akarok tovább loholni olyan szekér után, mely — úgy látszik — nem akar szívesen fölvenni. Ítéld meg te is, hogy így van-e a dolog; elmondom részletesen a panaszomat:

Aug. 3-án (vasárnap) Palicson ajánlottam fel Fenyvesnek a világháború 10-ik évfordulója alkalmából írt versemet a te Tintá-ídnak és Tere-feré-ídnak némi pótlására, mik utazástok miatt hosszú ideig elmaradtak. Ő elolvasta a verset és azonnal magához akarta venni, hogy azt aug. 10-én (vasárnap) közölje. Én azonban visszakértem tőle a kéziratot apróbb javítások megtétele végett és 6-án (szerdán) adtam át neki a letisztázott verset a kiadó hivatal udvarában, hol azt kívánta tőlem, hogy a saját nevem alatt jelenjék az meg, mibe én nem egyeztem bele. A vers aug. 10-én nem jelent meg. Hűgöd néhány nap múlva megkérdezte Fenyvestől, miért nem közölte, mire ő mentegetőzve azt mondta, hogy a kisebb darab papírra írt vers íróasztaláról elveszett és hűgöd által megkért, hogy írjam le a verset még egyszer. Megtettem és Fenyves Lajosnak adtam át. Így jelent meg aztán a vers aug. 17-én (vasárnap) de hogyan? A melléklet utolsó lapján, gondosan eldugva a sakkrovat és a szerkesztői üzenetek közé, úgy hogy példálóról Brenner Dezső figyelmét is kikerülte a közlés. Hozzá még akaratom, sőt tiltakozásom ellenére is leleplezte inkerítőmat. A cím után ugyan is e sorok voltak olvashatók:

„Hétről-hétre beköszönt szorgoságunkba egy ezüsthajú öreg úr és kéziratot hoz. Nem saját alkotásait helyezi el. Az ő műve — hosszú és gazdag pedagógiai múlt eredménye — az az intelligencia, tudás és erkölcsi tőke, melyet a subotica középosztály a tudós Kosztolányi Árpád nagyhírű vezetése alatt szerzett meg. Az öreg úr, aki a magyar irodalmat Kosztolányi Dezsővel ajándékozta meg, fiának, a Bács megyei Napló illusztris munkatársának a vasárnapi számba küldött írásait hozza el hetenként. Az utóbbi időkben ezek a kéziratok elmaradtak, mert Kosztolányi Dezső pihenőre ment Olaszországba. — Ezért kárpótlásul az öreg úr saját versét ajánlja olvasóinknak „Vén sas” név alatt, mintegy hivatkozásul Berzsenyi szavaira, „hogy csak sást nemzenek a sasok.”

Aug. 21-én (csütörtökön) szintén a kiadóhivatal kapubejáratánál meg is mondtam Fenyvesnek, hogy nem szívesen vettem a bókolás alakjában történt ingoknitó-leleplezést; főlemlítettem, hogy 42 évig szerepeltem a legnagyobb nyilvánosság előtt a saját nevemen, most az egyszer akartam álnév alá rejtőzni és ez sem sikerült. Félig tréfásan még azt is megjegyeztem, hogy a feleségem is neheztel, sőt vitriol merényletre is készül azon sértést, hogy ő róla szó sem volt, mert hiszen ő sokkal inkább jelen volt Kosztolányi Dezső születésénél, mint én, kit a tudós asszony azzal tessékelt ki a szobából, hogy én értek ugyan a matematikához és a fizikához, de ott akkor semmi helyem sem volt.

Ugyanekkor megkérdeztem tőle, hogy jött-e tőled a vasárnapi számba való közlésre szánt cikk, mire a válasz az volt, hogy csak levelező lap érkezett tőled hozzá, melyben csak azt jelezted, hogy a cikk jönni fog. Erre én átadtam neki az Esperanto nyelvről írt aktuális versemet, mit az tett időszerűvé, mert most folyik Bécsben az ide vonatkozó világkongresszus. Elolvasta azt a kapualjban és azt a kívánságát fejezte ki, hogy változtassak a 6-ik strófán, mely az ő véleménye szerint nem egészen precíz nyelvtani szempontból, habár megengedte azt, hogy eredeti alakjában is jól érthető. Én kijelentettem, hogy nem szeretek kész munkámon változtatni, ha akarja változtassák meg a szórendet, de ügyeljenek, hogy jambusainnak a lábait ki ne ficamítsák. — Szombaton (aug. 23-án), vagyis két nappal később közölte a te cik-

kedet D'Annunzióról és másnap, vagyis vasárnap az Esperantó nyelv nem jelent meg, mint ezt az előzmények után várni is lehetett. Hiszen most már nem kell az íróasztalról történt eltűnéssel mentegetőzni, elég ok az is, hogy a cenzúrázásnak nem vettem föltétlenül magamat alá és a harmadik ok lehet az is, hogy a te cikked megjelent szombaton és így az én pótlásul adott munkámra vasárnap nem volt szükség, az szép csendesen a papirkosárába került. Ez se bántana, de legalább annyi figyelmet mégis megérdemelhett volna tőlük, hogy valamelyik „ok” fölemlítésével értesítsenek a mellőzésről és kéziratomat visszaküldjék. Nem tették meg. Úgy látszik, hogy itt is azok a fűrészek dolgoztak, melyek tavaly a te felolvasásodat is tönkre tették. — Ezért szeretném, édes fiam, ha megküldhetnéd annak a hírlapnak azt a számát, melyben valamelyik csemetém esetleg megjelenhetik, hogy húgod prezentálhassa azt nekik, s így láthassák, hogy van másutt is érvényesülésre tér.

Ezen hosszadalmas és bizonyára unalmas panaszok után itt küldöm aug. 15. óta írt 9 versemet, azon kéréssel, hogy fogadd azokat oly jóakarattal, mint elődeiket, de legalább is szívesebben, mint azt a Bácsmezei Napló tenné. Különösen figyelmedbe ajánlom a *Lakó és a házi úr* című aktuális verset, ami talán alkalmas lenne valamelyik kabarában való elszavalásra is, esetleg a Nagy Endrében, ha ugyan ő is megfelelőnek találná. Azt hiszem, hogy konferanszként föl lehetne találni azt, hogy te házi úr vagy, én pedig szegény, nyomorult lakó s így a vers az apa és fiú szópárbaja is; a vége, véleményem szerint eléggé csattanós és meglepő. Esetleg szavalhatóság szempontjából változtatásokat is lehetne tenni egyes versszakoknál is, de még betoldást is lehetne tenni például ott, ahol a házi úr panaszkodik, hogy a lakó a beázás következtében ingyen zuhanyt kapott és ő: a nagylelkű házi úr mégsem emeli a házbért. — Látod, édes fiam, milyen sok kéréssel terhellek én téged! Minek ébresztetted föl az alvó országnal elismerő szavaiddal, most az enni kér!

Brenner Dezső ugyan még azt is ajánlotta, hogy egyiket vagy másikat föl lehetne ajánlani Lányi Viktornak is megzenésítésre, de én ezt túlmerész ötletnek találok.

De most már igazán elég legyen az egoizmusból, beszéljünk rólatok is!

Elutazástok óta 3 cikket olvashattunk itt téled a Bácsmezei Naplóban: a pápai audienciáról írottat, a Mussoliniról és a D'Annunzióról szólókat. A pápai kihallgatás olvasásakor kapott impresszióimról már írtam neked, a másik két cikk is igen tetszett, nem csak nekem, hanem mindenkinek, aki olvasta azokat. Három pappal beszéltem eddig, ők természetesen örömmel gratuláltak ahhoz a kitüntetéshez, hogy Ő Szentsége külön audiencián fogadott, de Hirka Balázs, a gimnáziumi hittanár, sajnálkozását is fejezte ki azért, hogy miért nem vitted magaddal feleségedet és fiadat is, mikor ez is lehetővé lett volna, ha előzetesen kéred.

Ilonának aug. 17-én írtunk a névnapjára jó kívánságokat tartalmazó levelező lapot. Megkaptátok-e? Ezt a póstakártyát Ica, a Teri testvére, most már Péterfi Jenőné is aláírta, ki aug. 17. óta öcsédék vendége és ott szeptember közepéig marad, midőn a férje érte jön és ők is elutaznak Olaszországba nászútra.

Örülünk, hogy Ádámka a silány olasz kosztón is 4 kilogrammot hízott, tehát, ha nem is lett Itália kék ege alatt büszke spanyol hidalgó, hanem lett belőle mindnyájunk öröme hízalgó. A nagyanya azt üzeni neki, hogy ő majd olyan ételeket csinál neki, hogy még hízalgóbb legyen tőlük.

Kérlek, édes fiam, ne felejts el magaddal hozni néhány olasz könyvet azon derék, vasúti kommisszárius számára, ki tavaly szívességet tett neked elutazásod alkalmával és akinek a könyvek megküldését megígérted. Ez az úr húgod egyik barátjának a házában lakik és most is várja az ígért könyveket.

És most egy — nézetem szerint merész — de talán mégsem kivihetetlen terv! Húgod és Teri ötlete, hogy te és Ilona itt létetek alkalmával tartsátok meg a tavaly megkísérelt, de akkor nem sikerült felolvasó és szavaló matinét kissé nagyobb keretben: ének- és zeneszámok beszövéssel. A terv alapja az, hogy a napokban fog előre láthatólag megjelenni Popovič Milivoj főispáni kinevezetése, ki remélhetőleg nem fog akadályokat gördíteni sem közvetlenül, sem közvetve a megvalósulás ellen. Föllépnek még Pataki, Kornélia, tehetséges zeneakadémiai növendék és Reiter Ilonka énekesnő, esetleg Gábos Nelli, zeneiskolai tanárnő, talán az Üllői-úti fákkal vagy egyéb énekszámokkal is. A rendezést a *Kurir* vállalat végezné, esetleg a református nőegyesület égisze alatt mehetne a dolog, melynek főfaktora Szántó Róbert, evangélikus lelkész, szintén poeta ember. Fődolgoz, hogy pontosan tudjuk, mikor érkeztek meg, mert az összes előkészületeknek ehhez kell igazodniok; lényeges az is, hogy kész és teljesen kidolgozott programmal jöjjetek és ne készülj, édes fiam, te itt a mi körünkben az elmondandó vagy felolvasandó dolgokra, mert az erre szükséges idő a rövid együttlét még nagyobb megkurtítását jelentené; Ilona se itt kezdje szavalgatni a „vad, éjszaki szelet”, mint tavaly történt. — De most jön a bökkenő! Mi lesz, ha megint megmozdulnak a fűrészek és ha nem is akadályozhatják meg a matiné megtartását, de annak folyama közben harsog fel a kellemetlen, fülsértő disszonancia? Ettől félttem én tavaly is, most is tartok tőle, hogy az írgység újból botrányt is képes rendezni még akkor is, ha a hivatalos hatalom mellétek áll is.

— Gondoljátok meg jól a dolgot és tudassátok minél előbb velünk végleges elhatározásokat a tekintetben is.

Nem szívesen teszem, de kénytelen vagyok visszatérni az én egyéni ügyemre. Ugyanis a Bácsmezei Naplónak tegnapi (aug. 27-én megjelent) számában a Cirkus rovatban Szerkesztői üzenetek alatt olvasható „Ifjú költő” címen tréfásnak látszó dolog, úgy látszik, reám vonatkozik. Igaz ugyan, hogy én elég vén ember vagyok, de meglehet, hogy a munkatársak maguk között engem gúnyosan ifjú költőnek mondogatnak a Fenyves háta mögött, ki ritka vendég a redakcióban. Gyanúmat arra alapítom, hogy a cikk alatt, mit idecsatolok „dió” aláírás van. Diószegi Tibornak a megkurtított neve. Ő volt szíves a te Poe Edgar-féle Holló fordításodat szintén a Bácsmezei Napló hasábjain lesajnálni, és talán a felett való bosszankodásában, hogy te nem is reagáltál az ő okvetetlenkedéseire, úgy gondolkozott, hogy ha már megtépáztam a fiatal sást, megcibálom az öreget is. Én sem hederíték e provokálás-félére annál kevésbbé, mert én magam nem sürgettem a világháború jubileuma alkalmából írt vers megjelenését (ezt a hűgöd tette elég helytelenül), még kevésbbé szándékozom az esperantó nyelvet előkotórászni a papirkosárból. Legyen tehát az új nyelvnek szánt esperantó — holt nyelv!

Hogy még sem ilyen kellemetlen dologgal fejezzem be hosszú leveletem, visszaemlékezem a mai napra: Agoston napjára, boldogult nagyapád népnapjára, mely 29 év előtt még családi ünnep volt nálunk; e napon lettem én is igazgató 24 év előtt. Mindkettő elmúlt „visszajöhetetlenül” mint Berzsenyi írta. — Az idén lett volna nagyapád 100 éves aug. 21-én, ha életben maradhatott volna. Micsoda örömnappal lenne ez, most csak fájdalmas visszaemlékezés! És ki tudja, mi lesz egy év múlva?

Szóval még sem zárhatom vígan ezt a hosszú levelet. Írj, édes fiam, minél előbb te vígabbat, megnyugtatóbbat a te szerető szüleidnek, testvéreidnek és kapcsolt részeiknek.

Subotica, 1924. aug. 23.

Szerető édes apád.

NB. „A szeretet összegezése” című versem, mit 29. szám jelzéssel itt küldök, édes anyádat és hűgödöt megrikkatta. Igaz, hogy én is lelkem mély érzelmeit foglaltam e *családi* versben össze. Mit szólsz hozzá? Sikertült-e a matematikusnak versben is az összeadás?

Budapest, 1924, augusztus 30.

2.

Kedves Édesapám,

csütörtök délben, amint reméltük, 24 órai utazás után szerencsésen és egészségesen visszakerestünk. Itthon mindent rendben találtunk, kitakarított lakás várt ránk és meleg ebéd. Nyaralásunk rendkívül kellemes volt. Kezdetül fogva csak olasz családokkal érintkeztünk, melyek elhalmoztak szeretetükkel és jóságukkal. A Lidón egész nap a parton voltunk, egy milánói tanárral laktunk együtt egy capánában, homokon ebédeltünk, fürdőruhában és este néztünk be Velencébe. Nagy gazdasági jólét van ott. Egyetlen gombunk nem veszett el egész úton. Ádám fürdőköpenyét, melyet véletlenül elhagyott, az utolsó napon visszahozták. Az élet majdnem felével olcsóbb, mint nálunk. Rómában a város végétől a Szent Péter templomig robogtam autón, mindössze nyolc lirát, 28.000. — koronát fizettem érte, míg itt Budapesten három csomagom hazaviteléért a Déli Vasúttól Tábor uccai lakásomig, mindössze ezer méter távolság, 60.000. — koronát kért a hordár. Ilyen különbségek vannak. Takarékoság künn élni. Erősen foglalkozom azzal a gondolattal, hogy ősszel a lakásom bérbeadom, és kimegyek legalább egy évre Firenzébe, persze családommal együtt. Ilona is megtanult olaszul, elég jól beszél, Ádám pedig ért sok mindent.

Benyomásaimat útközben természetesen nem dolgozhattam fel, csak sietős jegyzeteket készíthettem, melyeket olvasgatsz. Mielőtt a pápa magánkihallgatáson fogadott, elvittem Ilonát és Ádámot egy közös kihallgatásra. Könnyekig megindító volt, mikor 9 éves fiam térdelt egy ropant teremben a nemzetközi sokadalomban, sok felnőt között, mint az egyedüli gyermek. XI. Pius látva Ádámot, megállt, hozzálépett és bár a többi térdeplő előtt egyáltalán nem időzött, hosszan rátekintett és több másodpercig pihentette kezét Ádám fején, megsimogatva rövidre nyírt haját. Azután Ádámot elvittem Sorrentoba is és amint talán olvastátok már Gorkij Maximnál ebédelt.

Tegnap érkezett meg hosszú leveled, melyben ismét érdekes és finom verseket találok, utolsó napjaid termését. Nekem az általános véleményem az, melyet már kifejtettem. Áltatni téged nem lenne értelme. Nemcsak nekem kedvesek ezek a versek, hanem föltétlenül értékek. Az elme és szív kedves játéka. A szeretet összegezése című költeményed bennünket hármunkat is meghatott és ez a három szempár mosolygó szeretettel néz rád mindig. Különös öröm nekem, hogy a humorod és a szatírád olyan elevenen lüktet, ami a benned lakozó hatalmas életerő jele. Nem kell nekem semmiféle orvosi vélemény ezután. A kéziratok megadják a diagnózist, mely száz évrre szól.

Jövő héten már beszámolhatok részletesen is arról, hogy melyik versedet hol helyeztem el. A Vén Sas álnevet nem tartom jónak, mert már le van foglalva. Sas Ede ír ilyen név alatt. Én majd találok neked jobbat. Engedd meg, hogy irodalmi keresztapád legyek. Te annak idején nekem adtál nevet, most én adok neked.

Ami a helyi sajtó ügyeit illeti, azt ajánlom, hogy egyáltalán ne törődj vele. Nem érdemes. Az a megjegyzés, mellyel leköszölték versedet, kedves és nem sértő. Csodálkozom, hogy a heti rigmus fűzfakölteményét is magadra vonatkoztattad. Szó sincs róla. Ez már természetellenes érzékenység. De mint mondom, nem a kis kapukon kell kopogtatni, hanem a nagyokon.

Itt küldöm a „terefere” rovatot, melyet újból megkezdek és hetente folytatok, valamint egy cikket Orska Máriáról, a berlini orosz színésznőről, kinek lidói arcképét is mellékelem. Hazautazásunk valószínűleg szeptember végére esik, de föltett szándékom, és megmáshatatlant elhatározásom, hogy semmiféle irodalmi felolvasást nem tartok, mert én kizárólag miattatok megyek le és minden percet körötökben akarok tölteni.

Szeretettel csókol mindnyájatokat

Dide

3.

Édes fiam — akarom mondani, azaz írni: *kedves keresztapám!* Így jár az ember, ha megöregszik; a saját fia lesz a keresztapája! Tehát, kedves keresztapa, gondoltál-e már valami alkalmas nevet ennek a 66 éves pólyás babának? Igaz ugyan, hogy az újszülöttet nem szokták megkérdezni, hogy milyen nevet akar — hiszen hiába is tennék: nem tud szegényke beszélni — én azonban: a még megkereszteletlen őszhajú baba, mégis gondolok egy névre, s ez a Phönix; azért motoszkál ez az én fejecskémbe, mert az idén húsvétkor majdnem meghaltam, de a jó Isten segítségével újra születtem, illetőleg egyik betegségből kilábolva a másik régi bajomba estem: a versírásba. Nos tehát, kedves keresztapa, mit szólsz az ötletcsékméhez?

„A hamvaiból megélemedett Féniksz madar”-ról írt valamelyik régi magyar író; ez a mondas juttatta eszembe az új álnevet, aminek azonban manapság prózai része is van: a Phönix *biztosító társaság*. Ne hidd azonban, kedves keresztapa, hogy azért is gondoltam e névre, mert azt remélném, hogy halhatatlanságot *biztosít*, ez az álnév az én apróságaimnak, csak a Phönix redivivus volt az indító ok. Egyébként nem is ragaszkodom hozzá; fő dolog, hogy ne hozzon még az álnév szégyent se a keresztapára se a — babára! — Vagy talán úgy is lehetne a kérdést megoldani, hogy ne egy álnév alatt lássanak ezek napvilágot azon esetben, ha két, esetleg több lapnál is megjelenhetnek. — Különben mindent a te okosságodra bízok, kedves keresztapa, — a baba hallgat!

Az „Ebédén Gorkij Maximmál” című szenzációs cikkedet büszke örömmel olvastuk, mert nem csekély dolog ilyen világhírű íróval egyszerűen csak meginterviewni! [1] is, hát még vendége is lenni, még akkor is, ha az egyik „fogás” a nyers uborka, mit én semmiféle alakban még látni sem szeretek. — Tehát Ádámkát itt is nagy kitüntetés érte, nemcsak a pápa simogatta meg a fejét, hanem a nagy író is. Meg is látszik ez a két, mondhatatlanul kedves fejsímogatás a mi kedves unokánk legutóbbi levelén, mely nemcsak okos, hanem rendes is. Viszonzásul én is írtam ő róla szívem mélyéből fakadó verset, mit a legutóbbi írt 5-tel együtt ide mellékelek. Olvassátok olyan szeretettel, mint aminővel én azt írtam.

Kár, hogy a te Gorkijról írt szép cikkednek külső hatását elcsúfította valami *Mikes Fóris* nevű vad zseninek „Éjfél bős torkában” című dadaista verse, melynek szörnyűségei közé került a te munkád második fele. Ez készített engem ama vers írására, melynek címe: „A dadaista költő a régi versekről”. Mit szólsz hozzá, igazam van-e? Nem álhattam meg, hogy a pelenkás költő nevé mellé az újságra ezt a megjegyzést ne írjam: „Szegény Mikes *Kelemen* hogy foroghat most a koporsójában!” Az utolsó 5 sor után pedig, melyek így üvöltének:

„ember, világ, ide nézz:
kozmosz rút játéka kész,
gyenge pillanat, gyáva vész

minden-vesztő heveny penész,
éjféli vész”

ezt írtam mérgemben kritikául:

Penészes ész!”

Végül a margóra is felírtam Petőfinek „A hold elégiája” című költeményéből ezt a 2 sort:

„Oh melyik jó lélek ne szánná sorsomat:
Minden kutya minden poéta meguagat.”

Tudom, hogy mindez a sok citatum és abátum nem ér semmit, mert a futurizmus, dadaizmus és más féle nyavalizmus azért csak tovább terjed, mint a kolera; hiszen a Nyugatnak az a száma is, mely a te Kanári-dat közölte, is foglalt magában ilyenfélét, habár nem ilyen fékeveszetteket, mint minőket a Mikes név érdemtelen viselője elkövetett, kinek szemében „ádáz” gaz csillag a hold, „vén rókabőr, vérboros folt”, „részegkező, vad tamburás, fekete hátú nagy igás” stb. Többet nem merek idézni, mert félek, hogy engem is megigéz a „nagy igás”. Vigyázni kell, mert a bolondság ragadós betegség! Ha ez költemény, akkor a káromkodás is imádság!

De most már igazán elég ebből az őrjöngésből, beszéljünk okos dolgokról.

Amennyire örülünk annak, hogy Gorkij benneteket megvendégtelt fizikai és szellemi ebédrel is, annyira haragszunk is reá, hogy meg is mérgezett téged azzal a gondolattal, hogy legalább egy évre külföldre menj családoddal lakni. Ne tedd ezt, kedves fiam, ha szereted szegény öregedő szüleidet. Hiszen már most is nagyon távol vagyunk egymástól, mikor csak egy országhatár különít el bennünket egymástól, hát még ha kettő állana köztünk? Aztán mit csinálnál gyönyörű és értékes könyvtárral, bútoraiddal? Beraktározva egy év alatt sokat szenvednének, használatra bocsátva még inkább. Aztán nagy kérdés az is, hogy a folyton nagyobbodó lakásínség miatt egy év múlva visszaköltözhetnél-e saját házádba még akkor is, ha bármily szigorúnak látszó szerződést is kötne a bérlővel? Fontold meg tehát jól a dolgot, minden oldalról és véglegesen ne határozz addig, míg élő szóval is meg nem beszéljük ezt a fontos kérdést szeptember végén, midőn még „nyílnak a kertben az őszi virágok.”

Örülök, hogy ellenálltál hűgöd és Teri biztatásainak és lemondtál az itteni felolvasás gondolatáról. Így lesz jó. Legyetek te is, Ilona is a „vad éjszakai szél” nélkül, valamint Ádámka is egészen a mienk, a fűrészeket pedig egye meg a rozsdá, ne köszörüljék azokat rajtad. Fölemlitem még azt is, hogy a Bácsmezei Napló szerint Popovič Milivoj főispáni kineveztetésére csak két hónap múlva kerülhet sor a tisztviselői törvény módosítása után.

A mi érdeklődésünk kiterjed arra is, hogy milyen nyelven beszéltél Gorkijjal és Orska Máriával? Szíveskedjél ezt is tudatni. A pápával természetesen olaszul folyt a beszélgetés, az audiencián. Nemde?

Őcséd szept. 3-án már tudatta veled, levelező lapon, hogy a budapesti szerb konzulátuson (Veres Pálné u. 17., II.) blankettát kell kitöltened, jelezve, hogy *Palic fürdőre* szándékozol utazni feleségeddel és fiaddal *üdülés* végett. Másnap megkapod ugyanott a vízumot és 10 (tíz) dinárral lerovod az ide és vissza utazásra is a díjat, úgy semmit sem kell fizetni az innen leendő elutazáskor (tavaly 90 dinár volt ennek az ára bélyegben leróva). Ezt a kedvezményt a *fürdőbe* utazókra hozták be. Használjátok fel ti is. — Innen kell aztán elmenni a budapesti útlevelesztályhoz és így tovább.

Fenyves szept. 5-én reggel utazott Budapestre azon ígérettel, hogy megbeszéli veled a honoráriumot, esetleg telefonon. Megtette-e már? Augusztusra 1650 dinárt, szeptemberre 1000 dinárt vett fel tegnap a hűgöd a Tere-fere-díj nélkül, mit majd ők küldenek el közvetlenül neked, szeptemberre. Megkaptad-e már a többi Terefere-pénzt?? Minden egyéb pénzéd májustól kezdve az én őrizetem alatt van.

Mérgemben még egy verset írtam a dadaizmus ellen.

Melyiket találd maróbbnak: a hosszabbat vagy a rövidebbet?

De annál jobban szeretlek benneteket!

Subotica, 1924. szept. 6.

Édes apád és keresztfiad:
a két fejű sas.

Édes fiam, dec. 2-án és 3-án írt kedves leveleidet 4-én és 5-én kaptuk meg; az elsőben küldött újságcikkeket én magam, a másodikba zártakat pedig hűgöd vitte a szerkesztőségbe, ez utóbbiakat pentének este. De habár hűgöd a te utasításod szerint nyomtatékosan hangsúlyozta, hogy a „Patália” részlet és az 5-éves kis művésznőről írt „Tinta” egyszerre jelenjék meg, mégsem így történt, mert a „Patália”-részlettel a „Tere-feré”-t kombinálták össze. Tehát nem a mi hibánk e konfúzió.

A Patália sikerének mindnyájan szívből gratulálunk. Milyen jó lett volna nekünk is ott lenni az előadásán, mint a Kanárién! Megjelenik-e, s ha igen, hol nyomtatásban is? Adja Isten, hogy készülő-félben levő 3 felvonásos tragédiádat is fényes erkölcsi és még fényesebb anyagi siker koronázza!

Itt küldök 4 új verset (72–75.) számúakat. A legutolsó (a 75-ik) bizonyára nagyon fog érdekelni téged, édes fiam, hiszen rólad, sőt neked szól. Olvasd el őket és tedd a többiekhez, vagy talán még jobb lesz, ha ezeket is, meg a többieket is bele dobod a — tűzbe! Mert nagyon elszomorított engem ennek a három, úgynevezett „vers”-eknek az elolvasása, melyeket dec. 3-án küldtél Fenyves számára, s melyek a te leveled szavai szerint „új hangot” szólatatnak meg, amely hang azonban — sajnos! — előttem érthetetlen. Az én ósdi ízlésem szerint a vers ritmus nélkül olyan, mint a néma zongora, melyen nagy művészek szoktak technikai gyakorlatokat végezni, mely azonban zenei hangokat nem ad, mert a körülállók csak a billentyű bántó kopogását hallják, de melódiát nem! Én még mindig abban a naiv hitben élek, hogy a vers és a zene elválaszthatatlanok, hogy csak az a vers, amit énekelni is lehet, mint Arion korában, ki teknősbéka-héjból készített lantján kísérte verseit. Lehet, hogy ti értitek, sőt művészek is tartjátok ezt a szétvagdalt, aztán ismét „sine lege” összefércelt, hosszabb-rövidebb sorokat, melyek olvasása az aránytalan hosszúság miatt nemcsak a szemeket, hanem a lelket: az olvasó lelkét is kifárasztja, én azonban csak a destruktív érzem ki belőlük. A túlzott, merev formáknak én sem vagyok a híve. Láthatod, hogy verseimet szerény párrímes, vagy pláne csak félrímes sorokban írtam eddig is; az olyan túlsziszolt formáknak, minők a szonett vagy a Himfy-vers, én sem vagyok barátja, de hát Horatius „Ars poetica”-ja szerint: *Denique sunt certi fines, quae neque ultra, neque citra considerare recte est*. — Őszintén szólva, édes fiam, annyira bántott a te Pál-fordulásod, hogy pentékről szombatra virradó éjjel alig aludtam valamit és azt a keveset is, nyugtalanul. Elgondoltam, hogy igazán kár is nekem már több verset írni, ha már az én fiam is elhagyja a régi mesterek útjait; te neked unalmasak az én sablonos verseim, a tiéd pedig (ezek az újak) meg előttem részben érthetetlenek. Pedig igazán iparkodtam őket megérteni. Mindahármat „prózában” leírtam, hogy az aránytalan hosszúságú sorok olvasása ne izgassa a szememet, de sajnos! a Vigyáz címűt így sem tudtam megérteni; a misztikus tartalom most is sűrű ködgomoly gyanánt hömpölyög előttem; meglehet, sőt valószínű is, hogy a „rég” hűtlenül elhagyott formában én is jobban tudtam volna félközönni a lényegéhez, de így nem. — „A gépirókisasszony” és a „Szegények” címűeket megértettem ugyan és értékeltem is a bennük levő eredeti és igaz gondolatokat, de aztán azon tépelődtem hogy mennyivel szebbek és határozottabbak lennének ezek is, ha a régi csiszolt alakban állanának az olvasó elé. A gépiró kisasszony most nagy negligzában mutatkozik be: mosdatlanul, fésületlenül, kócosan, a „Szegények” toalettje pedig a tartalomnak csak annyiban megfelelő, hogy a külső nagyon szegényes! Szóval mindakettő csiszolatlan gyémánt!

Borús hangulatomban aztán elgondoltam azt is, hogy talán szerencsétlen vállalkozás is volt számomra a versírás mindkét időszaka. Innen-onnan 50 esztendeje lesz, hogy az első verset írtam 16 éves koromban egy szegény, árva leányról és leányhoz, és folytattam ezt, 5 hosszú évig, míg ifjúkori ideálom 1880. márc. 20-án meghalt; 150 verset írtam róla, 5 évig, melyek egy részét, miket neki is elküldtem, a koporsójába tették és leveleimmel együtt vele eltemették.

— Most, csaknem 50 év után, ismét verselni kezdtem; az idén júliustól mostanig, vagyis 5 hónap alatt 75 darabot írogattam össze és már most is van halottam: meghalt a mai kor jó ízlésébe vetett hitem; ma nem kell szép és tetszetős forma, hanem vad, perverz ízlésteleenség, nem kell rímes és ritmusos vers, nem kell kidolgozott kép, hanem csak színfoltok itt is, ott is, mázolások, mikhez én nem értek, de nem is akarok. Szóval a végső konklúzió az, hogy mégsem jó matematikusnak verseket írni! „Sutor, ne ultra crepidam!” Azt hiszem, legjobb lesz ismét abbahagyni a versírást és visszatérni egészen megint a rideg matematikához, ahol nincsenek szeszélyesen váltakozó divatok, mert Pythagoras tétele most is olyan friss és úde, minő volt 2000 év előtt, nem veszített semmit sem igazságából, sem mély szépségéből; nem úgy, mint Arany János költeményei, melyeket a mai kor már kezd túlzottan édeseknek és ezért kevésbé élvezhetőknak találni. Sic transit gloria mundi! Talán legjobb lesz, ha matematikai szabályok versbe szedésével foglalkozom majd, így legalább a tanulók könnyebben fogják azokat emlékezetükben megtartani, mert hiába a verses szabályt mégis csak könnyebb megtanulni és megörzeni mint a ritmus és a rím nélküli prózait.

Ne vedd zokon, édes fiam, hogy ily őszintén írok neked. Akár visszatérsz a régi formákhoz, akár pedig megmaradsz a verselesnek gúnyolt prózánál, mi téged változatlanul bensőséggel szeretünk, és hisszük, hogy te is így szereted továbbra is a te betegesen érzékeny és a gombaságig őszinte édes apádat, ki már mentséget is kieszelt a te számodra elpártolásodért. Azt sejttem ugyanis, hogy talán azért szakítottál te is az évezredes hanyományokkal, hogy jobban érvényesülhessen a te költői tehetséged, például a Nyugat hasábjain, hol, úgylátszik, a destruktív irány dominál, hol talán már nem is állnak szóba a régi, parókás költeményekkel. Babits már régebben átment e változáson. Haladj tehát a korszellemmel, tied a jövő, miénk öregeké a múlt. Csak arra kérek még, édes fiam, szíveskedjél még fáradtságot venni (ha nem esik terhedre) és próbáld velem megértetni, hogy mi a szép a mostani úgynevezett „kötetlen versek”-ben? Nagyon szeretném, ha például interpretálnád a „Vigyázz” című költeményednek rejtett szépségeit, miket az én öreg szemeim nem tudnak meglátni. Még jobban örülnék, ha a Gépírókisasszonyt felöltöztetnéd szelíd ruhába vagy pedig felhatalmaznál engem arra, hogy ezt én megkísérthessem és elküldhessem neked házi használatra. Az én merész vállalkozásom bizonyára halvány árnyéka sem lehet annak, mintha te tennéd ezt meg, csak azért vettem föl ezt a furcsa eszmét, mert a téma nagyon megtetszett nekem is. — No lásd milyen bohókás hangulatban vagyok most! Íme már vissza akarok menni újra a versírásához, melytől az imént még szabadulni akartam, most már nem ambíció mnemotechnikai és matematikai tárgyú verseket írni!

De legyen már elég a poézisből, térjünk a rideg prózára!

Köszönöm, édes fiam, hogy sok képes újságot küldtél volt tanítványommal és köszönöm azt is, hogy kiábrándítottad őt az ő felületességének egyáltalán nem való újságírói hóbortjából. — Ezzel szemben a lexikon-csere stagnál. Szíveskedjél, kérlek, megírni, hogy történt-e már ez irányban valami? Ha nem, ez sem baj, hiszen a dolog nem sürgős.

Egyébként éldegélünk aránylag elég békésen. Most csak az aggaszt bennünket, hogy 1925. január 1-én beüt a lakás exlex, amennyiben a felmondási és a házbéremelési tilalom megszűnik; ugyanis az új lakás törvény-tervezet, mely a mostani állapot meghosszabbítását tűzte ki célul, nem kerülhetett tető alá, a beográdi parlament pedig feloszlott, a február közepe táján leendő választásokig. Az ügyvédek az újságokban arról cikkeznek, hogy az ezen év végén hatályát veszítő mostani lakástörvény érvényét rendeleti úton meghosszabbítani nem lehet, mert törvényt csak törvénnyel lehet megnyújtani, tehát a független bíróságok előtt a kiadandó miniszteri rendeletek nem óvhatják meg a lakókat sem a házbéremeléstől, sem a felmondástól, sőt a kilakoltatástól sem. Mi viszont, a misera plebs, abban bizakodunk, hogy talán mégsem kerülünk az utcára, hiszen sok-sok ezer szerb tisztviselőt ugyanezen sors érne, ha nem talál-nának addig modus vivendit.

Mit tudsz Karinthy nővéréről, kit Fenyves újsága szerint elütött egy autó és aki súlyosan megsérült? Alkalmilag tudasd, kérlek, Karinthyval részvétellel teljes érdeklődésemet.

Hát az általad említett új irodalmi vállalatból lesz-e valami, vagy csak szép álomkép marad csupán?

Hogy van a kedves Manyi és az édes Ádámka? Írj róluk is valamit, ha már nem lehetünk együtt karácsonykor. — Hány cselédedek van most, megvan-e még Giaconda és Hattyú? Írj, kérlek, ezekről is, ha nem esik terhedre, ha pedig te nem érsz rá, kérd meg erre Ilonát, hiszen van már írógépetek, ne álljon az tétlenül, kopogjon azon nekünk is néhány sort a Manyi, hiszen minden érdek bennünket, mi reátok vonatkozik, kik oly távol vagytok, kiket oly ritkán láthatunk s kiket nagyon szeretünk.

Subotica, 1924. dec. 8. (hétfő) este

Édes apád.

5.

Drága Apuskám, — leveled nagyon meghatotta Didét és fáj neki, hogy tépelődöttél miatta, sőt egy éjjel nem is aludtál. Természetesnek érzi, hogy te, már a te korodban nehezen illeszkedel belé ebbe az új áramlatba, melyet nem csak Babits, de a világ minden nagy költője magáévá tett. A művészet kiélte magát, az úgynevezett zenei költészet már elérte legmagasabb fokát, azt tovább fejleszteni nem lehetett.

Azonkívül a mai kor, a háború utáni gyötrelmek, a gépek és találmányok kora, nem bírja a barokk cifraságot, a ritmust és a rímet mely talán kezdetben, szintén olyan forradalmas újítás lehetett, mint ez a mai szabad verselés, mely ledob magáról minden cafrangót és csupán a gondolat egyszerűségével, a mélységgel és a gondolat ritmusával hat. Ha majd több, sok ilyen vers kerül kezdedbe, meg fogod érezni benne a szépséget és elcsépeltnék, unalmasnak fogod érezni a régi csengő-bongó versek nagy részét. Persze nem mindet, mert azok között is ami

nagy és szép az örökéletű, de folytatni és ismétlem magasabbra emelni már nem lehetett. Érezte ezt már minden költő, aki sok rimes veret irt és egy időre el is hallgattak, hogy másképp kezdjék újra. A *Vigyázz* című versben arról van szó, hogy milyen nagyjelentőségű dolog az a hatás, amit egyik ember a másikra gyakorol különösen első találkozáskor, s hogy milyen nagy felelőséggel jár ez úgy a saját lelke tisztasága és nyugalma, mint a másik hite szempontjából. Szóval nem szabad hazudni, komédiázni, ravaszkodni, mert az a másik ember tiszta lap és örökre meglehet nyerni vagy el lehet riasztani, megmérgezni a lelkét és eltorzítani a saját fotografiáját a másik képzeletében. Miután saját gyarló szavaimmal próbáltam megmagyarázni Dide ez újabb gyönyörű versét, mely elnihatod, nagy és méltó sikert fog aratni, Dide nevében arra kérlek, hogy olvasd el újra. Olyan ez, mint a legújabb zene, mely a hozzá nem szokott fülnék förtelmes, de aki egyszer megértette és megszerette, az már csak elvétve bírja hallgatni a másféléit.

Nagyon sajnálom, őszintén, hogy karácsonyra nem lehetünk együtt, igazán nem tudom, hogy Pucikának szánt angyalfiát hogyan juttasam el, pedig Ádámka egy könyvét is dedikálta Pucikának, persze kinőtt könyvét, mikben versikék vannak. Igen sokat beszélünk rólatok. Ádám napota emlégeti még mindig Évikét. A drága Anyika, Mariska, Árpi, Teri s Last but not least, Pucika, remélem mindnyájan teljesen jól vannak. Üdvözlöm Brenner Dezsőket is és Józsi bácsiakat. Lacika mégse juthatott le?

Közlöm, hogy sajnos csak egy lányt tartok, a kedves Bözsi van még nálam. Nagyon jó lány, de bizony nekem is sokat kell házi dolgokkal foglalkoznom, különösen most télen. Szerencse, hogy a kályháink kitűnőek s ez igen sok munkamegtakarítást jelent. Mégegyszer mindnyájatoknak boldog, igazán boldog karácsonyt kívánok, Ádámmal együtt s sokszor ölelünk, csókolunk.

Manyi.

Budapest, 1924 december 11.

Ezer csók Didétől.

A mellékelt kézirat *sürgős* (Tinta)

6.

Édes fiam, kérlek, bocsáss meg nekem, hogy a legutóbb „Tinta” címen küldött Paul Geraldyléle „Csetepaté” című verses fordításod két szava ellen merényletet követtem el, amennyiben a 12-ik sorvégén volt: „a Krisztusát!” szókat tudtod és beleegyezésed nélkül: „az angyalát!” szókkal pótoltam és így küldtem a szerkesztőségbe (így is jelent meg dec. 14-én). Azért voltam ezt bátor megtenni, mert az én vallásos érzületemet mélyen sértette az, hogy az általad művészen átültetett versben Istenkáromlás-szamba menő kifejezés maradjon. Igaz ugyan, hogy az „angyalát!” felkiáltás sem mondható ájtatos fohászzkodásnak, de mégis csak enyhébb aposztrofálása ez a mennyei hatalomnak, mint „a Krisztusát!” kifejezés használata, még akkor is, ha nem eredeti költeményről van szó, hanem csupán reprodukálásról, hol a fordító köteles az eredeti szöveg intenciójához ragaszkodni — „Az angyalát!” felkiáltás a régibb magyar költők verseiben is többször előfordult, tehát már némileg polzárjozot is kapott; így például Garay János Obsitosában is, hol a hencegő Hány János egyik versben így hazudik: „Az angyalát! kiálték s megcsiptem őt nyakom, Most valld meg úgy-e, te vagy a nagy Napoleon!”

Azt hiszem, hogy a te művészi fordításod ezzel semmit sem veszett szépségéből, a rím is maradt, a jambus sem szenvedett csorbát, tehát ha nem használtam is, de talán nem is ártottam. — Hanem azért érzem most is, hogy mégsem tettem egész helyesen akkor, midőn ezt a jóakarató változtatást a te előzetes beleegyezésed nélkül tettem meg. Nem is tettem volna így, ha legutóbbi leveledben nem jelezted volna a fordított versnek sürgős beküldését a szerkesztőségbe. Így azonban időhiány miatt nem odázhattam el a dolgot, nem kérhettem tőled kollaudálást, de azt sem akartam, hogy egy keresztény író által fordított versben az én erős hitem szerint a mi isteni megváltónk neve káromkodásszerűen forduljon elő. — Tudom, hogy e változtatás megtévesztése nekem, mint apának, nem volt jogom; ezért ismételtén kérlek, édes fiam, légy elnéző az én jóindulatú önkénykedéssel szemben. Ígérem, hogy máskor ilyet vagy ehhez hasonlót nem teszek, hiszen a szerző akaratát, azt hiszem, nálam jobban senki sem tiszteli.

Add át, kérlek, köszönetemet Ilonának azért a terjedelmes és okos levélért, melyet az új költői irány céljáról nekem szíves volt megírni, bizonyára a te intencióid szerint is. Sajnos azonban én ebből csak azt értettem meg, hogy az új iránynak én már csak a töviseit fogom csak érezni, rózsáinak illatát azonban nem. Se baj, egy illúzióval megint kevesebb; így is csak élde.

gének valahogy holtig; könnyebb lesz majd megválnom ettől a küzdelmes, bizonytalansággal telt földi élettől!

Most a kenyérkereső munka miatt nincs elég időm az Ilona által felhozott dolgok cáfolgatására, de azt hiszem, hogy már e hét folyamán szakíthatok talán erre is időt.

Tehát a viszonzásra legalább levélben, ha egyébként most nem lehet. Addig is szeretettel gondolkodok mindnyájatokra.

Subotica, 1924. dec. 15 (hétfő) délelőtt.

Édes apád.

7.

Édes fiam, január 27-én és 28-án írt leveleiből bosszankodva értesültem, hogy két hét óta egyetlen levelet sem kaptál tőlünk. Ennek oka pedig csak az lehet, hogy talán az én január 12-én és 16-án írt leveleim közül az utóbbi nem érkezett meg hozzád. Ezért lemásoltam ezt és ide mellékelten küldöm azzal a két verssel együtt (36. és 87), melyeket ugyanekkor feladtam. Én is csodálkoztam azon, hogy az abban említett dolgokról eddig említést nem tettél. Most már megvan a kellemetlen magyarázat. — Most már abban is kételkedem, vajjon megkaptad-e január 12-én írt leveleimet s benne a 82–85. számú verseket? Írd meg, ha ez is esetleg elveszett volna, hogy a másolatokat megküldhessem. Azért sejttem, hogy talán ez a levelem sem jutott el hozzád, mert abban arra kértelek, hogy az Új Idők kiadóhivatalánál szíveskedjél rendezni a lap küldését, mit egy ideig (okt.-dec.) tiszteletpéldányként kaptam, illetőleg honorárium váltáság gyanánt; mivel azonban a legutóbbi szám, mely január 25-én jelent meg, még most sem (30-án) érkezett meg, azt kell hinnem, hogy beszüntették a küldést, holott a te értesítésed szerint több versemet is elfogadták közlésre. Tudasd, kérlek, azt is, hogy csak a „Fali óráim” vár-e közlésre vagy mások is?

A „Nyugat”-nak rég várt számát Fenyvestől megkaptam a te 13 „kötetlen” verseddel, melyek közül 3-at már ismertem (Vizyázz! Szegények és a Gépiró kisasszony) a Bácsmezei Napló karácsonyi számából. A többi 10 *tartalma* közül legjobban tetszett a jő Bőskéről megemlékező, legkevésbé pedig az utolsó, mely az én vallásos felfogásommal is ellenkezik, de logikai tekintetben is kifogásolható, mert a „semmi”-nek nincs szüksége az „örök sötétség”-re, mint anyára; tudom, vagy legalább érzem, hogy az „örök sötétség” az „örök világosság” tagadásaként került oda, tehát hatás kedvéért de — ismétlem — a semminek nem kell semmi! — A „Betegek”-ben megnyilvánuló egoizmus pedig mezdöböntett; nem is tudom elhinni, hogy másoknak, még legtávolibb idegeneknek szenvedései iránt is te: az én áldott szívű, jó fiam közönyös tudnál lenni. — Az öcsédéről szólónak a vége nagyon misztikus; nem tudom megérteni a temető szerepét az örvendetes találkozáskor. — Krúdy Gyulától több dolgot olvastam, de egyiket se tudtam élvezni; a te általad bemutatott Krúdy Gyula igen kedves, bohém ember lehet, de az én rokonszenvemet mégsem sikerült nagyobbá tenni az ő írásai iránt. — Mindezeket csupán emlékezetből írom, mert a Nyugat-ot öcséd elvitte Palicsra és most a többi „vers”-ről nem írhatom meg az én véleményemet. — A *külsőre* nézve talán elég utalnom arra, hogy a *vers* szót az imént is idéző-jelbe tettem; sehogya se tudom magammal elhítni, hogy az amit versként olvasok, valóban vers. Tegnapelőtt (jan. 29-én) a Bácsmezei Napló kiadóhivatalában Fenyves Ferencsel és Bródy szerkesztővel hosszasan beszélgettünk ezen új költői irányról; Fenyves nyíltan bevallotta, hogy ő sem tud megbarátkozni e divatos újítással s ugyanígy nyilatkozott Bródy is, habár mindketten hozzád képest fiatal emberek. Fenyves még hozzá tette, hogy Detre főszerkesztő nyíltan nem meri bevallani idegenkedését, de csak azért vonakodik határozott véleményt nyilvánítani, hogy ne tartsák őt elmaradottnak. Ugyancsak Fenyves szerint lapjának egyik munkatársa: Tamás István, ki ügyes dolgokat ír meg prózában, de egy régi (izazi) verset nem tudna megírni, ha keréke törnék is, nyakra-főre gyártja az üresen puffogó „kötetlen” verseket s most egy kötetre valót ki is ad belőlük. Eként megállapítottuk mindhárman azt, hogy az új irány technikai könnyűsége oda csábítja az abszolút tehetségtelenekeket is. — Megbeszéltük azt is, hogy teneked, ki bravúrosan tudsz verselni a szó nemes (rég) értelmében, és aki most is csodás szépséggel ülteted át a Girardy-féle költeményeket, igazán kár volt még ideiglenesen is elhagyni a dicsőséges pályát és Babics után indulni, kinek a „Csövek, erek, terek” című úgynevezett verse (lásd a Bácsmezei Napló január 6-iki számát) még lázas álomnak is szörnyű és enyhítő körülményül még azt sem lehet javára írni, hogy kórházi visszaemlékezés akar lenni.

Öszintén, talán nyersen is írtam meg a véleményemet édes fiam! Te is így kívántad, de különben is nem lennék szerető édes apád, ha hímelve-hámozva mondtam volna meg nézeteimet. Haladj tehát a megkezdett úton, hiszen ez az érvényesülés útja, legalább is a Nyugatnál. Mi majd élvezettel olvassuk a te prózai munkáidat, melyek közül a Bácsmezei Napló január

30-iki számában megjelent „Húsz év” című nagyon tetszett nekem, mert színigazságot mondtál el benne gyönyörű keretben.

Szívükből örülünk annak, hogy az Arany Sárkány húsvétkor könyvalakban is megjelenik s hogy már a német fordítása is készül. Büszkéek vagyunk arra is, hogy a „Véres költő” című regényed rövidesen olaszul is napvilágot lát. Csak azt szeretném még tudni, hogy az új, modern, „kötetlen” versek is lefordíthatók-e más nyelvre?

Az én öreges irkálásaim közül a legutóbbi 7-et (88—94) itt küldöm.

Áttérve a családi dolgokra tudatom veled, hogy Teri teljesen fölépült a betegségéből, csak egy utóbaj maradt meg nála: a régi kényelem-szeretet. —

Pucikát január 25-én (vasárnap) vitte ki a húgod Palicsra; anyád a szanatóriumi jelenet után nem akar addig Palicsra menni, míg Teri jónak nem látja valamikor minket fölkeresni.

Örülünk Ádámka ügyes korcsolyázásának, és még jobban annak, hogy únja már az elemi iskolát és vágyakozik a gimnázium után. Adja Isten, hogy különb ember legyen belőle, mint az apja és az öregapja együttvéve és a tizedik hatványra emelve.!

És most ismét szomorú, családi dolgot kell veled tudatnom: Decsy Jenőnek, családunk 68 éves tagjának 29 éves felesége, kivel törvényesen 2 év előtt kelt össze, január 23-án Pacsér faluban, hová 21-én szállították Palicsról el, tüdővészből meghalt; 25-én temették el szülőfalujában: Pacséron. Két kis leánygyermek maradt utána: az 5 éves Jucika és a másfél éves Sárka, kiknek fölneveltetési nagy gondjai a 68 éves szegény, öreg rokonunkra nehezülnek és aki aggódva néz a jövő felé. Írj, kérlek neki pár sort részvétnyilatkozattal és küldd el azt nekünk legközelebbi leveledben kézbesítés végett.

Milkó Izidorhoz intézett leveledet azonnal rendeltetési helyére juttattuk.

Ilona farkasait február közepe táján iparkodni fogunk Patakiék útján hozzátok juttatni. Patakiéknál te szeptemberben itt látogatóban is voltál; ő közülök és a szépen zongorázó leány a febr. közepén utaznak föl és talán az ő révükön sikerülhet az elszállítás.

Szeretettel ölel mindannyiatokat

Subotica, 1925. jan. 31.

Édes apád.

Nem fejezhetem be ezt a hosszú levelemet anélkül, hogy még egy hasonlatot ne kockáztassak a te mostani, kettős irányú, költői működésedre. Te a Géraldy-féle verseket a régi formában fordítod és teszed közzé, mindenkit megbűvölsz a gyönyörű ritmusokkal, zenélő rímekkel, a saját költő gondolataidat pedig az új divat szerint rongyos ruhába öltözteted, majdnem félmeztelenül állítod a közönség elé. Úgy teszel, mint a szegény szabó, aki pompás ruhákat varr mások gyermekeinek, a saját gyerekeit pedig ütött-kopott ruhában járattja. A szegény szabónak mentsége a saját szegénysége. De te nem vagy szegény. Van neked szöveted, hogy a saját lelki gyermekeidet is felöltöztethesd gyönyörű ruhákba. És mégsem teszed. Fukar apja vagy gazdag lelked fiainak és leányainak! — Ugyan, kérlek, próbáld meg egyszer egy Géraldy-felét belebújtatni a divatba jött inséges ruhába. Nemde ez merénylet lenne az eredeti költemény ellen. És te mégis mindig ezt teszed azon szép gondolatokkal, melyek a te fejedben és szívedben nem oly alakban születnek meg, minőben mások szeme elé kell kerülniök.

De nem untatlak tovább céltalan fecsegéssel, sietek póstára vinni levelemet, hogy ez mielőbb hozzád juthasson.

Subotica, 1925. január 31.

Szerető édes apád.

8.

Budapest, 1925. március 30.

Édes jó Anyikám, nagyon köszönöm nektek meleg, kedves megemlékezéseket, mely sohasem marad el születésem napján s emlékeztet arra, ami kellemetlen, a múlt időre s arra, ami kellemes, a ti nem múlt szeretetekre. De amily jól esett leveletek, *édesapám megható és szép verse, melyre büszke vagyok*, ép annyira fáj, hogy a ti áldott soraidból valami bánat, valami szomorúság, valami lehangoltság szólt hozzám. Mi ennek az oka, drága jó Anyikám? Hangulat ez, futó rosszkedv? Vagy bánat valami? Légy hozzám őszinte, aranyos, én is őszinte voltam hozzád s kérlek, jövő héten, ha Apuska ír, tárd föl ezt nekem minden titkolózás nélkül. Ezzel tartozol nekem, bármiről is van szó. Nyugtass meg engem.

A negyvenedik év elérézése bizony engem is megdöbbsentett. Hát már ilyen vén vagyok? Magam sem hiszem el. Hiszen még csak tegnap játszottunk Árpival az udvarban. Nem is tegnap volt, ma reggel.

Mariskát várjuk, húsvét után, csak írja meg, mikor érkezik. Majd gondoskodunk arról, hogy nálunk jól, otthonosan érezze magát.

Apuska kérdéseire itt válaszolok: a *Téli rege* ősszel könyvalakban jelenik meg, ezért a szokásos 10% tiszteletdíjat kapom s a színházi előadásokért 5% tantieme-et, ami körülbelül 50–60 millió koronára rughat. Két színház is verseng érte, a *Nemzeti* és a *Renaissance*. Májusban dől el, melyik kapja.

Az Aranysárkányt Árpi címére elküldtem. Olvassátok el ezt a regényemet, melyben egy tanár tragédiáját írtam meg, a lelkem lelkéből. Az alakokban ne keressetek élő személyeket. Őt hat emberből formáltam egyet, mint az álomban. De amit írtam, azt hiszem, igaz.

A kéziratot (ezúttal csak a Tintát, mert múlt héten két hétre valót küldtem) itt mellékelem, s juttassátok el Fenyveshez, azzal a kéréssel, hogy adja postára havi tiszteletdíjamat. Májusban föltétlenül meglátogatunk benneteket, akkor majd hosszabban kibeszélgethetjük magunkat, édes jó Anyám, de addig is kérlek, hogy írj nekem pár sort. Ne szomorkodj, édes, légy vig. Mi mindnyájan nagyon szeretünk s csókoljuk, Ilonkával együtt a kezedet.

Dide.

Ádámka szépen zongorázik s most franciául tanul egy francia kisasszonytól, ki hetente kétszer nálunk ebédel s a délutánt is vele tölti.

Kedves nagyanyám! Hallottam, hogy szomorú vagy. Ne légy szomorú. A nyáron majd hozzád megyek. Mi mindnyájan betegek, náthások voltunk, de már meggyógyultunk. Tiszteletlek mindnyájatokat: Csókolja kezedet, szerető unkáid: Ádám.

9.

Budapest, 1925. június 24.

Szerda délben.

Drága jó édesapám,

Mariska indulása előtt sietve írom neked e sorokat. Most minden időmet az foglalja le, hogy távollétemre ellássam az újságokat anyaggal. Ezért nem írhattam eddig.

Leveledben kifejezett kedves aggodalom megmosolyogtatott. Hogy képzeled, apám, hogy tereád neheztelek? Hiszen egy véleményen vagyunk. Azok a versek, cikkek, melyeket elküldtél hozzám, azok a modern erőlködések nem érnek egy fabatkát sem: hamisak üresek minden *lelki tartalom nélkül*. A te verseid pedig régi formájuk ellenére is frissek, újak — igen modernek.

Szombaton kelünk útra, úgy tervezzük, Olaszországon át megyünk Milánót, Torinot érintve. De addig még írok, új anyagot is küldök a B. N-nek. Húgom azt hiszem, nem unatkozott nálunk. Amennyire módunkban volt, igyekeztünk kedvében járni, jól éreztük magunkat együtt s szomorúan váltunk el tőle mindhárman. Ő viszi el nektek leveletem és csókjaimat is, melyeket osszatok el igazságosan, úgy hogy a Pucikának is maradjon vagy egy millió.

Dide.

10.

1925. szeptember 29.

Kedves öcsém,

igazán megörültem hosszú engem nagyon érdeklő levelednek, melyben lakásod megváltoztatásáról adsz hírt. Karácsonykor tehát új otthonodban látogatunk meg benneteket. Tedd meg, szólíts föl, mihelyt bevezettétek a telefont. Számom a régi: 128–85. Régen nem beszéltem már otthoniakkal, ilyen távolságról. Leghelyesebb kora reggeli órákban kérni a számot, hajnali 6kor, akkor nincs hivatalos beszélgetés, gyorsan kapcsolnak. Tehát már villamos drót is összeköt minket. Eddig csak az idegrendszerem hálózata fűzött hozzátok.

Bizony, drágám, sokat gondolok reád, lelkemben veletek élek, mert mi itt egyedül vagyunk. Minél inkább múlnak az évek, annál jobban érzem, hogy csak ti álltok hozzám közel. Az emberek,

irodalmi barátaim, kiket becsülök s kik engem becsülnek, kedvesek, de idegenek. *Álmomban folyton otthon járok. Csodálatos ez az éji utazás: mindig közöttetek mozogok.*

*Alig várom, hogy karácsonykor lerándulhassak. Engem egy otthoni látogatás évekre megter-
mekényít. Mindig új versek, regények tervét hozom magammal.*

Boldog vagyok, hogy Anyika teljesen föllábadt. Most csak Apuskát kell rendbe hoznod. Neveléses lenne neked tanácsokat adnom, te ki annyira szereted őt, mint én, tudod, hogy az *objektív* észlelet alapján kell eljárnod, bármennyire is *subjektív* a vele való kapcsolatod. Tehát: vérnyomás vizsgálat s ha szükséges csapolás.

Mi hír a Pucikáról? Teriről? Fölépült-e teljesen? Mindnyájatokat csókolunk mindhárman

Dide

11.

Budapest 1925. szeptember 28.

Drága jó édesapám,

most van érkezésem, hogy versekkel jól kibélelt, utolsó kedves leveledre válaszoljak. Ezen a héten nem érkezett tőled irás, csak Áрпи öcsémtől, kinek itt mellékelten írok.

Nem tudom, eljutott-e hozzád *Tauszner* válasza, ki már értesített, hogy a *nyilatkozatot postára adta.*

Én — szíves érdeklődésedre közlöm — egyszerre kaptam most egy regénybe, melyet a *Nyugat* az újévi számában kezd közölni s egy három felvonásos drámába melyet a *Nemzeti Színház* szeretne előadni. Tárgyáról csak annyit árulhatok el, hogy *polgári, modern prózai darab és Budapesten játszik.* Hogy mint halad majd a munka, az az Istentől függ. Sohasem merek biztosat ígérni. Hiszen az alkotás útja, létrejötte igazán titokzatos. A *Téli regét* a *Nemzeti Színház* mutatja be januárban.

Negyvenöt versed nagy örömet okozott. Több napig olvastam őket. Függetlenül művészi értéküktől képet kaptam lelki életemről, jóságos szívedről, az otthoni dolgokról, melyek nekem mindig kedvesek. Látlak, amint éjjel álmatlanul számlálgatod az óraütéseket — mennyire érdekelnék az órák — és bibelődész gondjaiddal, kétségeiddel, melyek szerencsére csak képzeltek. Nem mosolyoglak le, édes apám, hiszen a vérem a te véred s magam is hasonlóan ideges vagyok. De én tudom, hogy ez az *idegesség*, mely az idegrendszer rezzenékeny finomságából származik, az *egészség.* Mi mindig előre vetjük a dolgok árnyékát, túlozzuk a bajt, hogy később fölkacaghassunk és örvendhessünk csalódásunkon. Ezért nem agaszt az az *egészséges* pesszimizmus, mely szép verseidben megnyilatkozik. Nekem nagyon tetszett a 147 és 155-es elmés rövidsége miatt, valamint a 154-es, melyen Ilona is jól mulatott, megindított a 152 mély hangulatartalmával, a 167, 175, 177 pedig öntudatos, művészi érettségével lepett meg. Nincs egyetlen egy sem, melyben ne lenne érték. Ha nem lenne itt ily reménytelen közöny, gazdasági pangás, érdekharc, közzé is tenném őket. De úgy határoztam, hogy inkább várok.

Küldd el minden újabb munkádat. Láthatod mennyire foglalkoztat minden sorod. Németh József cikke, amint hallom, az arcképekkel együtt megjelent a *Színházi Életben*, majd alkalomszerűen visszakerem a fényképeket s karácsonykor átadom nektek.

Az én édes, felépült, egészséges Anyikámat ezerszer csókolom. Mariskát arra kérem, vigye el a cikkeimet Fenyveshez, küldessen fel számomra 1000 dinárt elseji tiszteletdíjam gyanánt, a másik 1000 dinárból pedig vegyen nekünk két szép fiatal farkast, melyet egyik ismerősünkkel küldje föl. Mariskáról két nap egymás után álmodtam. Állandóan közöttetek élek, lélekben.

Csókol mindnyájatokat: Dide

12.

Édes fiam, január 30-án kelt levedeből igaz és büszke örömmel olvastuk, hogy a mi édes Ádámkánk első félévi Értesítőjében a rajzoló geometriai jó érdemjegen kívül a többi jeles volt. Csak így tovább, sic itur ad astra!

Köszönöm, édes fiam, azt az értesítést is, hogy a „Téli alkony” oly sok húza-vona után mégis csak megjelenik az Új Időkben, habár most már ezt a magam részéről *kétes* dicsőségnék tartom; ugyanis az én véleményem szerint e folyóiratban a legutóbb oly silány költemények is láttak a többi jók között napvilágot, melyek kis vidéki lapban sem érdemelték volna meg a nyomda-festéket. Ennek igazolásául lemásoltam és itt küldöm Szalay Fruzinának és Somlyó Zoltánnak egy-egy versét az általam oda vetett széljegyzetekkel. Az említett „költőnő”-t nincs szerencsém még csak hírből sem ismerni, Somlyót igen, hiszen te is írtál róla karácsony

táján szép ismertetést. Nohát a jó Isten bocsássa meg neki ezt a merényletet, amit a józanul gondolkozó ész és a jó ízlés ellen elkövetett! Én csak sajnálni tudom szegényt, ki, úgy látszik gyárilag készít prózát és verset is a küzdelmes megélhetés kényszerhatása alatt; az Új Idők szerkesztője pedig elég, sőt talán túlzottan is jószívű és e naivságokat közzéteszi, hogy tiszteletdíjat adhasson a küzködő írónak. Ez a szegény Somlyó egyedüli mentése. — Szalay Fruzina pedig valószínűleg sok előfizetőt gyűjthetett e lapnak és emiatt hálából kell közzé adni az ő sántikáló ürességeit.

Ezért tehát, édes fiam, kérek, ezentúl ne fáraszd magadat az én apróságaim ajánlgatásával, hiszen tudom, hogy félig-meddig ki kell erőszakolnod a közzétételüket, és ha néha egyet-egyet hosszas ígéretés és vonakodás után ki is nyomtatnak, azt is a te kedvéért teszik nem pedig az én munkásságomnak szóló elismerésből. Azt is sejtem, hogy az a 100 dinár, mit karácsonykor a Téli alkony honoráriumaként adtál át itt ünnepélyesen nekem, soha sem volt a szerkesztőség pénztárában, hanem a te pénzből *közvetlenül* került hozzám, tehát ez pia fraus volt. Én már régen kigyógyultam a szereplési viszketegségből, ha egy sor írás sem jelenik meg tőlem nyomtatásban, se baj! Én azért tovább is írogatok majd a magam gyönyörűségére és szórakoztatására és elküldözgetem e későn született csecsemőket neked is, úgy, mint eddig.

Most 4 darabot liferálok (212–215), melyek közül a 215-iket a te buzdításodra ütöttem nyélbe. Ugyanis az idén január 10-én egy érdekes álmomat közöltem veled levélben és te 15-én kelt válaszdobban tanácsoltad, hogy ezt dolgozzam fel versben is. Megtettem, de érzem, hogy ez csak félig sikerült, mert a használt rövid vesszorok hosszabbá tették a poemát, mint amennyire terveztem azt. De így jár az ilyen vén versfaragó: eljár a szája, elkezd filozofálni, aztán a fecsegésének se vége, se hossza.

Mellékelve küldöm az Új Idők egyik szerkesztői üzenetét másolatban, mely arról szól, hogy egy irodalmi szarka el akarta csenni a te „Takarodó”-dat, de csúnyán rajta vesztett. (Azt hiszem, Somlyóval soha sem fog megtörténni ilyen dolog, hogy tőle akarjon valaki lopni.)

Visszatérve az én ügyes-bajos dolgomra, még főlemlitem azt is, hogy most is bánt az a megszégyenítő eljárás, mit az Új Idők szerkesztője velem akkor megengedhetőnek talált, mikor (1924. novemberben) a „Fali óram” közléséről volt szó. Ezt én is, mások is legsikerültebbnek tartjuk a több mint 200 között, miket eddig összeirogattam; a szerkesztőség el is fogadta közlésre, de addig halogatta ezt, míg a szél papirkosárba nem sodorta a kéziratot. Akkor bizonyára te sem sürgetted oly erősen az ígért teljesítést, mint most a „Téli alkony”-nál. Ez megint új ok arra, hogy az én írásaim ne alkalmatlankodjanak többé a szerkesztőségben, hanem *emeljék* tovább is a lap színvonalát Szalay Fruzina nyögései és Somlyó Jeremiás siralmi.

Hogy mégis valami kedves dologgal fejezzem be ezt a hosszú leveletem, főlemlitem, hogy 12-én (pénteken) lesz édes anyád névnapja és 60-ik születésnapja is. Vasárnap (14-én) fogjuk megünnepelni ezt az évfordulót; öcsédék és Pepike lesznek nálunk ebéden, ti azonban, sajnós! megint hiányozni fogtok.

Mindnyájatokat gondolatban ölelve és csókolva vagyok szerető

Subotica, 1926. febr. 7.
(vasárnap, reggel)

Édes apád

13.

Budapest, 1926. február 8.

Kedves édesanyám,

ezúttal teneked írok levelet, mert már napok óta előttem lebeg az a dátum, mikor majd hatvan éves leszel. Otthon mosolyogva, hitetlenül hallottam, hogy már elmúltál ötvenkilenc éves. Most sem hiszem el. Hála Istennek, minden okom megvan erre. Olyan fiatal, erős, ruganyos vagy, hogy megcsúfolod a naptárt. Maradj is ilyen, édes jó anyám, mindig, mert nekünk mindnyájunknak nagy szükségünk van a te kedélyre és szeretetedre. Áldjon meg az Isten, éltesen sokáig. Tegnap Ilonával együtt fölléptünk a Lipótvárosi Polgári Kör egyik estélyén. Feleségem az *Anyárcza* című versemet szavalta. Én a másik szobából hallgattam s míg tapsolták költeményemet, azt éreztem, hogy mennyire szeretlek. Levelemben sem tudnám különben elmondani, mint ebben a versben.

Édesapámnak is itt írok. Kritikájában igaz van. Bizony, mindenki termel gyöngébb verseket, az a két költőtársam is. Annál büszkébb lehet szép új költeményeire. Nincs igazán azonban abban, hogy a szerkesztőség részéről, mely elragadtatással fogadta s tényleg azonnal kifizette versét, valami szándékos rosszindulatot tételez föl. Ismernie kellene egy ilyen lap renge-

teg anyagát, melyet gépiesen, lélek nélkül kezelnek s akkor elhinné nekem, amit már sokszor említettem, hogy mindig szívesen látják.

Közdöd ezt, édesanyám, aggódo apámmal. A küldött kéziratokat pedig juttassátok el Fenyveshez. Szeretnék nálatok lenni pénteken, 12-én, hogy megcsókolhassam kezedet. Még egyszer: minden jót, hosszú, boldog életet és sok-sok örömet, neked, ki annyi örömet szereztél nekünk.

Mindnyájatokat ölel:

Dide

Édes jó nagyanyám, hatvanadik születésnapodra minden jót kívánok neked. Forrón ölel szerető unokád: *Ádám*.

Drága jó anyika — utolsónak, de szeretetben a többiekkel egy sorban kívánok én is minden jót, sok örömet s sok boldogságot.

Manyl

14.

Budapest, 1926. V. 10.

Kedves apuskám — itt küldöm a cikkeket. Árpi levelét megkaptam s Fenyves föltételeit jobb híján el kell fogadnom. Mariska most két napig Kőhajda Margitnál volt künn Rákosszentmihályon. Nagyon jól érzi magát és kihasználja az időt, mely nem sokára lejár.

Ölelünk mindnyájatokat: hú fiad *Dide*.

Utóirat.

Attila bácsi vasárnap fölkeresett s nagy örömmel közölte velem, hogy családfánkra vonatkozólag döntő bizonyítékot szerzett. Amikor Aranyosmaróthon járt, 1898 táján, a következő adatot lelte: „Az 1841 decemberi közgyűlés jegyzőkönyvében 2298 szám alatt ez áll: *Filáczy Veronika, Kosztolányi János özvegye, fia, Kosztolányi Agoston részére* nemesi biznyság levelet kér és kap.” Nézete szerint tehát e levél nyomának okvetlenül meg kell lennie a fönti iktatószám alatt Bácsbodrog m. levéltárában, *Zomborban és Aranyosmaróthon* is, ahol dédanyámnak a kérvény mellékletében föl kellett terjesztenie egész családfánkat. Arra kérem tehát Árpi öcsémet, hogy keressen összeköttetést, talán valamilyen ismerős ügyvéd által a zombori levéltárossal, aki most már kis fáradsággal előkeresheti nemesi levelünket, melyről másolatot is készíttethetünk. Természetesen ezt csak szíveségből adják ki ma, leghelyesebb bizalmasan eljárni, talán Rafajlovics, vagy Popovics barátunk útján. Az esetleges csekély költségeket szívesen vállalom.

Más rossz újság. *Chrupek Jenő Edgar dr. Árpi egykori iskolatársa, a kitűnő sebész, nekem jóbarátom*, a Lorántffy Zsuzsanna kórház főorvosa 39 éves korában meghalt tegnapelőtt délelőtt egy műtétjét fejezte be, hirtelenül rosszul lett, összeesett s vége volt. Ma délután temették szegényt’.

Ölel *Dide*.

NÉMETH G. BÉLA: MŰ ÉS SZEMÉLYISÉG

Irodalmi tanulmányok. Bp. 1970. Magvető K. 750 l. (Elvek és utak)

Németh G. Bélának legfőbb érdeme, hogy határozott meggyőződéssel, tüzzel-vassal írta a társadalmi előrejutást mindig gátló, a fennálló körülmények konzerválására törekedő provincializmust. Fő kutatási területéből, a XIX. század második felének magyar irodalmából azért állítja vizsgálódásának középpontjába Arany Jánost — gondolati mélység tekintetében egyik leggazdagabb költőnk —, mert ő fiával és Péterfy Jenővel együtt mindig például szolgálhat nemzeti korlátaink túlhaladására.

Könyvének tárgya többértű: az elemzés mindig egyszerre folyik az eszmearamlatok, az irodalomtörténeti korszakok és a poétikai kategóriák szintjén. Nem lehet eléggé méltatni ezt a szüntelen szembesítést. Eszmétörténeti vonatkozásban a *nacionalizmus ideológiája* áll érdeklődése homlokterében. Átütő erejű az a bíráló, melyet a bezárkózó, egyre provinciálisabb nacionalizmusról készít. Elsősorban azért, mert szerzőnk tárgyilagosságot a kiszemelt jelenséggel szemben, a szentvelen információadás mindig megelőzi az érvelést, s a konklúzió csak meggyőző bizonyítás után következik. Németh G. Béla még olyannyira negatív formájában is megérti, sőt átéli a provincializmust, mint amelyet Beőthy képviselt. Elbeszéléseit kitűnőeknek tartja, *A magyar szépprózai elbeszélést „nélkülözhetetlen műnek”* (337) nevezi, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetéséről* pedig megállapítja, hogy „jobbat e műfajban . . . azóta sem kapott mindmáig a magyar tanárság” (338). Mielőtt távlatból mérlegre tenné munkásságát, teljesen behelyezkedik a nézőpontjába, előbb meghallgatja „ellenfele” érveit, s csak azután ítélkezik. Így nemcsak meg tudja értetni olvasójával: milyen okok tették lehetővé Beőthy szemléletének kialakulását, mi magyarozza egykorú hatását, hanem elmarasztaló végkövetkeztetése is meggyőző.

Teljesen azonosítjuk magunkat a kiegyezés utáni magyar nacionalizmusnak ezzel a kíméletlen elutasításával. Mindössze két részletkérdésben javasolnánk hajszálnyi mó-

dosítást: egyízben tágító, máskor pedig megszorító jelleggel.

A századvégi Nyelvőr-vitáról szóló tanulmány a napjainkban is továbbélő magyar provincializmust kegyetlenül kivesező elemzés. Csak azt sajnáljuk, hogy a szerző nem vitte el gondolatát a legvégső következtetésig, s nem tolt fel benne a kérdés: vajon nem kezdődött-e nyelvünk tudatos beszűkítése még korábban, nem gátolta-e már maga Arany is azt, hogy nyelvünk lépést tartson a polgárosodás egyre gyorsuló folyamatával. A változásoknak mindig elébe kell sietni, s ezt Arany a maga alapvetően normatív, törvénytisztelő nyelvszemléletével nem tette meg.

Más tanulmányok egyes kitételeiben viszont kristálytisztán fekete-fehér ellentétezés kísértését látjuk, holott a megcáfoltatás féltelme nélkül lehet állítani, hogy nacionalizmus és haladás még a századfordulón sem állítható szembe egymással. Németh Géza alapvető igazságot mond ki, amikor Tisza Kálmán rendszerét velejéig romlottnak tünteti fel. Lehet, sőt jogos „Tisza Kálmán műveletlen dzsentri-hadáról” (274) írni, de csak akkor, ha azt is megemlítjük, hogy nemcsak a reakciósan nacionalista dzsentri állt Tisza mögött, hanem politikáját a nemzetközi nagytőke s a művelt, kifejezetten kozmopolita nagypolgárság is támogatta. Az a tény pedig, hogy Beőthy a közmeggyőződést emelte erkölcsi normává, nem pusztán sajátosan magyar, provinciális választ jelentett a helyi viszonyokra, volt benne Sainte-Beuve kritikai örökségéből is. Az ideológiák mindig egyének tevékenységén keresztül érvényesülnek, s ez a szálak bonyolult összeszőződését eredményezheti. Péterfy például, ki 1889-ben *A nemzeti génusz* című cikkében „a speciális magyar műzenéről” mint szofizmáról írt, vajon nem azzal állt-e szemben, aminek megvalósításához Bartók egy évtizeddel később hozzáfogott? Sőt, továbbmegyünk: Beőthy németellenessége és latinság-kultusza nem érintkezett-e az induló Bartók felfogásával, melyet 1938-ban, a *Revue Musicale*

számára készített visszaemlékezésében így foglalt össze: „Magyarország, mint köztudomású, századokon át Németország szomszédságát sínylette, politikai és kulturális téren egyaránt. Művelt embereink java azonban mindig lázongott ez ellen az egészségtelen helyzet ellen, és felismerte, hogy a latin — elsősorban a francia — szellem sokkal, de sokkal közelebb áll a magyarsághoz, mint a németeké... Századunk kezdetének fiatal muzikusait, köztük magamat is, a francia kultúra egyéb területei régóta vonzottak már.”

Különösen a nemzetiségi kérdés az, ahol a kutatások mai helyzetében még a legóvatosabb tudós is aligha kerülheti el az egyszerűsítés csapdait. Arany László talán egy árnyalattal kevesebb elmarasztalást érdemel: „Irodalmunk fő vonásának... ő is a hazafiságot, a nemzeti defenziót tekintette... Pályájának buktatója éppen ebben e mozzanatban rejtett” (125). Általánosságban egyet kell értenünk, de az összevetések sántítanak egy kissé. „Megdöböntő látvány a világszabadság költője barátjának fia az elnyomás javallóinak szerepében” (127). Petőfi 1846 végén írta *Egy gondolat bánt engemet*... című versét. A márciusi ifjak — a nemzetiségek forradalom ellenessége miatt, melyet Bécs szervezett meg és használt ki — egyre közelebb kerültek a nacionalizmushoz. 1849-ben írt verseiben maga Petőfi a magyarságot egyértelműen pozitív erkőnt állította szembe a nemzetiségekkel mint a haladás fenntartás nélküli ellenzőivel. A későbbi nemzedék legjobbjait 1849 keserű tanulsága és a megváltozott helyzet — a nagyhatalmi törekvéseknek alárendelt nemzetiségi mozgalmak — *kényszerítették* a nacionalizmus immáron elavult pozíciójába. Németh Géza teljes joggal állítja, hogy az emigráns Kossuth egészen véve sokkal távolabb látott, mint a kiegyező Deák, s tevékenységével jelentékenyen befolyásolta az udvar politikáját, mégsem lehet megszorítás nélkül azzal érvelni, hogy „az emigráns Kossuthnak éppen abban szolgáltattott a történelem igazságot, amiben a kiegyező Deákot elmarasztalta” (138), mert nem hagyhatjuk figyelmen kívül: a nemzetiségi kérdés eltérő megítélését döntően határozta meg kettejük alapvetően eltérő helyzete. Magyarországon belül már 48 előtt sem volt könnyű helyesen megítélni a nemzetiségi kérdést — csak Széchenyinek, Wesselényinek és Keménynek sikerült —, 48 után pedig különösképpen nem: Kemény volt az egyetlen, ki ekkor is teljesen tisztán látott.

Németh G. Béla két korszakra osztja a magyar irodalomnak Petőfi és Ady fellépte közötti szakaszát: a népiesség és a kialakuló polgári realizmus korára. Részletesen bizonyítja, hogy az elsőt a liberalizmus és a pozitívizmus hatja át, míg a másodikat afféle

„ideológiai interferencia” (463) jellemzi: a korábbi eszméiramlatok már vesztek erejükből, az újak még nem szerveződtek szemléletté. Az eddigi feldolgozásokhoz képest nagyobb hangsúlyt kap, hogy az 50-es évek — az 1861-es fellendüléssel bezárólag — irodalmunk leggazdagabb időszakai közé tartoznak, az 1875-ös pártfuziót követően pedig a legjobb tehetségek elhallgattak (Arany László), elszigetelődtek (Péterfy) vagy megtagadták magukat (Beöthy, Rákosi Jenő). Ezt a fejlődésrajzot egészében véve rendkívül meggyőzőnek tartjuk, csupán kiindulópontként vélünk egy alternatív megoldást lehetségesnek: vajon ahelyett, hogy „önálló stíluskorszakként” (442) fogjuk fel, nem lehetne-e a népiességet a romantika európai összefüggéseibe helyezni és annak alárendelni. Ha sejtésünk nem csal, akkor Petőfi életművének egésze — különös tekintettel a *János vitézre*, a *Felhőkre*, a *Tündéralomra*, a leíró költeményekre, az *apostolra* és a forradalomhoz kapcsolódó látomásversekre — nem a romantika túlhaladását képviseli, mint inkább annak olyan változatát, mely éppannyira sajátos, mint minden nagy romantikus költő műve. Arany pedig — sőt, az érett Tompa is — túljutott a népiességen, hatalmas erőfeszítéseket téve a romantika utáni időszerű költészet különböző formáinak: a drámai monológoknak és a szimbolista líráknak megteremtése felé.

Abból, ahogyan Németh Géza a századközépet értelmezi, következik a ki nem mondott, de lényegbevágó és eredeti tétel: 1849 után a tragikus művészet tekinthető korszakrúnak. Ennek megteremtése Keménynek sikerült a legjobban — inkább, mint Arany-nak. Ezért hiányoljuk, hogy az ő neve nincs kiemelve a korszak áttekintéséből, holott Arany mellett központi hely illetté meg a szabadságharc és a kiegyezés közötti korszak tárgyalásában. Szerzőnk sehol sem hangsúlyozza, hogy az *Őzveggy és leánya* és *A rajongók* a XIX. század legkorszerűbb magyar regényei, a *Wesselényi*-arckép pedig a legművészibb értekező próza, mit valaha is írtak magyarul. A tragikum az a *poétikai-esztétikai kategória*, mely Németh Géza érdeklődését a legelénkebben foglalkoztatja. Kemény jelentőségének a kidomborítása híján az olvasó számára nem válik világossá, hogy a századvégi tragikum-vita magyar előzményként elsősorban Kemény elméletére és gyakorlatára támaszkodhatott. Az ehhez a vitához kapcsolódó kritikátörténeti értekezések — melyeket szerzőjük *Tragikum és történetfölfogás* címmel összefüggő szöveggént is közreadott (Akadémiai K. 1970) — egyébként mintaszerűek, egykori nézetek ismertetését a kérdéskör ma aktuális részének a megvilágításával párosítja, nemcsak egy vitáról, hanem magáról a tragikumról is szólnak.

A kötet tanulmányai különböző időben keletkeztek, s módszerükben is bizonyos hangsúlyeltolódás érzékelhető: míg a korábbi éveket egymástól látszólag független irodalomtörténeti arcképek illetve a leírás szintjén maradó nyelvészeti-stilisztikai értekezések képviselik, addig az újabb vizsgálódások az erősen filozófiai irányultságú és összehasonlító szempontokat is figyelembe vevő poétikai elemzés irányába mutatnak.

„Azok vonzottak — írja szerzőnk —, akik tárgyuk mögé húzódtak, tisztelték tárgyukat, előzékenyek voltak közönségük iránt, tartózkodók önmagukkal szemben, az öreg Arany, Péterfy, Arany László, Halász Gábor a hazaiak közül” (739). A három arckép (Arany László, Péterfy, Arany János) alapján azt hihetnők, hogy Németh G. Béla módszere leginkább Péterfyéhoz áll közel. Kiemelkedő századvégi kritikusunkról adott jellemzése az ő arcképeire is vonatkozatható: „a műről s írója egyéniségéről mondott értéktételeit minduntalan egymásba játszatta, fűlcserelte egymással. Az önismeret, a tudatosultság az egyik legdöntőbb értékhatározó az életben, s hogy ki mire vállalkozik, s mit ad ki kezéből, az önismeret, a tudatosultság fokának egyik legbiztosabb mércéje” (236). Csak ezzel magyarázható az a gondolat, mely mindhárom arcképen végigvonul: „mennyivel nagyobb volt életművé-nél” (40).

Az arckép rajzolója mindig az *alkotó lélek-tanából* indul ki. Németh Géza kivételes beleérző képességről tesz tanúságot: olyan olvasó, ki lelki alkatánál és szerzett ismereteinél fogva a legérzékenyebben tudja felfogni a kiválasztott három író életművét. Péterfy legjobb értekezései az önmegismerés magas iskoláját jelentették, s az alkotóban végbenő lelki történések festése e három arckép készítőjének majdhogynem ugyanúgy sikerül. Különösen a Péterfy-tanulmányra illik ez: szerzője meg tudja győzni az olvasót arról, hogy értekező prózánk a múlt század második felében magasabb művészi szintet ért el, mint költészetünk vagy szépprózánk. Mi több, Németh G. Béla arcképeinek egyéni jeleget ad élenk érdeklődése társadalmi rétegek, elsősorban a korabeli magyar értelmiség szociológiai vizsgálata iránt.

A három közül a legkorábbi, az Arany László-pályakép a legimpresszionisztikusabb. Itt mutatkoznak meg a beleélő módszer veszélyei: szerzőnk már—már az ösztönöző lelkiállapot mélységéhez képest felszínként kezeli a valóban létrejött műveket, s a főnti cserépcsillogásból a mélyben tomboló viharra következtet. A méltatást egy hajszálnyit túlértékelőnek véljük. Nem emberi, hanem esztétikai szempontból. Túlzásként hat a kijelentés, mely szerint *A délibábok hőse* „tökéletes mű a maga nemében” (110).

Szerzőjének meddsége aligha vezethető vissza pusztán rajta kívüli okokra: „meg nem állapodott társadalmi osztályhelyzetére” (55), „politikai megfontolásokra” (85), elzigitelődésére. Hiányzott belőle az ellenállóképeség, melyet az átütő tehetség nélkülözhetetlen velejárójának tekinthetünk. Bizonyítás helyett talán elég Baudelaire-t idézni, annyi jó láng első gyújtóját, ki idevágóan is csiholt néhány szikrát: „A népek — akár a családok — önmaguk ellenére termelnek ki nagy embereket. Minden erőfeszítésükkel azon vannak, hogy hűjükkal legyenek. Így azután a nagy embernek nagyobb támadási erővel kell bírnia, mint amekkora ellenállóerőt az egyének milliói összegyűjtenek.” (*Fusées IX*) Arany László Kaulbach-metszetet hozott magának külföldről, mikor inkább Szi-nyeit kellett volna megnéznie. Vonzotta az idegen provincializmus, miközben elment a korszerű itthoni értékek mellett. Méltatója maga is elismeri, hogy „az író és a nem író között nem tételezett föl lényegi különbséget sem, hanem csak mennyiségét, intenzitásbelit” (117), s ebből önként adódik a következtetés: szemléletében is — akár költői gyakorlatában — éppen alatta maradt annak a tudósági ugrásnak, mely a vérbeli művészt a kitűnő, minden elsajátíthatót megtanult mesterembertől elválasztja.

Ma, amikor a világ népeinek fejlődése mindinkább az egységesülés felé mutat, már lehetetlen nemzeti irodalomtörténetet *összehasonlító* szempontok nélkül írni. A feladat szinte megoldhatatlanul nehéz. A fejlődés mai fokán még két irodalom szerves ismereténél lehetetlen többet követelni a tudóstól. Ez a legtöbb, s még szerte a világon elhanyagolhatóan kevés kutató tud megfelelni ennek a követelménynek. Németh Géza ebben a tekintetben is a kivételek közé tartozik: szembesítései a német irodalommal oly természetesen és kapóra jönnek, mint Péterfy óta szinte senkinél sem. Egyetlen egyszer — a modern német líráról szóló cikk esetében — fájjaljuk, hogy nem vállalja fenntartás nélkül állásfoglalását, nem mondja ki azt, ami pedig okfejtéséből logikusan következik: számára Gottfried Benn Rilke óta vitán felül a legnagyobb német költő. Sorolni lehetne a példákat annak illusztrálására, hogy a politikai magatartás és a művészi érték között feszültség támadhat: az esztétikai szférának az a viszonylagos önelvűsége teszi ezt lehetővé, melyet Marx annyit hangsúlyozott. „Eliot hitt az értékes emberi magatartások és eszmék valamiféle segítő öröklétségében és repetíciójában; Benn, láttuk nem” (428). Csak hogy Benn illúziótlanságának elítélése még nem szükségképpen vonja maga után, hogy bármiféle illúziót önmagában véve pozitívumnak tartunk. A német költőnek igazza volt, amikor égető kérdések

előli kitérést gyanított Eliotnál — ennek bizonyítására elég lenne összevetni kettejük kései műveit: Eliot egyre sekélyesedő „drámáit” Benn kései remekeivel. Mégsem ez az, amiért hiányérzettel tesszük le ezt az esszét. A szerző azokra teszi a hangsúlyt (Benn, Bobrowski), akiket valóban érdemes alaposan megismernünk. A hiba a Benn poétikáját jellemző sorok túlzott általánosságában van. A jelenetszerűség, az impresszionisztikus leírás, a hasonlat s az érzés- illetve élménytörténet hiánya (431) — mindez csupa negatívum, s már Mallarmé költészetére is illik.

Alighanem szükségszerű, hogy a többi nagy irodalom itt-ott úgy szerepel az összehasonlításban, hogy fejlődésének logikája csorbát szenved. Hesse például szinte teljesen pozitív méltatást kap, míg a vele legalábbis egyenrangú Kipling, az elbeszélés kitűnő mestere és a századforduló jelentős költője, megszorítás nélkül elmarasztalásban részesül (370). Az 1830-as években induló Emerson a 70-es évektől publikáló Nietzschevel kerül szembesítésre, mint afféle „késő liberális, bölceletileg alapjában véve teljesen jelentéktelen széplélek” (320). Egy értekezés alkotó filozófushoz mérni önmagában is kérdéses lehet, de inkább az kifogásolható, hogy ebből az odavetett félmondatból nem derül ki: az amerikai esszéista annak a kálvinista eredetű, misztikus, pantheista, új-platonikus transzcendentalista iskolának volt a feje, mely az amerikai irodalom első nagy korszakát megteremtette, olyan nevek számíthatók tagjai közé, mint az értekező Thoreau, a regényíró Hawthorne és Melville vagy a költő Whitman. Mi több, ha közelebről megvizsgálunk Emerson világképét, óhatatlanul arra kellene következtetnünk: a történetiség tagadásával előkészítette a talajt Nietzsche számára, s a század utolsó harmadában érvényesülő magyarországi hatását is ennek figyelembe vételével kellene megítélnünk. „Minden történelem szubjektív válik — olvassuk *A történelemről* 1841-ben kiadott esszéjében —; más szóval a Történelem mint olyan nem is létezik... Minden léleknek önmagának kell megtanulnia az egész leckét — végig kell járnia az egész utat.”

A pozitívizmus korában a fejlődésgondolat elfogadása önmagában még nem lehet érdem. Péterfy Ruskin-bírálatának kritikátlan elfogadását (276) éppen azért nem érezzük indokoltnak, mert a magyar kritikus semmit sem értett meg annak a hatásnak az egészséges szelleméből, melyet Ruskin a könnyű evolúcionizmus ellen indított. A prerafaeliták tanítómestere elsősorban művészettörténész volt, s ma inkább vele és nem Péterfyvel értünk egyet, amikor a cinquecento művészetét nem emeljük a quattrocento, a reneszánsz építészetet a gótika,

Leonardót Giotto fölé, sőt biztosak vagyunk benne, hogy Dante nagyobb költő Ariostónál.

A két Arany elsősorban az angol irodalom változását kísérte figyelemmel. Hiba volt ez olyan korban, mikor a korszerű költészet legjavát franciák írták. Az olvasónak többiben az a benyomása, hogy a franciák megítélésében Németh G. Béla nem tudja kivonni magát nagy elődjei büvköréből: Sainte-Beuve-öt egyértelműen impresszionistának tünteti fel, kritikájának szemléleti oldaláról kevés szót ejt, módszerét nem jellemzi (258), Hugót — Aranyhoz hasonlóan — lebecsüli, költészetét „önmozgású gyönyörű szózuhatagnak” (25) nevezi, és nem mutat rá, hogy Arany alapvetően tévedett, amikor Baude-laire-ben a „végzetes dezillúziót” látta (21—2), s nem az emberi lét lényegére szüntelenül rákérdezőt. Mindezek azonban pusztá árnyalatok, lényeges hiányt egyetlen helyen vélünk észrevenni: a magyar szimbolizmus kezdeteiről szóló tanulmányban.

Németh Géza alapvető igazságra tapint rá, amikor a drámai feszültséget jelöli meg Ady szimbolizmusának legfőbb újságaként a Komjáthyéhoz képest (567). A kötet tanulmányai közül mégis ez az egyetlen, melyben törést vélünk látni. Lehetetlen a szimbolizmus jellegzetességeit megállapítanunk anélkül, hogy behatóan megvizsgáljunk Mallarmé költészetét. Nem azért, mintha ő lett volna az egyetlen szimbolista költő, hanem azért, mert az ő életművében futottak össze a legjobban azok a fejlődési vonalak, melyek találkozásakor történeti értelemben szimbolizmusról beszélhetünk. Ilyen szembesítés híján nem egy megállapítás (pl. „Ezért kísérfje a szimbolizmusnak majd mindig az életkultusz” 575) elnagyoltnak tűnhetik.

Szerzőnk legjobb korai tanulmányaiban némi távolság választotta el a tárgyat a módszertől: eszméáramlatok elemzését párosította arcképrajzolással. Az önmegszólító és az időszembesítő-létösszegző verstípust jellemző tanulmánynál tárgy és módszer már teljesen egybeform. Ez a két értekezés jelenti a legutolsó állomást szerzőjének eddigi fejlődésében. Eredményeik gyorsan átmentek az irodalomtörténeti köztudatba, ezért közhelyszerűnek tűnik a megállapítás: sajnálatosan kevés poétikai vizsgálódásaink közé tartoznak. Bennük hozza meg gyümölcsét Németh Géza németes tájékozottsága. Aligha vitatható, hogy a németek a metafizikát oly mélységben művelték, mint egyetlen más nemzet sem, s szerzőnket ennek a rendkívül gazdag örökségnek a beható tanulmányozása segítette hozzá az irodalom mélyen filozófiai értelmezéséhez. Mindkét esetben *filozófiai* irányultságú *műelemzésre* vállalkozott, a műalkotást az emberi lét sajátos értelmezésként tekintve. Heidegger *Sein und Zeit*

című művét vette vezérfonalul, s ez az elemzett költemények szigorúan történeti vizsgálatán kívül is indokolt, amennyiben az említett filozófiai munka vitán felül a legjelentősebb az egzisztencializmuson belül, olyan kérdéseket tesz fel, melyekre a marxista kutatóknak is meg kell találnia a saját választát. Németh G. Bélát műveltségének irányultsága és lelki alkata arra készítette, hogy a jelentős nyugati filozófiai iskolák közül az egzisztencializmus hatására válaszoljon rendkívül érzékenyen. Ezt tényként kell tudomásul vennünk, még akkor is, ha egyúttal sajnáljuk, hogy szerzőnk teljesen érzéketlen maradt a nyelvfilozófia által megvilágított kérdéskör iránt. Tévedés ne essék: nem a strukturalizmust hiányoljuk, hanem a műveknek olyan strukturális elemzését, mely a művészi szövegek és a mai olvasó kölcsönhatására, szűkebb értelemben pedig az esztétikai hatás sajátosságára derít fényt. „Nem hittem soha, hogy lehetséges és szükséges egy mű valamennyi elemét statisztikába leltározni” — olvassuk az Utószóban. Ez a bírálat érvényes arra az elemzésre, melyet Jakobszon és Lévi-Strauss *A macskák* című Baudelaire-sonettről készített, de nem az olyan elemzésre, mely pusztán a stilisztikailag érvényes elemeket veszi számba, mint például Riffaterre tanulmánya ugyanerről a Baudelaire-műről. Németh G. Béla verselemzéseiből a befogadáslélektani szempontok számbavételét, a műalkotás időbeli lefolyásában rejlő dinamika követését hiányoljuk. Funkcionális szemléletével Németh G. Béla párját ritkítja műelemzőink között: az elemzés lényegének az értelmezést tartja. Ez az értelmezés nála azonban túlságosan

közvetlen, fogalmi, statikus, és túlzottan hamar jut el hozzá, nem kerít sort a műalkotás esztétikai hatását előidéző belső feszültségek vizsgálatára.

Mindez azonban már tagadhatatlanul és bevallottan azoknak az eszményi követelményeknek a felállítására, melyek ugyan sosem érhetők el, mégis mindig szem előtt kell őket tartanunk. Egy 750 lapos és ennyire széleskörű anyagot felölő tanulmánykötet esetében könnyű részleteket kipécézni és nem egyetérteni velük. Siváran meddő csepürágásnak tűnik ez akkor, amikor a könyv egészét a példamutatóan egységes koncepció, világos érvelés, végiggondolás és árnyalt kifejtés jellemzi. Mivel azonban Németh G. Béla szinte maradéktalanul megvalósította kitűzött céljait, kénytelenek voltunk részletkérdésekkel foglalkozni, de közülük csak azokra térünk ki, melyeket lényegesnek vélünk az általa tárgyalt terület további feltárása szempontjából.

Ő maga így fogalmazza meg célját: „a kritika s az irodalomtörténet — amelynek az elemzés csak egyik műfaja — eleve interdiszciplináris, interkategoriális, intermedialis terület. Poétika is, de nem poétika, pszichológia is, de nem pszichológia, szociológia is, de nem szociológia, etika is, és nem etika, politika is, de nem politika” (741). A kötet egésze rendkívül magas színvonalon felel meg ennek a maximálisan széleskörű célkitűzésnek. Azzal a biztos tudattal próbáltunk eleget tenni „a legjobbról a legszigorúbban” elvének, hogy a létező legjobb magyar tanulmánykötetek egyikéről szólunk.

Szegedy-Maszák Mihály

BÁN IMRE: IRODALOMELMÉLETI KÉZIKÖNYVEK MAGYARORSZÁGON A XVI—XVIII. SZÁZADBAN

Bp. 1971. MTA Irodalomtudományi Intézet—Akadémiai K. 109 I. (Irodalomtörténeti Füzetek, 72.)

Napjaink kutatómunkájában mindinkább érezhető az egyes tudományok történetének feltárására irányuló törekvés. Egyre több szaktudományi kérdés merül fel, melynek kellő mélységű megválaszolásához elengedhetetlen a kor elméleti színvonalának ismerete, csak ehhez viszonyítva értékelhető a múlt egy-egy szellemi jelensége. A magyar irodalomtudományban az utóbbi években többször bebizonyosodott, hogy a további előre lépéshez föltétlenül szükség lenne egy a hazai irodalomtudomány történetét feldolgozó műre, melyre a szaktudomány — mind az irodalomtörténeti jelenségek értelmezésében, mind művelődés- és eszmetörténeti vonat-

kozásban — támaszkodhatna. Ilyen céllal indult meg az Irodalomtudományi Intézetben a kritikátörténeti szintézis kidolgozására irányuló munka, mely irodalmunk önszemléletét, valamint elméleti alapjainak kialakulását kívánja bemutatni.

Szervesen illeszkedik ebbe a nagyjelentőségű munkába Bán Imrének a XVI—XVIII. századi irodalomelméleti kézikönyveket feldolgozó műve, melyre teljes joggal mondhatjuk: úttörő jellegű munka. A magyar reneszánsz és barokk kor irodalomelméleti kézikönyveinek rendszeres számbavétele mindaddig nem történt meg, mindössze néhány részeredmény publikálására került sor.

Bán Imre kisonográfija nemcsak részletesen elemzi a kor retorikai és poetikai kézikönyveit, hanem kimutatja forrásaikat és tudománytörténeti helyüket mind hazai, mind európai távlatban. Így tehát képet alkothatunk az irodalomtudományunk történetében oly jelentős két és fél évszázad teoretikai fejlődéséről, s figyelmünket e vonulat főbb állomásaira irányíthatjuk.

*

A XVI. századi, meglehetősen szegényes magyar retorikai-poetikai irodalom legkiemelkedőbb termékével, Károlyi Péter: *Institutio de syllabum et carminum ratione* (Kölozsvár 1567) c. művével kezdődik az áttekintés. Ennek eredményeként kitűnik, hogy a korszerű és színvonalas munkára az európai humanista poetikák intellektualizmusa nyomja rá bélyegét, a szerző az imitáció teoretikusa, ugyanúgy mint jeles európai kortársai: Micyllus, Vida, Scaliger. Míg azonban ezeknek inkább csak nevét említi tájékozottságának bizonyítására, addig könyvét lényegében Rudolphus Gualterius zürichi teológus: *De syllabum et carminum ratione libri duo* c. művéből kompilálta. Az *Institutionak* és Gualterus könyvének összevetését, részletesebb tartalmi és forráskritikai elemzését egyébként a szerző időközben külön cikk keretében vitte tovább (ItK 1970. 560.), mely azért is vált rendkívül időszerűvé, mert Károlyi 64 lapos compendiuma a legrégibb magyarországi poetika-tankönyv, így a poetika-történeti vizsgálódásnak vele kell indulnia.

A következő jelentős megvizsgált mű Pécseli Király Imre: *Isagoges rhetoricae libri duo* (első kiadása: Oppenheim 1612) címen megjelent retorikája. Pécseli esztétikájának középpontjában az elocutio, a mű kidolgozása áll; különösen sokat foglalkozik a szóképekkel, s ezeken belül is a metaforával. Bán Imre megfigyelése szerint ez az elmélet Sperone Speroni irányába mutat, még akkor is, ha ezt az író tudatosan nem vállalná. Ezzel kapcsolatban merül fel bennünk a kérdés: vajon nem kellene-e Pécseli művét manierista retorikának minősíteni? — A vizsgálatból ugyanis nyilvánvalóan kitűnik, hogy gondolkodása a „késői reneszánsz elmélet körében” mozog (15), költészetéről pedig ugyancsak tudjuk, hogy kedvvel alkalmazza a manierista fordulatokat. Jó alkalmat kínáltna Pécseli munkássága a teoretikus és költő szembesítésére, valamint a poetikája és költészete közötti összefüggés vizsgálatára. Kár, hogy a tanulmány máshol sem vállalkozik az elméleti rendszerek, a teóriák deskriptív bemutatása mellett azok hatóerejének, poezisünkkel mutatott kapcsolatának elemzésére. Ilyen irányú vizsgálat beiktatása

mindenképp indokolt és tanulságos lett volna, még akkor is, ha a terjedelem tetemes növekedését hozta volna magával.

Pécselinél jóval kisebb jelentőségűek a XVII. század protestáns poetikái: Kőrödi Bedő Dániel száraz compendiuma, Aszalós Mihály manierista versfűzére, inspiráció nélküli iskolapoézise, Piscator és Andreas Graff magasabb elméleti tudatosságát nélkülöző tankönyvei. Szemhatárunk nem terjed túl az antik (legfeljebb újlatin) szerzőkön, így munkásságuk szürke, iskolás klasszicizmusba torkollik.

A történelmi-társadalmi folyamatok sodrásába ágyazva mutatja be Bán Imre poetika-történetünk további fejlődését. A XVII–XVIII. század fordulójáról két tipikus kézikönyvet említ; ezek közül a Vossius nyomán járó kölozsvári kiadású (1699) retorika a fenti csoporthoz, a klasszicizáló protestáns művekhez tartozik, a másik egy Soarez-átdolgozás, mely *Manuductio ad eloquentiam* címen, 1709-ben jelent meg Nagyszombatban. Ez utóbbi az olasz seicento barokk hatását tükrözi, s Tesauro: *Cannochiale aristotelico-jára* név szerint is hivatkozik. Tesauro ilyen nagymérvű és gyors magyarországi hatásának a kimutatása mindeddig nem történt meg, így ez új, értékes adatként kerül be irodalomtörténetünkbe.

A piarista Moesch Lukács *Vita poetica-jának* (Nagyszombat, 1693) méltán jut a könyvben kiemelkedő hely és viszonylag nagyobb terjedelem. Bán Imre „a magyarországi barokk költői gyakorlat példászerű önjellemzésének” (77) nevezi a művet, s méltán: lépten-nyomon tetten érhető benne a gyönyörködtetés esztétikája, az a fajta költői törekvés, melyet Gyöngyösi István valósított meg. A mű iskoladrama formájában íródott, valójában azonban csak színpadi fikció: a látszat és lényeg ellentéte, a színpompás lepellel fedett száraz valóság gyakran jelenik meg a barokk műalkotásokban.

A XVIII. században a fevilágosodás eszméi egyre több csatornán szivárognak be Magyarországra, s a jezsuitáknak létezők az ezek elleni küzdelem. A tanulmány további részéből kitűnik, hogy e harc a század jezsuita retorikáinak izlésváltásában tükröződik: a barokk egyeduralma lejár, s a modernség igényével fellépő kézikönyvek új izlés, a klasszicizmus irányába hatnak. Így Gabriel Francois Le Jay: *Bibliotheca Rhetorum...* (Kölozsvár, 1751) c. műve már nyíltan szembefordul a Tesauro-féle acuteczával és a *Manuductio* által magasztalt diszes spanyol-olasz modorral, s mintabeszéd-gyűjteményét cicerói normák alapján állítja össze.

De jelentősebb ennél Kaprinai István szónoklattana, az *Institutio eloquentiae sacrae*, melynek két kötetét Kassán 1758-ban, ill. 1763-ban jelent meg. Ezeknek részletes

vizsgálata alapján kitűnik a kassai jezsuita vonzódása a franciás klasszicizmushoz — szemben a barokk tudományoskodással és skolasztikus pontoskodással. Ha nem is szakít teljesen a barokk prédikáció-stílussal, annak burjánzó hajtásait a ráció és egyszerűség irányába igyekszik mérsékelni. Újabb értékes megfigyelést jelent ezen a ponton Dominique Bouhours és Kaprinai elveinek párhuzamba állítása: a szerző meggyőző példák sorával mutatja ki a francia jezsuitának a kassai szónoklatra tett hatását, s teljes joggal húzza alá Kaprinainak a franciás érdeklődésű kassai csoportba tartozását. A magyar felvilágosodás előzményeinek kutatása során, úgy véljük érdemes lenne ezt a XVIII. század közepén Molnár János körül Kassán kialakult írói csoportot részletesebb vizsgálat alá venni!

Kaprinai művel lényegében véget ért a barokk egyeduralma a teoretika terén: igaz, a stílusnak egész a század végéig akadnak követői (Gyöngyössi János, Dugonics András), lassan azonban átveszi helyét a deákos klasszicizmus.

A tanulmány végső eredményei között szerepel az alábbi megállapítás: „A retorika és a retorikus fogantatású költészet csak akkor és oly mértékben vált időszerűvé, amikor a „modernség” többszörös forradalmi áttörés segítségével Cicero és Quintilianus ízlésszabályozó tekintélyét megszüntette.” (97) — A fejtegetések alapján ez a tétel meggyőző, hisz a retorika domináns szerepe csak a XIX. század első felében szűnt meg, valóban többszöri stílusváltás és ízlésszabályozás ut in; a hihetetlen szívóssággal századokon át ható antik örökség csak a gondolkodás teljes átalakulásával vesztette el uralmát.

Jelentős eredménye még Bán Imre munkájának a vizsgált periódus kézikönyveinek csoportosítása, mely sokszempontú, körültekintő elemzés révén alakult ki, s melynek során világosan elválik a két főtípus: a reneszánsz hagyományokat továbbvivő, de „iskolás klasszicizmusba hanyatló” protestáns művek, s a modernségre törekvő, európai látókörű katolikus munkák csoportja.

Az itt megvizsgált kézikönyvek sorát szervesen egészíti ki a szerzőnek egy már korábban megjelent tanulmánya *Hányoki Losontzi István poetikájáról* (Studia Litt. II. Debrecen, 1964). A nagykőrösi rektor *Artis poeticae subsidium* (Pozsony 1769) c. tankönyve a későbarokk poezis kanonizálása, melynek elveit Gyöngyössi János, Mátyási József, Édes Gergely és más — a XVIII. század végén nagy népszerűségnek örvendő —

költők valósították meg. Látjuk tehát, hogy míg egyfelől barokk-ellenes tendenciák jelentkezésének (Le Jay, Kaprinai) vagyunk tanúi, addig másfelől az elméletben is továbbélnek a barokkot „szentesítő” szabályok.

Az áttekintésnek így végére érve, elgondolkodtató, hogy 1772 előttről egyetlen magyar nyelvű poetikánk vagy retorikánk sincs, holott minden nagyobb nyugat-európai országnak megvannak már a XVI—XVII. században az anyanyelvű kézikönyvei. A latin nyelvűség azonban nem jelentheti azt, hogy ezeket a magyar irodalomelméletben nem kellene számon tartanunk, hanem sokkal inkább igazolja azt a követelést, hogy a hazai latin nyelvűséget állítsuk vissza jogaiba, s a Magyarországon latin nyelven ható eszméket is szellemi életünk szerves részének tekintsük. Bán Imre könyve többek között ennek a törekvésnek a jogosságát is bizonyítja!

*

Többször elhangzott már, hogy a XVI—XVIII. századi magyar retorikus próza vizsgálata eléggé elhanyagolt terület kutatásainknak. A retorika ugyan nem kimonodottan barokk sajátság, mégis — mint Bán Imre megállapítja — „mindent elborító uralma kiváltképpen jellemző a barokk kor irodalmi tudatára és ízlésére” (14). Úgy hisszük, az ilyen vizsgálódások útjából jelentős akadályt hárít el a kor retorikai kézikönyveinek bemutatása, hisz a szépirodalmi szövegek elemzése csak a mögöttük álló elméleti rendszerek ismeretében történhet meg. Ezt a lehetőséget teremtette meg Bán Imre munkája, amely az egyes kézikönyvek leírása során a fejlődést előrevivő momentumok megragadására törekszik. Így Károlyi Péter poetikájában kiemeli a korszerűséget: a humanista intellektualizmust, Pécseliben a késő reneszánsz csillogásra törekvést, a *Manuductio*-ban a tesaurói barokk hatását, Moesch Lukács izzig-vérig barokk elméletét, Kaprinai *Institutio*-jának pedig klasszicizáló hajlamát.

Elsősorban stílus- és ízléstörténeti áttekintést kaptunk tehát kézikönyveinkről; a további feladatok közé tartozik, hogy ezeknek költészetünkre gyakorolt hatását megvizsgáljuk. Bán Imre tanulmánya ehhez megadja az alapokat, gazdag jegyzetanyaga és bibliográfiai utalásai komoly segítséget adnak az ilyen irányú kutatásoknak.

Bitskey István

A századforduló idején irodalomtörténet-írásunk még jobbra csak a nagy terjedelmű Arany-tanulmányokkal (*Bánk bán, Zrínyi és Tasso, A magyar nemzeti versidomról* stb.) vetett számot. Szerkesztői munkásságával már egy emberöltővel később kezdtek foglalkozni, az akadémikus és tudományos-szerző Aranytól pedig alig másfél évtizede van körvonalazott, biztos ismeretünk. Az idevágó anyag hatalmasan megnőtt a Kritikai Kiadás prózai kötetének megjelenésével: kivált szerkesztői üzenetei, glosszái, „titoknoki” jelentései nyitnak egészen új, gazdag tárnakát a kor részletei iránt érdeklődő szakembereknek.

Keresztury Dezső nem efféle mélyfúrásra, hanem az egész tudósi, kritikusi pálya áttekintésére vállalkozott. Nem néhány tucat filológusnak, historikusnak, de szélesebb olvasótábornak szánta művét, azért annak stílusa sem a megszokott értekező hangnem, néhány fokkal magasabb az érzelmi hőmérséklete. Lelkesedik hőseért, tárgyáért, ám nem csap át lelkesedésbe: könyvének gerince szilárd alapon nyugszik, a szűk terjedelemmel jól gazdálkodik majd mindenütt a legfontosabbra koncentrál. A szerző joggal látja Arany Jánosban a paraszti eredetű értelmiségit, akinek a jobbágyorsról nincsenek igen súlyos emlékei, megőrzi demokratizmusát, azonban érzelmi—értelmi világával egy újszerű, polgári színezetű rétegbe olvad. Jó az is, hogy a kőrösi esztendőkből Keresztury inkább a fényeket, mint az árnyakat emeli ki. Nagykőrös szerinte az autodidaxis rendszeressé válásának s a kritikus inasveinek időszeke: Toldi írója dolgozatokat javítva formálja ki minden hibára figyelmeztető, mégis türelmes irodalompedagógusi módszert. Az áttekintés során központi szerephez jutott az 1860—65 közötti periódus: bámulatos ekkor a költő termékenysége, vállalkozókedve, mindössze a Petőfi-barátság hónapjaihoz hasonlítható. Éppúgy elkészül akkor a *Buda halálával*, Shakespeare-fordításokkal, *Az ember tragédiája* átsimításával, két nagy remekíró sorozatának elindításával és részben bírálatával, amint papírra vet vagy ötszáz lapnyi kitűnő értekezést megrecenziót, *Toldi szerelme* jó egyharmadáról nem is szólva. S ki számlálná meg a folyóirataiba öntött rengeteg glosszát, szerkesztői üzenetet és az fróbarátaival váltott leveleket? Ezt a témédék és zömében igen nagyértékű munkásságot csak a nemzet sorsában bízó alkotó fejthette ki, ha lassanként 1865 felé tán fogyatkozni is kezdett hite. A szerkesztő nagyszerű teljesítménye nem pótscelekvés, nem a maga műfajaiból kiszorult költő gyökértelen kísér-

letezése, amint ezt az Arany 1848 utáni „tragédiáját” megkonstruáló Lukács György és Hermann István föltételezték.

Árnyalt, túlzásoktól mentes Keresztury-nál az utolsó másfél évtized freskója is. Ír az egyetemi magyar irodalomtörténeti katedra elutasításának történeti következményéről, a főtktár kezdeti széles tudománypolitikai szemhatáráról, ám nem tagadja az út lefelé hajló ívét sem: „később munkájából hiányzott a kezdeményezés lendülete”. (205) ... „kedvéből, erejéből csak arra futotta, amit, magára halmozva, el kellett végeznie” (206).

Ez a megtört akadémiai ív csak halvány párja Arany még sokkal keserveesebb költői elnémulásának (1865—1877), a nemzeti nyilvánosság előli visszavonulásának. Keresztury nem először néz szembe e problémával (vö. 1950-es *Hallgató Arany* c. cikkét), s válasza a réginek kidolgozottabb változata. Hangoztatja a nagy költő családi gyászát, megfoglyatkozott egészségét és ihletét, hivatali terheit, legmélyebb okként mégis a kor elleni passzív tiltakozást jegyzi föl „1867 azonban s főként az, ami utána következett, megnyugtanni sem tudta, nemhogy kielégíteni vagy lángra gyújtani.” (194) Más nézetet vall Sötér István (*Arany János, a gondolkodó*, 1967), aki az Arisztophanész-fordításra (1871—74) s a *Toldi szerelmére* utalva erősen vitathatóan tartja magát az elhallgatás tényét is. Politikai ellenvetése is van. Miért okozott volna neki — kérdi — oly nagy csalódást a dualizmus kora, melyet különben is Deák híveként és barátjaként kellett szemléljen.” (*Az ember és műve*. Bp. 1971. 223.)

Úgy gondoljuk, az igazság inkább Keresztury oldalán van. Az évtizedes némaság természetesen nem abszolút, ám a megelőző szakaszhoz képest már meghökkentően makacs. Éppen az hallgat el Aranyban, ami 1860 körül csaknem előzménytelenül, lendületesen és meglepően bontakozott ki: a nemzeti ódaköltő, valamint az irodalom-szerző. A *Toldi szerelmét* folytatja ugyan egy darabig leánya elvesztése (1865) után is, 1868—1874 közt azonban ezt is félreteszi, s amivel elkészült, az meg sem közelíti az első hat ének idillt, tragédiát, részletező lélekanalizist egymásba sűrítő összetett szépségét. Deákhoz való ragaszkodása aligha csillapította győtrő kétélyeit 1870 után. Hiszen a „haza bölcse” fokozatosan félreállt, erkölcsé, életstílusa, európai szintű liberalizmusa rendre kivesztett a „gründoló”, majd Tiszáék őr-ségváltását is elfogadó kormánypartból. Ezekután az elnémulás súlyosságát mind-

össze egyetlen érveléssel lehet kétségbe vonni: az Arisztophanész-tolmácsolással. Milyen mélységig mozgatta meg ez Arany János lelki-szellemi énjét, miként kapcsolódik művei láncolatába, felfogható-e az *Őszikékre* történő előkészületnek? — Megannyi kérdés, amelyekre nem felelt még kielégítően az Arany-kutatás!

A tudós Arany pályarajza néhol a kelletténél szűkszavúbbá válik. Mintha attól tartana a szerző, hogy a bonyolultság, összetorlódott ellentmondások felvázolása már megzavarná a fővonalat, elhomályosítaná nagy klasszikusunk kritikusi, esztétikusi jelentőségét. Áll ez különösen arra, ahogy Aranynak a reálit s ideálit összeegyeztető elveit ismerteti (168—170). Keresztury itt szinte csak a lapszerkesztői és fordítói gyakorlat „realizmus pártiságá”-ra hivatkozik, amely előremutatóbb a *Vojtina Ars poeticája* többértelmű, általánosságban maradó tételénél. Kétségtelen igazság, hanem mennyivel többértékes mindaz, amit erről Barta János, Németh G. Béla, Sötér István vizsgálódásai folytán tudunk. Az eszményítő realizmusnak meg a polgári apológiának áttételes összefüggése ma már vitathatatlan; s bár Arany János csakugyan kitűnően tájékozódott a kortársi Európában, kiegyenlítő humor-kultusza, a verses epikai műfajok távlatainak túlbecsülése, mégiscsak lényeges ponton székítette látóhatárát. (Minderről azért sem vehet tudomást az olvasó, mert a kötet irodalomjegyzéke pár sor, nem egyéb a kritikai kiadás jegyzetanyagára történő utalásnál.)

Egy-két helyen a tanulmány azzal ad nagyobb súlyt Arany később erősen vitatott téziseinek, hogy azok saját művészi gyakorlatából vett eredetét hangoztatja. Keresztury előbb idézi Császár Elemér elutasító sommázását a *Naiv eposzunk* alap gondolatáról („a nagy művészettel és szakudással fölépített alkotmány mellyel Arany [...] föltevését

támogatta, összedőlt”), majd kijelenti: „Pedig Aranyt ez esetben sem a tudományos, hanem a költői gond égette. (108) De hátha nem tévedett a költő igénye egy már-már eposzá kerekedő ómagyar mondatömbre? Négyesy, ifj. Horváth János s mások nyomán Klaniczay Tibor leszögezi a Kézikönyv 1. kötetében: „egy 'naiv eposz' esetleges létezésében a tudomány még nem mondta ki az utolsó szót...” (29). Rendkívül érdekes, hogy mai filológiaiánk — Arany többágú hipotézisének egyik ágát magáévá téve — Salamón, Géza meg László trónviszályában keresi a föltételezett XI. századi epikus kompozíció eseményanyagát. Ez az eset jellemzően példázza, mennyire érdemes költőnk tudományos tételeinek utóéletét egészen napjainkig bemutatni, s ennek elmaradását a verstani dolgozatok esetében is sajnáljuk. Bizonyos: a tanulmány kicsiny, zsebkönyvszerű alakja eleve szűk korlátot szabott az efféle áttekintéseknek. Azonban egy tudós életrajzában mégsem játszhatnak másodrendű szerepet a tudománytörténeti hossz- vagy keresztmetszetek. Ezek számára nem is lett volna lehetetlen helyet biztosítani egyes szépirodalmi művek (pl. Az *elvezett alkotmány*, *Toldi*) ismertetésének elhagyásával.

Ez a kismonográfia nagyon sok mindenben örzi a rokonságot a szerző maradandó értékű Arany pályaképevel („*S mi vagyok én*”...), mely 1856-ig kísérő klasszikusunk útját. Másfelől előlegezi is a folytatást, a „*S mi vagyok én*...” második kötetét. Hisszük, hogy e nagyon várt második kötet majd szélesebb összefüggésekbe állítja a kritikus, esztéta, irodalombúvár Arany János működését, és fontos elvi vonatkozások esetében nem tartózkodik a felemás, ellentmondásokkal átszótt jelenségek dialektikus megragadásától.

Nagy Miklós

GONDOS ERNŐ: BÁLINT GYÖRGY ALKOTÁSAI ÉS VALLOMÁSAI TÜKRÉBEN

Bp. 1969. Szépirodalmi K. 236 l.

A legutóbbi évtizedben Magyarországon kultusza támadt Bálint Györgynek; 1961-ben, majd 1966-ban műveinek minden korábbinál teljesebb kiadása jelent meg, kitűnő tanulmányok vázolták fel szellemi arcképét, olvasóinak és értőinek táborra megnyitott. Mai marxista értelmiségünk közel érzi törekvéseihez a doktrinárséget elkerülő, a szocializmus igazságait mindig az egyetemes kulturális hagyományhoz kapcsoló, gyakran stílusukban is bravúros írásait. Az egyén, a szubjektív oldal kérdéskörét előtérbe állító

vizsgálódásai, lélektani és etikai érdeklődése, az emberi választás, felelősség problémáinak hangsúlyozása a mostanában aktuális marxista személyiség-kutatás ősvé és rokonává teszik. Mindez hátterre és indoka annak a ténynek is, hogy Gondos Ernő Bálint Györgyről szóló kismonográfiája népszerűsítő célzatú sorozatban, XX. századi nagy íróinkat és költőinket bemutató portrétanulmányok között jelent meg.

Az *Arcok és vallomások* sorozat funkciójához, jellegéhez képest Gondos esszéje inkább

ismeretterjesztő, mint tudományos mű, inkább az eddigi szakirodalom eredményeinek összefoglalása, mint önálló kutatásokat, új elvi felismeréseket tükröző monográfia. Könyvének mégis van néhány figyelemre méltó tárgyi felfedezése és eredménye. Így mindenekelőtt gazdag és változatos *illusztrációs anyagot* közöl, amely — mint egy jó dokumentumfilm — személyes közelségbe hozza hőst és korát; nem korlátozódik az intim, családi mozzanatokra, hanem munkában, társaságban, kiránduláson, külföldön is bemutatja Bálintot, kéziratok és személyi iratok fényképeit közli, felidéri kedvenc képzőművészeti alkotásait, lapokat, amelyekbe dolgozott, könyveket, amelyeket olvasott stb. Legfeljebb az életében megjelent, de ma már kevésbé hozzáférhető könyvei (címlapok) fotóit lett volna érdemes még beiktatni.

Bálint életrajzát illetően is van Gondosnak néhány új felfedezése és megállapítása. Közli Bálint György József Attilához írott levele fotokópiáját, amely bizonyítja, hogy 1932-ben már személyesen ismerték egymást (74); idézi egy személynévtárából eddig nem közölt jelentését *Veszély Ázsiában* c. 1940-ben megjelent művéről (159–160); levéltári kutatásokon alapul az a negatív tanulsága is, hogy kétségbe kell vonni és a helyszínen felülvizsgálni a Bálint halálával kapcsolatban mindmáig kritika nélkül elfogadott adat helyességét (218). Felhasználta a szerző egy sor élő tanú, Bálint kortársai nyilatkozatait és emlékezéseit is; ezek közül a leginkább figyelemre méltók — bár alapos tudományos összevetést és ellenőrzést igényelnek — a Radnóti Miklósnétól, Agárdi Ferencről, Horváth Mártontól és Vértés Györgytől származó információk. A könyv életrajzzal és filológiával kapcsolatos hiányosságai jelzésére ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy nem érinti pl. Bálint sikertelen egyetemi felvételi kísérletének kérdését, holott erre a korábbi szűkszavúbb életrajzok kitértek, alig beszél baráti és mozgalmi kapcsolatainak életrajzi oldaláról, s a későbbi kutatásra hagyja ama tevékenységének feltárását is, amelyet német és angol lapok tudósítójaként fejtett ki.

A kötet nemcsak ábrázolja, meg is szólaltatja Bálint Györgyöt. A teljes terjedelemben vagy kivonatban *idézett művek* kiválasztásával általában egyetérthetünk; nem mintha sok más hasonlóan magas színvonalú írás nem kívánkoznék a kötetbe, de a terjedelem véges, s a bekerült művek is — egyedül a hosszadalmas Kozarek-interjú kivételével (32–37) — jól reprezentálják sokoldalú tehetségét.

A könyv koncepciója, elvi megalapozása jobbra követi a hatvanas években irodalomtörténet-írásunkban kialakult Bálint György-értelmezést. De minthogy ez az iro-

dalomtörténeti kép maga sem teljesen egységes, s főleg minthogy Gondos Ernőből nem hiányzik az a hajlam, hogy rálicítálgon forrásaira, túlozza, sarkítsa, egyszerűsítse tételüket, ki kell térnünk Bálint megítélésének néhány sarkalatos kérdésére. Az első: *Bálint György és a szocialista irodalom viszonya*. Hogy érett éveiben marxista kritikusz volt, a néprfront-szellem egyik legkövetkezetesebb képviselője, hogy működése a szocialista irodalom történetének fontos fejezete, abban a kutatók többsége megegyezik; elfogadja ezt a tételt a *Kézikönyv* is [VI/105]. Pándi Pál némileg másképp fogalmaz, azok közt tartja számon Bálintot, akik „nem voltak kommunisták”, de „a marxizmus, a szocializmus hatókörében”, a szocialista mozgalommal és eszmékkel „termékeny kapcsolatban” állottak meg életművüket. (Pándi P.: *Elsüllyedt irodalom?* Bp. 1963. 59–60.) Pándi tételében az az elv és figyelmeztetés a lényeges, hogy a két háború közötti magyar szocialista irodalmat az eddigiektől differenciáltabban kell tárgyalni. Gondos az életrajz kései szakasza — az 1942. évi vizsgálati fogás — kapcsán idéz egy kortársi nyilatkozatot arról, hogy Bálint „párttag nem volt, de a párt politikáját tudatosan és következetesen támogatta — noha voltak fenntartásai.” (214). Elvileg helyes, hogy az irodalomtörténet az eszmei hovatartozást, s nem a politikai mozgalmat gyakorlatához való viszonyt tartja döntőnek. De a szocialista kultúra és irodalom körén belül lehetnek általánosítható különbségek a Bálint-típusú „szimpatizánusok” és az illegális párttagok magatartása, gondolkodása között. Ez a pozíció teszi lehetővé, hogy némi távlatból szemlélje a munkásmozgalmat, ahhoz képest is toronyőr legyen, s látványos viták nélkül mondja ki a maga — olykor teljesebb — igazságát. Ebből is fakadhat, hogy elkötelezettségében, pártosságában a „felháborodás”, a tagadás dominál; tudja, hogy „a felháborodás nem csupán negatívum”, de ami ellen lázad, azt pontosabban látja, mint az ellenkezőjét: „Egyelőre még birtokon kívül állok, még nem formálhatom meg tökéletesen az újat — most még csak felháborodhatom a meglévő ellen.” (Intelmek kezdő felháborodóknak) Az a réteg, amelyet Bálint gyakran közvetlenül megszólít írásaiban s amelynek egész munkásságát szánja, az „ifjú intellektüel”; e következetes értelmiség-pedagógiai célzat hangsúlyozása nélkül ugyancsak aligha határozható meg szabatosan Bálint egyénisége és helye a kor szocialista irodalmában.

Az effajta árnyalatok iránti érzéketlenség teszi, hogy Gondos — noha nem tagadja a kommunista forradalmár és az antifasiszta magatartás rokonságát — igencsak félreérthető szavakkal határolja el a kettőt Bálint György értékelésében: „Hosszú ideig

és makacsul 'csak' antifasiszta minősítést kapott nálunk Bálint György, és ez az értékeléssel emelt jellemzés túlságosan kicsinyes (1) ahhoz, hogy továbbra is elfogadjuk" (65).

Gondos is érzi a definiáló megkülönböztetés szükségességét, s felveti a kérdést: „milyen volt (Bálint) marxista műveltségének természete" (78). Arra a helyes következtetésre jut, hogy a hazai baloldali mozgalomban a húszas évek végén a marxizmus politikai-gazdasági, a harmincas évek elején-közepén pedig filozófiai dokumentumai, klasszikus szövegei iránt nőtt meg az érdeklődés, s Bálintra — József Attilával együtt — többek között az akkor kiadott „fiatal Marx"-művek problematikája, szelleme is hatott. Az ezzel kapcsolatos tartalmi kérdéseket azonban merő általánosságággá egyszerűsíti (81), pedig hogy bonyolult filozófiai kapcsolatokat jó idézettel vagy tömör magyarázattal népszerűsítő szinten is lehet érzékeltetni, azt pl. Bálintnak Nietzschehez, Freudhoz való viszonyáról szólván ő maga is szemlélteti (89–91).

Bálint és a kommunista mozgalom kapcsolata *történeti kérdéseket* is felvet, amelyek az individuális pályakép és a magyar szocialista irodalom egyetemes fejlődése szempontjából egyaránt lényegesek. Gondos Ernő szerint kb. 1932 nyarától „számíthatjuk Bálint elköteleződését a kommunista mozgalommal" (61); a művek tanúsága azonban inkább az, hogy már 1930-ban írott cikkei marxista publicistára vallanak, később „a meghódított területet járja be, a megtalált utat teszi szilárdabbá, szélesebbé" [Kézirat VI/103.]. 1932–33 már a második választás elé állította a korábban a szocialista mozgalomhoz csatlakozó értelmiségieket, s köztük Bálintot. Gondos helyesen látja, hogy ekkor kényszerítő erővel merül fel a mozgalom vagy visszavonulás, különbéke közötti választás, de ezt a drámai pillanatot nem különbözteti meg a mozgalommal való első „elköteleződéstől" (vö. 61–63.). Bálint György ekkori magatartásában az az etikai érték, hogy a növekvő veszély tudatában sem tért le útvjáról; ha a *Settembrini úr hadat üzen Hitlernek* megírása 1930-ban ritka tisztánlátást és előrelátást jelez, a *Settembrini úr tragédiája* 1933-ban már bátor következeteséget. Egyébként a hagyatékából előkerült legkorábbi Bálint-mű, a *Therzitész* c. diák-kori Homérosz-parafraízis kapcsán éppen Gondos bizonyítja be, hogy a szolidaritás a szegényekkel, meg a hatalmasok elleni harc gondolata és érzelme már a húszas évek elején szerves része volt Bálint jellemének. A Gömbös, majd Hitler uralomra jutásához fűzhető „korszakváltás" ábrázolásával kapcsolatban meg egy apróbb megjegyzés: Fejtő Ferenc rossz példa a zsidó értelmiség ama

típusára, amely ebben az időben likvidálja mozgalmi kapcsolatait, sőt Fejtő később sem vedlett — s különösen nem emigrálásig — „vad antikommunistává" (vö. 62.).

Bálint összeforrottságát a népfrontpolitikával minden méltatója kiemeli. Gondos is jól érzékelteti, hogy Bálint e tekintetben megelőzi kora munkasozgalmát, s évekkel a Komintern VII. kongresszusa előtt már olyan politikát és morált sürget, aminőt ott fogalmaztak meg (84., 125). Azonban Gondos a népfrontpolitika fogalmát túlságosan kitágítja; nemcsak a kritikus Bálint tematikai sokoldalúságában, (képzőművészetről, filmről, fotóról stb. is írt) fedezi fel a szellemi-művészi erőt ösztönző és tömörítő magatartást, hanem abban a kényszer szülte tényben is, hogy különféle világnézeti elveket követő lapokba írt (125).

A kritikusok és irodalomtörténészek olykor a kérdés valódi jelentőségét meghaladó terjedelemben és kevésbé indokolt polemikus hangnemben bizonygatják a *Bálint-művek irodalmi rangját* s azt, hogy a nagy publicisztika irodalmi érték. E tekintetben Gondos álláspontja igen radikálisnak látszik. Bevezetőjének első méltató mondata: „Bálint György *költői* életművet hagyott ránk" (5); helyteleníti, hogy „Bálint epitheton ornanisai: 'a nagy publicista' és a 'kiváló kritikus'" (161). De így voltaképp azt a „merev, történetietlen műfajszemléletet" képviseli, amelyet szubjektív szándéka szerint oly lendületesen kívánna leleplezni. Ezért állítja, hogy Bálint írásainak elevenségét, maradandó hatását „nem magyarázhatjuk meg a legkiválóbb újságírói erényekkel sem" (167). Érvei, amelyekkel e nagyszerű publicisztikai vagy esszéisztikai művek szépprózai, művészi minőségét akarja túlzó módon előtérbe állítani, nem elfogadhatók. Az életmű egyességége, szervezete nem tartozik a szépirodalom jellegzetes ismérvei közé (vö. 168.); s nemcsak a „költői prózát", hanem a jó újságírást is megkülönböztetheti a tudományos stílustól a szavak „többértelműségének", „szemantikai gazdagságának" kihasználása (vö. 175.). Gondos azokból a találó esztétikai és stilisztikai észrevételekből indul ki, amelyeket Koczka Sándor tesz Bálint-tanulmányában az általában rövidebb életű műfajok „irodalmi metamorfózisáról", de fejtegetése erőltetett, stilisztikai meg tartalmi belemagyarázástól sem tartózkodó szövegelemzésbe torkollik (175–176). A két háború között fellendült magyar esszéirodalom s benne Bálint prózája természetesen érintkezik a szorosabb értelemben vett szépprózával; Bálint némely műveit szatirikus, szociografikus vagy lírai önvallomás jellegük az átlagosnál is jobban közelíti a rokon szépirodalmi műfajokhoz; de a tartalom és forma mesterkélt különválasztása

nélkül még ezekben sem láthatunk mást, mint átmeneti, s épp átmenetiségükben szuverén műformákat. A kérdésben nagyon illetékes Fábry Zoltán meghatározásai szerint „a publicisztika az igazságkeresés művésze”, „a publicista a legmagasabb fokon az erkölcsi zsenit adja” (*Síósi délelőttök*. Bratislava 1968. 297–298.). Bálint ars poeticája sem volt, nem is lehetett más.

A harmadik kulcskérdés az *értékelés*; alapja csak a sokoldalú kitekintés lehet, a tárgyilagos összehasonlítás a kor más jelentékeny esszéistáival, publicistáival, kritikusáival. Ezt a „szembesítést” a József Attila, Radnóti és Bálint György életművében közös motívumok jelzése nem helyettesítheti. Sajnos, Gondos többnyire csak mechanikusan utal néhány kapcsolatra és hatásra (a fiatal Bálintnál kimutatja Karinthy hatását, a sajtószemle műfaja kapcsán említi Nagy Lajost), a városi szegénység életéről szóló írásokban pedig a népi szociográfiák „városi megfelelőjét” látja. De hogy a satíra-író Bálint magatartása és stílusa beletartozik egy vonulathoz, amelyet Gábor Andor, Karinthy Frigyes, Nagy Lajos neve is jelez, hogy az antifasiszta „közírásban” a harmincas években Szerb Antal, Gaál Gábor, Fábry Zoltán és egyes népi írók is jelentékeny alkottak, hogy a kritikus Bálint teljesítményét — Gaál és Fábry mellett — Halász

Gábor, Németh László, Gró Lajos, sőt Révai József és Lukács György egyidejűleg kibontakozó munkásságához kell mérni, erről nem esik szó Gondos könyvében, tényleges értékkelő összevetésekről még kevésbé. Nem is a felsőfok miatt, inkább a párhuzamos törekvésekről való hallgatás miatt érezzük túlzónak és egyoldalúnak Gondos értékelését, amely szerint Bálint „korának legnagyobb magyar publicistája volt” (7) s „az igazi etikai és művészi értékek iránti érzékével fölötte állt mind a polgári, mind pedig a kor kommunista kritikájának” (129).

Bálint Györgynek ez a pályaképe korántsem teszi feleslegessé a következő, alaposabb feldolgozást. A munka hiányosságai megoldandó problémákra figyelmeztetnek, amelyek részint Bálint életrajzával és eszméletörténeti helyével, részint a II. világháború előtti korszak haladó irodalmi mozgalmi belső rétegződésével vannak kapcsolatban. Módszertani fogyatékoságai elsősorban a sokoldalú összehasonlító vizsgálatok fontosságát sugallják; a korszak mély megértéséhez egyaránt szükség van a művészkollektívák, a szellemi élet „kiscsoportjai” intenzív vizsgálatára és a nem szociológiailag összetartozó, de eszmékben, műfajokban, stílusban rokon alkotó egyéniségek, életművek alapos összevetésére.

Csűrös Miklós

SÍK SÁNDOR: A KETTŐS VÉGTELEN

Válogatott munkák. 1–2. köt. Kardos Klára közreműködésével szerkesztette: Rónay György. Bp. 1969. Ecclesia. 368; 243. 7 + 5 t.

Bár az előttünk levő verseket, egy drámát, továbbá több tanulmányt tartalmazó kötetek anyagának válogatását elsősorban a katolikus kiadó szempontjai határozták meg, s bár egy világibb válogatás a hangsúlyt egyik-másik esetben máshová helyezte volna, a két kötet egészében véve mégis a lényeges vonásokat megmutató betekintést enged Sík Sándor életművébe. Ugyanezt mondhatjuk el Rónay Györgynek életrajzot, pályaképet és méltatást jól összeötvöző bevezető tanulmányáról is. Ez ideig alighanem ez a tanulmány mond a legtöbbet Sík Sándor egész pályájáról, s mint ilyen, századunk magyar irodalomtörténetéhez is értékes hozzájárulást ad. Alap gondolatát (szerzője szavait idézve) a következőkben foglalhatjuk össze: „Mindjárt első lépésénél ott van tehát a lelkeből, természetéből adódó 'modernségnek', meg a magyar körülmények közt papi hivatásából következő, vagy legalábbis papi

hivatásától elvárt 'antimodernségnek' az ütközése. Dilemma, mely hol többé, hol kevésbé élesen egész pályáját és életét végig fogja kísérni; s ezt a pályát és életet akár így, ebből a szempontból is lehet szemlélni és értékelni: mint a már kezdeteiben adott alapvető dilemma személyességében is általános érvényű, példaszzerű föloldását és megoldását.”

De vajon a lélek legmélyén valóban fel lehetett-e oldani ezt a dilemmát? És vajon (bennünket most ez érdekel) a költő is megtalálta a megoldást? Ez nem egészen bizonyos. Talán még az a „csupa kedv, öröm és optimizmus” is, amit már Kosztolányi Dezso meglátott az első verseskötetéről írott kritikájában, és ami még majd sokáig alig tud hiteles lírai tárgyat találni magának, inkább a dilemma elől való kompenzációs menekülés, mint valóságos feloldás gyanánt hat. Menekülésnek a papköltő alázatos ön-

megtagadással vállalt és kötelező szolgálatnak érzett szerepébe. Ez a kötelező szolgálat követelte meg tőle, hogy egy ideig még egy anti-Ady prózát is magára öltve a Prohászka Ottokár nevével jelzett „diadalmas világnézet” hangját harsonnázza. Ekkor még az „új idők új dalainak” katolikus változatát látja benne és bizonyára ez az illúzió is belejátszott abba, hogy a Nyugat akkortájt dekadensnek tartott lírikusaival rokon hangon próbálja megfogalmazni egy tetőtől talpig egészséges ifjú szerzetes napba néző optimizmusát. Ez a programszerű antidekadencia persze inkább problémátlanság volt, mint egészség. A háborús évek alatt és az 1920-as évek elején azután egy ideig a hazafias költő szerepének vállalását tartotta kötelezőnek, s őszintén, becsületesen, de amint később maga is rádöbben, időnként politikai naivitással és hamisnak bizonyult illúziókkal eltelve játszotta végig. Sokáig csak a stílus nyugtalansága figyelmeztet arra, hogy már akkor jóval többet érzett meg azokból a problémákból, amelyek e végzetes esztendőkhöz a haza és a magyarság fogalmát kísérték, mint amennyit a szerep kötelező koturnuszának visszahúzó ereje miatt nyíltan megfogalmazhatott belőlük.

Egészeiben véve mégsem annyira hagyományvédő, vagy éppenséggel konformista líra ez, mint ahogy akkori közönségének egy része gondolta volt, és gondolják néha ma is. Verseiben ugyan látszólag semmi olyasmi nincs amire egy konzervatív szemlélet vagy akár a versek teológiai kicsengését kereső egyházi cenzúra ryugodtan ne írhatta volna rá a kötelező „nihil obstat”-ot (bár úgy tudom, hogy kitaruló természetlírájának néhány motívuma miatt egyidőben panteista rokonszenvvel vádolták), de a költő szavainak csak nehezen, néha inkább csak retorikával, mint igazi poézissal összehangolt kavargásából mégis a lélek önmagának sem bevallott disszonanciájára következtek tünk. E disszonancia azonban a papköltő szigorú öncenzúrája következtében csak a versalkotásnak a tudat számára jórészt ellenőrizhetetlen szféráiban engedhetett utat magának.

Pályájának harmincas éveig húzódo első szakasza épp ezért csak torzó maradt, az önmagát (a kétségtelen tehetség gyakori felvillantása ellenére is) megcsontított személyiség tragikus torzója. Az irodalomtörténet számára azonban épp ez a torzó beszédes, hiszen arról tesz vallomást, hogy a modern magyar líra nagy erejű sodrásra elöl egy tehetséges lírikus még akkor sem vonhatta ki magát, ha világnézete és hivatása a tőle való merev elzárkózást követelte volna meg.

A költő pályája második felében a korábbi versek a didaktikus hangot sem megvető, sőt

tudatosan vállalt retorikája egyre inkább háttérbe szorul, bár teljesen sohasem tűnik el. Lírája addig nemegyszer csak a penzumoknak adott, ha mást nem, nyelvi erőt, ettől kezdve kitaruló emberszeretetének és mélyülő problémátlanságának néha már expresszionista stílushangulatú beütésekkel is színezett eszközevé válik, s egyben a lélek mélyének olyan tendenciáit is megsejteti, amelyekről külső és belső gátlások miatt egyébként alig tehetett volna vallomást. Illyés Gyula alighanem erre gondolt, amikor tisztá, hibátlan magyar verselését, kifogástalan ritmusát és csillogó nyelvi és költői szépségeit dicsérve, azt is észrevette, hogy „óvakodó fájdalma vagy öröme a szavak vontottságából vagy lüktetéséből, a költői képek színezetéből kerül elénk.” Az 1931-ben megjelent *Fekete kenyér* c. lírai önéletrajzától kezdve azután egyszerűbb, természetesebb hang uralkodik el költészetében. Nem utolsósorban Bartók és Kodály, vagy a Nyugat újabb nemzedékének egyszerűsödő formavilágának, népies zizeinek és szociális érzékenységének hatására.

Rónay György versértő szemmel történt válogatása kedvünk szerint is, a lírikus Sik Sándor pályájának második felén alapul. Szívesen vettük volna azonban, ha az *Advent* c. szavalókórus-oratóriumának néhány szép részletét is bemutatja s az 1940-es évekből való *Égigérő torony* c. drámája mellett (bibliai szimbolikájában a kor égető kérdései kavarognak), az önéletrajzi vonatkozásokban gazdag *Testvérek* c. drámájából is közöl valamit. Mindkettő szerzőjük egyre inkább erősödő szociális érzékenységről tesz tanúbizonyságot.

Ez utóbbi különben kétségtelenül szoros összefüggésben volt azzal a versekkel is jól kiolvasható belső válsággal, amit Rónay György, ahogy ő mondja, „a lehető legdiszkrétebb összefoglalásban” a következőképp ír le a már idézett portréjában: Eddig az úgynevezett „keresztény Magyarország” mintegy a tenyerén hordozta, megbecsülte, úgy tartotta számon, mint a maga emberét; s most egyszerre, anélkül, hogy ő maga jöttányit is változott volna, egyszerre gyanús, félig-meddig kegyvesztett, s legföljebb csak „mentesített” lett ugyanabban a „keresztény Magyarországnak”.

Rónay ezt a válságot a szegedi esztendő végű szakaszára helyezi el (1945-ig tanított Szegeden), pedig valójában már sokkal régebben, legalábbis a harmincas évek elején elkezdődött, s kiváltója sem a származása miatt bekövetkezett kegyvesztettség vagy az a sok megaláztatás volt, amit a fasizmus utolsó éveiben még egyes rendtársaitól kénytelen volt elszenvedni. Ő maga változott meg, több jöttányit is, már azaktól az évektől kezdve, hogy 1930-ban a piaristák elő-

kelő pesti gimnáziumától a szegedi egyetem magyar irodalomtörténeti tanszékére került. A professzorság szabadabb életformája, az irodalmi élettel való közvetlenebb kapcsolat s nem utolsósorban a sokféle környezetből verbuválódott hallgatóival s rajtuk keresztül az ország valóságával való összetalálkozás az évek során egyre jobban megmutatta neki, milyen ingoványos talajon élt az a „neobarokk Magyarország”, amely életének addigi kereteit meghatározta.

Különben már az egyetemi tanársága előestéjén írt esszé-trilógiájában olyan megértéssel sőt beleéléssel írt Adyról, amellyel a Nyugat körén kívül addig szinte senkisé, az a komoly elmélyedés pedig, amellyel Ady előtte csak ritkán vizsgált formavilágához közeledett, ma is megérdemli a huszadik század specialistáinak figyelmét. Igaz, hogy a kötet első és utolsó része ugyan aránytalanul megnövesztette Gárdonyi és különösen az azóta megfakult Prohászka Ottokár jelentőségét, de mind a kettő, különösen pedig az egrí remetéről szóló, részleteiben sok ma is helytálló vagy legalább elgondolkotató megfigyelést tartalmaz. Sik Sándor portréjának teljességéhez egyébként az is hozzátartozik, hogy később már Móricz Zsigmondot tartotta kora legjelentősebb magyar regényírójának, sőt a harmincas évek vége táján a szegedi egyetemmel Nobel-díjra akarta javasoltatni, s ez a kísérlete nem is annyira az egyetemi hatóságok, hanem a közoktatásügyi minisztérium merev ellenállásán bukott meg. Ekkor már arra is kezdett rádöbbenni, hogy Prohászka életműve, amelyből őt, különösen ifjú éveiben leginkább az ragadta magával, ami Bergsonnal érintkezett vagy érintkezni látszott, a keresztény humanizmust mélyen sértő tanítások veszedelmes mikróbaít hordozta magában.

Mi, akik a szegedi egyetemen diákjai voltunk már azt a professzort szerethettük meg benne, aki Adyt úgy mutatta be nekünk, hogy „vér a vérünkéből”, s aki, alighogy elfoglalta katedráját, egyetemünkön először hirdetett többféleves kollégiumot a XX. század magyar modern lírájáról s aki a következő években, amint ez az előttünk levő kötetben közölt egyik rövid visszaemlékezéséből is kiderül, (*József Attila emlékezete*) többször is sort kerített arra, hogy a Nyugat második, sőt harmadik generációját is megismertesse hallgatóival. És folytathatnám azzal, hogy József Attilát, elüldöztetését korrigálandó, egy verstani disszertáció megírására biztatta, s hogy Szerb Antalt s utána nemsokára a Szegedi Fiatalok két baloldali hírből álló tagját habilitálta magántanárává, de talán ennél is jelentősebb, hogy professzorsága idején hallgatói szízeit nevelte az élő magyar irodalom szerelmésévé.

Professzorsága alatt írt könyvei közül főképp a Pázmányról írt monográfiája emelkedik ki, különösen kitűnő s máig sem eléggé hasznosított stíluselmzéseivel, háromkötetes *Esztétikájának* az elvont spekulációktól idegenkedő józan, és ugyanakkor állandóan egy avatott műértő inspirációját is eláruló empiriáját pedig azok is becsülhetik, akik egyébként nem értenek egyet alapkoncepciójával. A most kiadott két kötet talán irodalomtörténeti műhelyébe is közelebbi bepillantást engedhetett volna. (Egyes fázisait leginkább egyetemi előadásai jegyzeteiből lehet, és érdemes lenne, rekonstruálni.)

Az előttünk levő kötetek tanulmányainak nagyobb része különben a katolikus irodalom problémáival foglalkozik. De a katolikus irodalom problémájáról írt *Egyetemesség és formából*, sőt még az irodalom vallásos lelkiéleti jelentőségéről írt *Szent Jeromos barlangjából* is legalább annyira a költő és az esztéta, mint a teológus szól olvasójához s ad a problémákat sem megkerülő kalauzokat a a modern katolikus irodalom világának megértéséhez. A tanulmányok egy másik csoportja a magyar költők istenelményét vizsgálja, köztük külön tanulmányban Vörösmarty Mihályét és a József Attiláét. Egy nem-katolikus alapvetésű vizsgálódás a problémát bizonyára sok vonatkozásban más oldalról közelítén meg, az övénél kevésbé nyitott katolikus szemlélet viszont a kapuk túlságos szélesre tárásával vádolhatná. Bár-hogy is közeledjünk azonban ezekhez az irodalomtörténet számára sem érdektelen problémához, Sik Sándor tanulmányai, nemcsak egy elfogatlanságra törekvő katolikus álláspont megnyilatkozásai gyanánt érdemlik meg figyelmünket. Azzal a ritka erényükkel is, hogy szerzőjük személyében az ilyen vizsgálatokhoz elkerülhetetlenül szükséges teológiai ismeretek az esztéta és az irodalomtörténetíró műértésével egyesülnek.

A válogatott művek második kötete kifejezetten hitbuzgalmi írásokat tartalmaz, s ezért kivülesik vizsgálódásunk területén. Mégis, mondjuk el róluk, hogy ezekben is ott érezzük az író és az esztéta állandó jelenlétét.

A tanulmányok sorát mind a két kötetben a Sik Sándorról készült fényképfelvételek szép gyűjteménye egészíti ki. Örültünk volna ha ezek egyik-másika a tanítványaival teázó vagy kiránduló professzor világiasabb arcát is megmutatja, hiszen ez az arc épp annyira az övé volt, mint az, amely a reverendában felvett képekről néz felénk. Radnóti Miklós egyik naplójegyzetében „nagy professzornak” nevezte s ezt a megállapítást bizonyára még mindig abban a tudatban idézhetem, hogy ma is mindenki aláírja, aki valamikor tanítványa volt.

Baróti Dezső

Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. Akadémiai K. 151 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 58.)

E munkájában Mályusz Elemér professor érdekes, izgalmas témát tűzött tollhegyre: olyan gestáról készített monográfiát, amely önálló megfogalmazásban nemhogy nem maradt ránk, hanem már eredeti formájában a korábbi krónikás anyag kiegészítésének, korszerűsítésének igényével *fragmentális* megjegyzések formájában építette tovább a magyar történeti irodalomnak végül is a XIV. századi krónikakompozícióban kiteljesedő épületét. Olyan gestáról van tehát szó, amelynek pusztá létét is a XIX–XX. század fordulójának történetkutatása ismerte fel, amelynek szerzőjét pedig csak egy közel negyedszázada napvilágot látott dolgozat vélte megelni Ákos mester személyében, s még két évtizede sincs, hogy kísérlet történt a historikus önálló szöveg hagyományának és mondanivalója tendenciájának felderítésére.

Mályusz Elemér — ritka erény a krónikakutatók között — bevallottan épített a szakirodalmi előzményekre, mintegy alapul használta azokat saját fejtegetéséhez. Nem kritikátlanul tette azonban ezt. Tárgyalása gerincévé (fejzetecímei egy része — *A klerikus; Követként Nápolyban; V. Istvánról, az ifjabb királyról; A királyi kápolna* — is erre utal) Ákos mester életpályájának, illetve az életpálya által teremtett, biztosított, olykor pedig egyenesen predesztinált ismeretanyagának és felfogásának a *kapcsolatát* állította. Annak szellemében járt el tehát, hogy egy műben nemcsak a kor *objektív* képe, hanem az auktornak saját életútja, tapasztalata alapján kialakult *szubjektív* szemlélete is tükröződik. Ákos mester különböző időpontokban és különböző időtartammal az egyházi hierarchiában pesti plébános, székesfehérvári érkanonok, budai prépost volt, a közéletnek e tisztségektől nehezen elválasztható síkján pedig a királyi káplán és a királynéi kancellár funkcióját töltötte be. Az V. István-kori gesta írójáról Mályusz Elemérnek sikerült puszta e gesta szövegének elemzése alapján bizonyítania, hogy egyetemet végzett, az egyházjogban járatos klerikus volt, aki tevékenyen részt vállalt a korának politikai életében, diplomáciai küldetéssel szolgálta az uralkodó családot, aki érdeklődött a székesfehérvári és budai káptalan alapítástörténete iránt stb. A gesta szerzője *lehet* tehát Ákos mester is, ez azonban nem több — igaz, valószínű — lehetőségnél, amint ezt Mályusz Elemér világosan kifejezésre juttatja: „feltevések eleve megengedhetők ott, ahol a szerző személye lényegében hipotetikus” (10). S azzal, hogy mégis *Ákos mester* életpályája és gestája egymásra bizo-

nyító (bizonyítani látszó) szálait elemzi, a dolgozat írója vajon nem kerül-e így saját, imént idézett megállapításával ellentétbe? Úgy véljük, nem. Az auctor bizonyosan abból a körből került ki, amelyikbe Ákos mester is tartozott: az oligarcha származású és tudatú arisztokrácia egyházi pályára lépett és hivatalai révén a királyt szolgáló tagjai köréből. Jobban kellene a számba jöhető „jelölteket” ismernünk ahhoz, hogy az Ákos mester mellett szóló — komoly — *lehetőség* a csaknem kétségtelen *bizonyosság* szintjére emelkedhessék.

A középkori krónikák szerzőségének kérdéséről — főleg persze akkor, ha maga a krónika nem szól szerzőjéről, illetve ha egy-egy krónikán több auctor keze nyoma is feltűnik — azért is nehéz bizonyosat mondani, mert korántsem egyszerű dolog a szövegtörténet fázisainak felderítése, az interpolációk megállapítása, az egyes szövegrészek kor és szerző szerinti elkülönítése. Mintha Mályusz Elemér egy kissé az indokoltnál optimistább lenne e kérdésben: „A történetírás történetének vizsgálatánál érvényesíthető módszertani elvek napjainkra oly mértékben kiforrottak, hogy könnyen alkalmazhatók. Nem nehéz tehát tisztázni, hogy egy középkori krónikás elbeszélésében, miközben évszázadokkal korábbi eseményekről esik ott szó, mint tükröződik vissza korának felfogása, s ebből mennyi saját írói egyéniségének visszfénye.” (10) A középkori auctorok anonimítása önmagában korlátozó tényező a tükrözés szubjektív faktorának leválasztásában. Azonos vagy közel azonos korban élt szerzők esetében pedig csak a felfogásbeli különbségek teszik lehetővé a szövegek provenienciájának hozzávetőleges tisztázását. Magunk inkább csak kérdésként vetnénk fel: nem „hangolta-e” túlságosan széles, nagy tartományokat befogadó hullámhosszra a dolgozat írója Ákos mester koncepcióját? Vajon megnevezhette-e egyazon auctor — Ákos mester — a hét magyar vezér „leszármazottait”, továbbá a bevándorolt (advena) nemzetségeket? Vajon elképzelhető-e, hogy ugyanegy szerző méltatlanul ekképpen: ha Magyarországot egyedül a hét kapitány nemzetsége telepítette be, hogyan magyarázható az Ákos, Bor és Aba nemzetség és más magyar nemések származása, akikről közismert, hogy nem jövevények, hanem szkítiai eredetűek (omnes isti non hospites, sed de Scytia descenderunt), s ugyancsak ő konstatálja azt: a bevándorlók nemzetsége a magyarokéval azonos (hospites... nobilitate pares Hungaris)? Nem állítjuk, hogy itt egymást kategorikusan kizáró ellentétekről lenne szó, elképzelhető tehát — mint Mályusz Elemér tárgyalja — egyazon szerzőtől való eredeztetésük. Nem szabad azonban komoly mérlegelés nélkül el-

vetni azt a lehetőséget sem, hogy e passzusok és felfogások megfogalmazásában két szerző játszott cselekvő szerepet, az egyik a magyar, a másik az idegen eredetű — vagy legalábbis részben idegen eredetűvé minősített — arisztokrácia közelebről ma még nem látható érdekeinek adott hangot. Ahhoz, hogy eme ötlet hipotézissé emelkedhessék, megint csak többet kellene tudnunk, ezúttal azt kellene tisztáznunk: mennyiben képez tárgyi-tartalmi, vagy akár egyetlen korhoz, esetleg szerzőhöz kapcsolható felfogásbeli egységet a XIV. századi krónikakompozíció több helyéről (a Géza fejedelemmel, a Péter királlyal kapcsolatos képből, magából az advenalajstromból stb.) kitesző jövevény-probléma?

A Mályusz Elemér által az V. István-kori gestát érintően elvégzett rekonstrukció mind módszerét, mind eredményét tekintve példás. Köz helyszámba megy Mályusz Elemérről kapcsolatban nagy olvasottságára, fejtegetéseinek európai horizontú megalapozottságára utalni. A számos frappáns részlet-megfigyelésen kívül olyan maradandó érvényű fejtegetést köszönhetünk ennek, mint amilyen *Az író európai kapcsolatai* c. fejezetben olvasható, ahol felvázolja a dolgozat szerzője a XIII. századi európai történetírás általános ismérveit, e ponton érdekes adalékokat szolgáltatva Kézai Simon írói attitűdjéhez is.

Mályusz Elemér sikerrel értelmezi a XIV. századi krónikakompozíció számos olyan fejezetét (elég a kalandozásokat tárgyaló caputokra, vagy az advena-lista több, korábban sok fejtorést okozott — a Tata, a Becse-Gergely stb. nemzetség eredetét tárgyaló — fejezetére utalnunk), amely eddig ellenállt a megoldási kísérleteknek. A forráskritikai kutatás épít még bizonyonnyal Mályusz Elemér ama megállapításaira is, melyek Ákos mester írott forrásaival kapcsolatosak; különösen sokatmondó annak dokumentálása, hogy Ákos mester olvasta a tatárjárás két krónikásának, Rogeriusnak és Spalatói Tamásnak elbeszélését, ismerte Viterbói Gottfried *Pantheonját*. Kevés e hely mindazon eredmények akár csak rövid ismertetésére is, amelyekkel Mályusz Elemér könyve ismereteinket gazdagította. Mint a kérdés monográfiaja egyrészt kétségtelenül összegzi és lezárja a problémákat, másrészt azonban mindazon pontokon — pl. a XIV. századi krónikakompozíció kronológiai vázát illetően —, ahol ezt a kutatás elmaradása miatt nem teheti, jelzi a nyitott kérdéseket, és pusztá felvetésükkel megoldásukra ösztönöz.

Mályusz Elemér 1967-ben bocsátotta közre *A Thuróczy-krónika és forrásai* c. könyvét, mely egy tervezett — és immár hosszabb ideje kész — forráskiadvány bevezetésül készült, s amelyben alig 4 oldalnyi hely jutott

Ákos mesternek. A jelen, közel 10 éves munka ugyane forráskiadvány azon kommentárainak összefoglalása, amelyek az Ákos mesterrel kapcsolatba hozható krónikafejezetekhez kapcsolódnak. Megismerve e kiváló dolgozatot, betekintést nyerve ily módon a Thuróczy-kiadás kommentáriba, valamennyi medievista nevében csak sajnálhatjuk, hogy az említett editio megjelenése még mindig várat magára.

Kristó Gyula

Papp Géza: A XVII. század énekelt dallamai. Bp. 1970. Akadémiai K. 733 I. 6. t. (Régi Magyar Dallamok Tára, II.)

Ez a monumentális kötet 38 forrásból 505 dallamot tesz közzé. A közlés rendjét a strófászerkezet, ezen belül a soronkénti szótagszám határozta meg. Anyagában, módszerében a Csomasz Tóth Kálmán által összeállított XVI. századi dallamtrólyát folytatva néhány szerencsésnek mondható eltéréssel: a dallamokat már a főszövegben violínkulcsba átírva adja, így ezek a zenei átlagolvasó számára is élvezhetők; a dallamra és a szövegre vonatkozó jegyzeteket egybe olvasztotta, ez meg a kötet használatát könnyíti meg. A jegyzetek részletesen foglalkoznak az egyes dallamok és szövegek eredetével, kapcsolataival és utóéletével, és felsorolják az „ad notam” utalások révén az illető dallamhoz tartozó egyéb szövegeket is. Az apparátus általános része bevezető tanulmányként a kötet elején található. Itt mindenekelőtt a kötetben közreadott anyag forrásairól kapunk részletes tájékoztatást, mégpedig külön a dallamok, külön a szövegek forrásairól (II–III. fejezet); két további fejezet a dallamanyagot tekinti át (a IV. a strófászerkezet és ritmus, az V. a dallamformák és dallam-típusok szempontjából); a VI. fejezet „Megtalált dallamok” címen a nótautalások révén kikövetkeztethető dallamokról, valamint a népi hagyományban megőrzött és feltehetőleg XVII. századi dallamokról szól; „Énekelt dallamaink idegen kapcsolatait”-t tárgyalja a VII, terjedelmes fejezet, a közreadott anyagnak ugyanis bizonyíthatóan 46%-a, feltételezhetően további 25%-a idegen, főleg szlovák (cseh) és német eredetű. A bevezető meg van fejelve, illetőleg meg van toldva egy-egy fejezettel. Az elsőtben a XVII. század magyar költészetének történetét kapjuk, különös tekintettel a műfajokra és a szövegek dallammal való összefonódottságára, az utolsó fejezet a XVII. századi külföldi kapcsolatokat tekinti át. E két fejezeten latszik leginkább, hogy a tanulmányt fejlesztett kritikai apparátus a kandidátusi fokozat elnyerésére készült. Stílusa, szemlélete remény-

telenül múlt századi, egyes kifejezéseit, félmondattait akár Thaly is írhatta volna („vérzivataros idők”, „a bujdosó kurucok ajkán egymás után csendültek fel az énekek”), s ezen az sem segít, hogy olykor az „osztályérdekek” vagy akár az „örökös jobbágság” is szóba kerül. Az elvi igényű szintézis nem Papp Géza műfaja; az ő igazi erőssége: nagy tömegű adat logikusan rendszerezett, jól áttekinthető, könnyen kezelhető és a lehető legpontosabb tálalása. Erről csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk; e sorok írója két hónapi intenzív *használat* után győződött meg arról, hogy a kötet az anyagot közlő kiadványok közül filológiai megbízhatósága, tömörsége és használhatósága miatt toronymagasan kiemelkedik. Papp Géza nem szorítkozott a pusztán anyaggyűjtésre és feltárára, hanem új eredményekkel is gazdagította az irodalomtörténetet, zenetörténeti eredményeiről itt nem is szólva. Sok egyéb mellett hadd említsük meg a szövegek idegen nyelvű forrásainak módszeres kinyomozását, kutatásai különösen szlovák, cseh és lengyel vonatkozásban jelentősek. Mintaszerű a XVII. századi strófászerkezetek összeállítása és elemzése is, ezek ismerete nélkül régi magyar versetani kérdésekhez e nélkül nem lehet hozzáférni. Érdemes tudni, hogy Papp Géza az utolsó, aki még erejéigben tanulmányozhatta Kájoni Jánosnak a második világháború óta lappangó kéziratait, ezekről adott pontos leírásai a szó szoros értelmében forrásértékűek. Mint-hogy e kéziratok előkerülése egyelőre nem remélhető (igaz, hogy a Csiksesobotfalvi kéziratot azóta megtalálták az OSzK Zeneműtárában, de az erdélyi kéziratok sorsa legalábbis bizonytalan), kívánatos lenne, hogy Papp Géza mindazt, amit e kéziratokról annak idején feljegyzett (különösen a Kájoni-Hymnáríumra gondolunk) összefüggően is közölje.

A kiadvány használatát az alábbi módosítások még könnyebbé tették volna: 1. A három incipit-mutatót eggyé lehetett volna olvasztani, a jelenlegi felosztásnak semmi elvi jelentősége nincs, egy-egy ének megkeresése így viszont sokszor nehézkes. (Ez egyúttal önkritika is: a Régi Magyar Költők Tára köteteinek a végén is többféle kezdősor-mutató van — feleslegesen.) 2. Nem ártott volna a gyengébbek kedvéért (akikhez e sorok írója is számítja magát) a legfontosabb források dallam-anyagáról teljes elszámolást adni, vagyis azokat is megemlíteni, amelyeket a Régi Magyar Dallamok Tárának két kötete *nem* közöl, s röviden megindokolni, miért nem közli őket. 3. Bizonyos kéziratokra való hivatkozásnál jó lett volna a különböző kezeket jelölni, főleg ott, ahol időben igen távolos beírásokról van szó. (Pl. a Pécsi-kz. 1674-i keze és 1710 utáni bejegyzései, vagy a

Petri-ék. 1630—1631-ből származó törzsan-nyaga és 1663—1668 közötti második rétege.) — Elnézésen, hibán úgyszólván lehetetlen Papp Gézárt rajtacsípní. Idegen forrás megjelölése egy esetben elmaradt (210. sz.: Krisztus ártatlan bárány — O Lamm Gottes unschuldig) egy másik esetben pedig ellentmondásos: a 81. és a 157. sz. alatt idézett Gloria a Turóci-cantionale két helyén szó szerint azonos szövegű, forrásként mégis két különböző szlovák ének van megjelölve. A Szegegy-féle Jézus szűzek koronája *nem* a Jesu corona virginum fordítása, csak első soraik azonosak. (72. sz.) — Több helyen elmaradt latin szövegek magyar fordításainak megemlítése, melyek ugyanarra a nótára mennek: 67. sz. Fit porta Christi pervia — Ez a nap a Krisztus jegyese (TC); 145. sz. Tu, qui es notitia — Istennek hú szolgája (Káj.); 145. sz. Quicunque vult animam — Hogyha valaki akar (Káj.); 155. sz. Exultet et laetetur — Örüljön és vigadjon (Káj.); 160. sz. Redemptor orbis natus est — Megváltónk nekünk születék (TC); 197. sz. Ave manus dextra — Üdvözlégy Krisztus jobb-keze (Káj.). — Ez a néhány megjegyzés azonban mitsem változtat a végső értékelésen: e kötet még nagyon sokáig a régi magyar irodalom kutatóinak alapvető kézikönyvei közé fog tartozni.

Stoll Béla

A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Szerkesztette és válogatta, a magyarázatokat és jegyzeteket írta: Köpeczi Béla. Bp. 1970. Gondolat K. 390 l. (Auróra, XXXVII.)

Köpeczi Béla elismeréssel fogadott monográfiája után — (*A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*, Bp. 1966.) — megújuló szakmaközi érdeklődés fordult a szerzőnek a téma alapszövegeit közreadó jelen köteté felé. Az irodalomtörténeti érdeklődést alátámasztja, hogy a monográfiából ismert kitűnő eszméletörténeti vizsgálatot, a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó európai közgondolkodás keresztmetszetét most a gazdagon feltárt irodalmi-publicisztikai dokumentumokkal közvetlenül hozhatja párhuzamba az olvasó.

A dokumentum-gyűjteményt bevezető tanulmány igen határozott, világos vonalvezetésével tűnik ki. Főcélja, hogy tömör, de minden lényegre kiterjedő áttekintését adja Európa XVIII. század eleji politikai, eszmei küzdelmeinek; széles perspektívában láttassa az „európai válság időszakában” a politikai eszmék heves összecsapásának nemzetközi megnyilvánulásait, s ezeknek összefüggésébe helyezze el a „magyarok ügyét”, Rákóczi Ferenc szabadságharcának hullámvérését. E célkitűzésből fakadóan minta-

szerű eligazítást nyújt abban a — jórészt a szerzőtől feltárt — tetemes európai irodalomban, amely a korban élénken reagált Rákóczi kurucainak harcára. Körültekintően világítja meg az egykorú európai kiáltványok, újságok, folyóiratok, pamfletek stb. alapján, hogy milyen eszmi visszhangja volt a polgári fejlődésben előbbrejáró Nyugat-Európában a magyarok Habsburgok elleni harcának. Ez a küzdelem — állapítja meg — bárha feudális jellegű volt, az önálló állami létért is folyt, s így szolgálta nemcsak a nemességet, de a parasztságot is, minek következményeként sok szempontból tovább mutatott jó előre. Európa szükségszerűen nem anakronisztikus jelenséget látott benne, az iránta megnyilvánuló érdeklődés megalapozott volt, s ennek megfelelően fokozott figyelemmel fordult feléje. Kőpeczi Béla érvelése és a szövegek egyképpen meggyőzően cáfolják azt a régebbi feltételezést, miszerint Európa visszhangtalan maradt volna a Rákóczi-szabadságharc ügye iránt.

A szövegek kiválasztásában — helyesen — az a törekvés vezette a szerkesztőt, hogy azokat a legfontosabb dokumentumokat, s egyben izgalmas olvasmányokat tegye közzé, amelyek az európai közfelfogást ténylegesen befolyásolták, és amelyek alapján a mai érdeklődő leginkább lemérheti az egykorú külföldi reagálás jellegzetes eszmei, politikai irányait. Ezt a célt a szövegekhez adott tájékoztatók és jegyzetek nagyban elősegítik. A kuruc háborút tárgyaló publicisztikai írások négy főbb csoportot alkotnak: Részben a kuruc publicisztika dokumentumaiban, részben az osztrák ellenpropaganda anyagában tájékozódhatunk; másfelől a felemás holland és angol álláspontot, továbbá a tisztán kurucpárti francia nézeteket kifejező irodalmat ismerhetjük meg.

A kuruc publicisztikai irodalmat a *Recrudescunt*, az onódi trónfosztást bejelentő *Kiáltvány a keresztény világhoz*, az *Egy lengyel királyi tanácsos levele egy birodalmi nemesúrhoz a magyarországi ügyekről* és *Az erdélyi fejedelemség jogainak biztosítása az általános békekötéskor* című írások szemléltetik. (Eredeti címek: *Manifeste du Prince Rakoczy*; *Lettre d'un Ministre de Pologne*; *Déduction des droits de la Principauté de Transilvanie*.) E művek alapján is okkal szűrhető le az az álláspont, hogy a Rákóczi-szabadságharc Európára kisugárzó publicisztikája nem volt kisebb értékű és nem volt kevésbé színvonalas mint az ellenséges propaganda. Más kérdés, hogy elegendő volt-e? Nyilvánvalóan látszik azonban, hogy Rákóczi igen nagy gondot fordított, adott lehetőségein belül Európa helyes irányú tájékoztatására és a külföldi megnyilatkozások figyelésére. — Kőpeczi Béla kiemeli, s valóban feltűnő, hogy e nemzeti, jogi érveket fel-

sorakoztató publicisztikai irodalomban mennyire kevésbé hivatkoznak vallási érvekre, s így még a protestánsok sérelmei is csak a törvények és kiváltságok sorában kapnak említést. Viszonyítva a nyugati érvelésekhez, szembeítélő például a vallásszabadság ügyének előtbremutató, haladó megítélése.

A Habsburg-propaganda, — melyet a kötetben a *Rákóczi sötét kamráján nyitott ablak titkos indítékainak szemügyre vételére* (*Fenestra camerae obscurae Rakoczianae*) című irat, valamint a *Disputa, avagy heves szócsata egy bátor császári lovas és egy magyar rebellis között* című verszet képvisel, kommentár nélkül elárulja megtévesztő, néhol felháborító szándékait. A *Fenestra camerae* főként az állítólagos francia intrikák leplezésére törekszik, Bécs angol és holland szövetségeseinek megnyugtatását kívánja elérni, s mód nélkül hivatkozik az Európát fenyegető török veszély elhárításában vitt, szinte kizárólagos Habsburg érdemekre. A *Disputa* viszont konkrét, hazai témákat vet fel, s sajátos módon a magyar kuruc irat költészet modorában, annak ellenagitációja akar lenni. Vele kapcsolatban nem egy kérdésben érdemes lenne az ellentétes párhuzamokat és a formai megoldást alaposabban szemügyre venni. — A kuruc témával foglalkozó német nyelvű irodalom, a főleg Kölnben megjelent iratok jellemző sajátossága, hogy bárha magukévá teszik is, de fenntartásokkal kezelik a Habsburg-propaganda érveit. Így a *Rákóczi-féle háborús tűz* (Ragocziische Kriegsflamme) a szokványos publicisztikai tényezők mellett a szabadságharc belső indítékait elemzi előszeretettel, s végre is a személyi és vallási sérelmeket Bécs szemére veti. Mégha nincs is szó itt a kurucok iránti rokonszenvről, mégis a Habsburgok Magyarországon követett módszereit érthetően helytelenítik.

A protestáns politikai írók állásfoglalása, — akikre a kuruc publicisztika különböző oknál fogva nagy hatással volt, — Európa-szerte igen bonyolult, ellentmondásos volt. Egy hollandiai protestáns például eleve gyűlölte XIV. Lajost, így a francia király által támogatott magyar szabadságharcral sem rokonszenvezett. De ugyanakkor a Habsburgok katolicizmusát sem szenvedhette, miáltal a magyarországi protestáns sérelmeket szívén viselte. Mindezen túl még ahhoz is kellett tartania magát, hogy Hollandia Bécsnek lekötöztetett szövetségese. Az ilyen ellentmondások tömege ellenére mégis az látszik, hogy a megosztott felfogás formálódása közben a kuruc publicisztika jogos érvelése e területen is erősen hatni tudott. — A sokban hasonló angol álláspontot leginkább a neves angol író, D. Defoe 1707. szept. 2-től dec. 5-ig naponta közzétett cikksorozata érteti meg. (*A Weekly Review*

Magyarországról.) Az erősen franciaellenes író világosan kifejezést ad annak az angol külpolitikát is meghatározó nézetnek, miszerint Rákóczi harca a magyarok szabadságküzdelme az angolokkal szövetséges Habsburg-hatalommal szemben, és minthogy nem a vallási sérelmek benne a döntőek, a kurucok háborúja nem lehet angol-ügy. Ámde Defoe elismeri azt is, hogy a magyarok „el vannak nyomva, üldözik és kifosztják őket, hogy rosszul bánnak velük...” stb., és hogy „ez a nemzet azért fogott fegyvert, hogy visszaszeresse ősi jogait”. Okkal következik tehát, hogy az író a „moderatio” hívének tartva magát, valamely békés megoldást keres és ajánl.

A tárgyba vágó francia publicisztikai irodalom világosan és egyértelműen a Rákóczi-szabadságharc ügye mellett foglal állást. A kötetben gazdagon képviselt francia munkák kapsán két író nevét emeljük ki méltán: Eustache Le Noble-ét és Jean de la Chapelle-ét. Mindketten többirányú értékes irodalmi tevékenységükkel a magyar ügy melletti szép kiállásukról ismertek. Az elsőtől, a La Fontaine-i fabulák és mesék művelőjétől, *Az oroszlan barlangja* című párbeszédés pamfletet közli a kötet, mely a hollandok sikertelen békeközvetítő szerepét gúnyolja szellemesen, bizonyítva, hogy a császár és a kurucok közt idő előtt nem lehet békekötés. — Jean de la Chapelle francia akadémikusnak fiktív, politikai-publicisztikai levelezéséből kitűnően választott szövegrészt olvashatunk a kötetből. (*Lettre d'un Suisse à un François, XLIV.*) Ebben a levélben egy állítólagos Franciaországban élő Rákóczi-hű magyar és egy francia fogságba esett Habsburg-párti magyar beszélgetése található, amely „Magyarország jelenlegi ügyeit” tárgyalja erőteljesen kuruc irányzatossággal. — *A magyar elégedetlenek kiáltványa* (Mémoire en forme de Manifeste) több változatban közreadott szövege 1704 körül igen hatásonan tette érthetővé a magyar szabadságharc céljait Európa számára. A kiáltvány egyik változata feltehetőleg Jean-Baptiste du Bos munkája, akinek esztétikai munkássága közismert. — *Az Egy angol püspök pástorlevele a magyar protestánsokhoz és a Mercure Galant válasza* címen szereplő publicisztikai írás lényegében az angol nézetekkel szembeni franciaországi vitát rögzíti, melyet egy párizsi „tudós abbé” értelmez céljának megfelelően.

A Rákóczi-szabadságharc európai kapcsolatait és eszmei, politikai visszahaját kiválóan megvilágító eme szövegkiadás minden bizonnyal maradandó értékű munka. Azzá teszik maguk a jól válogatott dokumentumok, s nem utolsósorban a szerkesztő előszava, alapos tájékoztatói és precíz jegyzetei is. A kötet munkatársai, mint a szövegek

fordítói általában a szaktudomány kitűnő művelőiként oldották meg feladatukat. A francia, latin, német, angol szövegrészek átültetését András László, Benda Kálmán, Hajnal Gábor, Holl Béla, Jánosy István, Jékely Zoltán, Kosáry Domokos és Krén Katalin végezték elismerésre méltóan.

Gyenis Vilmos

Voit Pál: A barokk Magyarországon. Bp. 1970. Magyar Helikon—Corvina. 97 l. 55 t.

Ha a művészet elmúlt korszakai versenyre kelnének egymással azon vetélkedve, hogy melyikük épített többet és meghatározóbban, a barokk kor a győzelem, vagy legalább is a jó helyezést reményében indulhatna. A barokk a nagy építkezések periódusa; épületeivel országokat, tájakat formált át; a többi művészetet a festészettől a kertépítésig az építészet szolgálatába állította; kora színházának és zenéjének is egyedül az ő palotái és templomai szolgáltattak művésziileg adekvát keretet, környezetet. A barokk történetének a megírása ezért valójában az építészetnél kezdődik, egy ország barokk művészetének megismeréséhez, megértéséhez a barokk építészet feldolgozása, vizsgálata biztosítja a szolid alapot. Érthetően fájdalmas hiánynak érezhettük, hogy a magyarországi barokk művészet kutatása éppen ezzel a legfontosabb feladattal, a hazai barokk építészet történetének megírásával maradt adós. Örömmel regisztrálhattuk Garas Klárának a festészetről és Aggházy Máriának a szobrászatról alapos gyűjtő- és kutatómunkával készült monográfiáit (*A magyarországi festészet a XVII. században.* Bp. 1953; *A magyarországi festészet a XVIII. században.* Bp. 1955; *A barokk szobrászat Magyarországon I—III.* Bp. 1959.), az építészet hasonlóan részletes feldolgozása nélkül a kép mégis hiányos, töredékes maradt. Megnyugvással és örömmel üdvözljük tehát, hogy Voit Pál izlésesen kiállított új könyve ezt a fájó hiányt — legalább részben — pótolta.

Címével (*A barokk Magyarországon*) a könyv részben többet, részben kevesebbet ígér, mint amennyit nyújt. Többet, mert a magyarországi barokk művészet teljes áttekintését, összképét várnánk, de kevesebbet, mert az adott terjedelem keretein belül ez utóbbi feladat csak elnagyoltan, vagy túlságosan népszerű formában lett volna megoldható. Ezért szerencsésnek tartom, hogy a szerző a barokk építészet megismertetésére szűkítette témáját, de még ezen belül is bizonyos megszorításokkal találkozunk. Így mindenképp teljesen mellőzi a könyv Er-

délyt, egy-két futó utalást nem számítva. Kár, hogy nem közli a szerző ennek okát, mert így úgy tűnik, mintha az erdélyi barokkot nem tartaná a magyarországi művészet részének. Szerencse, hogy B. Nagy Margitnak ugyanabban az évben megjelent kitűnő könyve (*Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970) részben pótolja ezt a hiányt. Másrészt a szó teljes értelmében vett építészettörténet helyett a szerző voltaképpen „építészettörténetet” ad, vagyis figyelmét a mesterekre, műhelyekre, megrendelőkre, mecénásokra, a tervrajzokra és a tervek változásaira stb. összpontosítja inkább, mint a létrejött és ma is álló műalkotások elemzésére. A történeti folyamatot, az egyes építészeti alkotások genesisét kapjuk elsősorban, de ezt azután a legteljesebb értelemben véve, vagyis a stukkátorok, festők, szobrászok, dekorátorok stb. részvételére, szerepére is kiterjedve.

A konkrét szakmai részletek megítélése a művésztörténet szakembereinek a feladata, a barokk foglalkozó irodalomtörténész nem mondhat többet, mint hogy teljesen meggyőzőnek érzi a szerző fejtegetéseit, attribúcióit, kronológiai javításait és megannyi érdekes új eredményét. De különösen az összkép és az abból levonható tanulságok készítetik az olvasót elismerésre. E tanulságokból szeretnék az alábbiakban kiemelni egyet-kettőt.

Eddig is tudtuk, hogy a reprezentatív magyarországi barokk épületeket idegen művészek emelték, s ha a XVIII. században fel is tűnnek hazaiak, azok is vagy idegen ajkúak (pl. Mayerhoffer), vagy meghonosodottak (pl. Fellner). Barokk építészetünknek ez az „idegen” eredete Voit könyvének ismeretében, mely az 1620-as évektől kezdve a XVIII. századig lépésről lépésre végigkíséri az egyes mesterek, segítők, családjuk, társaik útját, még egyértelműben tárul elénk. De ami a leginkább meglepő: az idegen művészek munkássága szempontjából egységes folyamatot látunk a XVII. és a XVIII. század közötti érdemlegesebb eltérés nélkül. Pedig a magyar barokk történetére vonatkozóan, elsősorban az irodalomtörténetben, az a felfogás élt, hogy míg a XVII. században a barokk a társadalom belső szükségleteiből, mintegy „nemzeti” alapon fejlődött ki, addig a Habsburg-abszolutizmus kiteljesedésével uralkodóvá vált az idegen befolyás, az osztrák művészetnek való alávetettség. Holott Voit építészettörténetéből most világosan láthatjuk, hogy Eszterházy Miklós nádor építkezéseitől kezdve mindvégig Ausztriából és Csehországból érkező (oda pedig eleinte, sőt később is Itáliából bevándorló) mesterek emelték a hazai barokk építészet legfőbb alkotásait. Az osztrák, cseh és nyugat-magyarországi országrészek között már a XVII. század első felében is ugyanolyan

állandó művészvándorlás volt, mint később a XVIII.-ban; azt is mondhatnánk: a Habsburgok országai már a barokk születésének pillanatától kezdve egyazon művészetföldrajzi egységet alkottak. S minthogy a külföldi barokk mesterekkel dolgoztató Eszterházy Miklós, Nádasdy Ferenc, Pálffy Pál, Lippay György stb. esetében senkinek sem jutott soha eszébe a XVIII. századra alkalmazott „elnemzetitlenedés” kifejezést használni, nyilvánvaló, hogy barokk művészeink idegen volta nem tekinthető számottevő tényezőnek az ún. nemzeti szempontok XVIII. századi háttérbeszorulása folyamatában. Újabb érveket nyújt tehát Voit könyve a magyar barokk korszak-egysége mellett, mely az időközben bekövetkezett sorsdöntő események ellenére is érvényesült.

Fokozott figyelemre érdemesek Voitonak azok a fejezetei, melyek a magyarországi barokk építészet kezdeteire, kibontakozására s általában első félszázadára vonatkoznak. Ismeretes, hogy a háborús pusztítások, elemi csapások, a gondatlanság és a későbbi átalakítások nemcsak középkori és reneszánszkori, hanem barokk-kori alkotásainkban is jóvátehetetlen károkat okoztak. A barokk esetében ez fokozottan érvényes az 1630–1690 között készült alkotásokra, a magyar barokk hőskorának emlékeire. Ezeknek az évtizedeknek az emlékei közül kevés látható már; nem ismerjük a pozsonyi várnak a XVII. század derekán kialakított barokk formáját, vagy a kismartoni várkastély Carlone-féle eredeti alakját, és annyi mást. Ezért igen fontos az egykorú építő-tevékenységnek adatokból való rekonstrukciója, melyhez most Voit könyve is hozzájárult. Az általa adott kép alapján máris meglepőnek tűnik az építő-tevékenységnek az intenzitása — legalább is az ország nyugati széléin. Az új templom és kastélyépítkezések sora azt mutatja, hogy a korai barokk művészetnek sokkal jelentékenyebb anyagi és társadalmi bázisa volt, mint ahogy azt feltételezni szokás. E korai barokk művészi tevékenység elméleti rekonstrukciója, teljes monografikus feldolgozása még elvégzendő feladata a magyar művésztörténetírásnak.

Voit Pál oly sok tanulságot szolgáltató könyvéről szólva, nem hagyhatjuk említés nélkül kitűnő stílusát. Rendkívül tömören és ökonomikusan ír, mennél több tényanyagot sűrítve előadásába, és mindezt kitűnő magyarsággal, sohasem fárasztóan s a higgadt értekező-elbeszélő szöveget a kellő helyeken a legjobb esszé-stílussal színeve. A nyelvi megformálásnak ez az igényessége, a szikkadt szaknyelvet és a fellengzős frázisokat egyaránt mellőző mértéktartó szépsége, sajnos ritka jelenség újabb művésztörténeti szakirodalmunkban.

Klanczay Tibor

Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: **Kiadatlan Mikszáth-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban.** Bp. 1969. 99 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. LXIV.)

A magyar mikrofilológia mesterei a Széchényi Könyvtárnak ebben a kevés fel-tűnést keltő, de jelentős kiadványsorozatában a Mikszáth-KrK levelezés-anyagát 57 tétellel (levelek, sürgönyök, lapok, névjegyek), valamint 9 hosszabb-rövidebb okirattal gyarapítják. Számszerűen szép eredmény, és figyelmes kutatómunka, éber szimat dokumentuma — noha elvileg-eszmeileg nem is hoz újat a KrK-hoz képest. A kereken 66 tétel zöme jelentéktelen adatszerű apróság: ajánlások-protezsálások, látogatói és előadói kimentések, gratulációk és megemlékezések, amilyenekből éppen elég van a kiadott három kötetben is. Az író, a művész egy-egy stílusfordulatban nyilatkozik meg olykor; műveivel kapcsolatban egy-egy megjelent vagy lefordított kötetre történik utalás; az ember-ről betegeskedésével, baráti körével kapcsolatban kapunk néhány adatot. 1895-ben kijelenti: „németül persze még most sem tanultam meg”, — egy kicsit jobban belátunk a *Morognak a tanügyi bácsik* hátterébe; köztük bizony Benedek Elek is morgott. Ízlésének fejlődését jelzi kései kiábrándulása az egykor agyondicsért, személyesen ismert Tóth Edébből („szürke fülemile, kinek világa egy kis bokor”). Mikszáth és a Kifaludy Társaság viszonya: ismételt kapacitások felolvasásra, sok ígélet — és kevés valódi szereplés. Politikai szempontból érdekes az 1896. május 24-i levél Darányi Ignác földművelésügyi miniszterhez, fogarasi képviselőjelöltsége ügyében: az ellenpárt egyik vezérért akarja állásából eltávolíttatni, mert „politikailag megbízhatatlan egyén”; alighanem románbarát, „hazaellenes” tevékenységet fejt ki.

A publikált anyag legértékesebb tömbje az a 17 levél és sürgöny, amely a néhai (idősebb) unokatestvér, Mikszáth János breznóbányai orvos unokáinak hagyatékából került elő. Ezek révén bepillantást nyerünk Mikszáth életének egy eddig földerítetlen időszakába, a Bisztray Gyula szerint „rejtélyes” 1876-os esztendőbe. Nagy hézag a levelezésben, amit a KrK ez év körül kimutat. A hagyaték leveleiben a pályát alapítani akaró, bohém, felelőtlen, nem valami sziklaszilárd jellemű fiatal nyilatkozik meg; a kezdő csevegés után a levelek fő témája a kölcsönkérés, többnyire sürgönyileg; a mielőbbi megadás hiú ígéréttel. Az író ekkor Gyula öccsének gyámja, öt iskoláztatja nem valami fényes sikerrel; kifizetetlen lakbértartozással menekülnek szállásukról. Ami Mikszáth anyagi bázisát illeti, a sajtó alá rendezők készpénznek veszik azt az állítást, hogy tiszteletbeli miniszter-

riumi fogalmazó, aki rendes státusba való kerülését várja, és hogy a Pesti Napló belső munkatársa. Lehet, hogy ezt csak a szolid rokonnak írja; hogy misztifikálni is tud, mutatja az a sürgöny, amelyben pénzkérése alátámasztására öccsének halálát jelenti be, (A „halott” és el is temetett öccs alaposan túl. lte őt.)

A sajtó alá rendezők páratlan körültekintő kommentátori munkát végeztek. Minden levelet a körülményeket ismertető és a megértést megkönnyítő bevezetés előz meg, és alapos jegyzetanyag kísér. Alig marad kiderítetlen egykorú vonatkozás; egyik kecskeméti ismerőse arra kéri Mikszáthot: járjon közbe, hogy a házán ne helyezzenek el telefonhuzalokat. Scheiberék kinyomozzák, mióta van Kecskeméten telefon, mint ahogy egykori utcajegyzékekből, tisztí címtárakból, visszaemlékezésekből, hivatali irattárakból az apró utalások százaira derítenek világosságot. A kis kötet értékes hozzájárulás a szépen gyarapodó Mikszáth-filológiához, sőt néhány ponton helyesbíti a KrK adatait is.

Barta János

Katona Béla: **Krúdy Gyula pályakezdése.** Bp. 1971. Akadémiai K. 217 l. (Irodalomtörténeti füzetek 75.)

A Krúdy-filológia jelentős, új állomása a könyv. Az 1900-ig terjedő pályaszakasz eddigi — szórványos — Krúdy-filológiájának szintézise, nagyon sok vonatkozásban a Krúdy irodalomban kibontakozott hagyományos kép korrekciója, nem kis részben az írói indulás eddig teljesen ismeretlen, vagy nagyon homályos mozzanatainak — az író levelezésére, levéltári dokumentumokra, a család szóbeli közléseire, önéletrajzokra, eddig kellőképpen nem elemzett vallomásos szépirodalmi művekre, publicisztikára, a 90-es évek informatív jellegű sajtóanyagára (szerkesztőségi üzenetek, bejelentések, kommentálások, stb.) épített — elemzése. Biztonsággal tájékozik a szerző a sokszor egymásnak is ellentmondó adatok, feltevések dzsungelében, nagy alapossággal — mindig több forrás gondos egybevetésével, a szubjektív források (szóbeli közlések, írott emlékek) objektív dokumentumokkal való kontrolljával, az új adatoknak az emberi-írói fejlődés belső logikájával való szembesítésével — építi fel a nagyon korán kialakult szerepjátszással is árnyalt pályaszakaszt.

A szülőhely, család gyermekkor determináló örökségének felvázolásánál *Egy kisváros serdülőkor*a címen gazdag portrét ad a szerző a századvégi Nyiregyházáról, felmutatva az erősen 48-as hagyományú paraszti-dzsenti

városban azokat a jegyeket, amelyek Krúdy fejlődését elsősorban befolyásolták; fontos érdeme ennek az alfejezetnek az író már nagyon korán vonzó-kötő nyíregyházi sajtó bemutatása. A Krúdy-család jellemzésekor a honvédkapitány nagyapja és a legendás nagybácsi, Krúdy Kalmán 48-as örökségét hangsúlyozza, amely az írónak alapvető élményköre lesz, s későbbi podolini közép-korba és kuruc időkbe mélyedésével együtt kialakítja majd a magyar történelmi múlt iránti rendkívüli érzékenységét. A gyerek Krúdy első 9 évének megformálásában csak a birtokba vett, kevésszámú adatra támaszkodik, így — nagyon korrekten — megelégszik ennek a szakasznak vázlatos rajzával. Az első, szatmári gimnáziumi évben a polgári-kisiparosi környezet jelentőségét hangsúlyozza, amely majd gazdag színezést kap — a történelmi polgársággal való megismerkedésével — a podolini évek során. Nagyon alapos elemzést mutat a szerző tanulmányának a nyíregyházi diákevekre (1891–1895) vonatkozó fejezete. Elmélyült portrét kapunk azokról a tanárokról, akik fejlődésében alapvető szerepet játszottak és — az eddigi Krúdy filológia rajzainál sokkal realisabban — első mentorairól: Kálnay Lászlóról, akinek nemcsak bohém írói attitűdje, hanem prózájának zeneisége is hat Krúdyra, a nyugdíjas színész Dálnoki Gaál Gyuláról, majd a realista-naturalista igényű tájékozódásában különösen fontos szerepet játszó Gáspár Imréről, a Debreceni Ellenőr szerkesztőjéről. Krúdy műveltségének művészetét meghatározó alaprétege is most rakódik le; Katona elsősorban az Ezerégyéjszaka, Dickens, Zola, Puskin, Turgenyev, Jókai, Mikszáth és a Hét városi-polgári írónak hatását emeli ki. A vidéki lapokkal való korai kapcsolataiból az Orsova-beli szereplését hangsúlyozza, meggyőzően dokumentálva azt a különös tény, hogy ezt a lapot — többszáz kilométerről — valósággal az érettségi előtt álló Krúdy szerkesztette, elárasztva írásaival a lap valamennyi rovatát. Jelzi a novelláival elsősorban a kisemberek világa felé forduló író tematikai gazdagságát, a férfi–nő kapcsolat szerepeltetésének primátusát, az érdekházasság, a női emancipáció problémáját, megmutatja az önéletrajzi vonásokat hordozó poéta-hőseinek — a későbbi alteregek felé mutató — dezilluzionizmusát. Új színt jelent az induló Krúdy novellisztikájában a nagypolgári tematika — ezt jelzi a félbemaradt lipótvárosi ciklus — és a nagyvárosi proletársors ábrázolásával való kísérletezés (*Nagy Józsefné*). Katona az 1892–97 közötti időszak műveinek egy részét — művészi színvonaluk elégtelensége miatt — csak mint történelmi dokumentumokat elemzi, megkeresve a későbbi, végleges hangját megtaláló Krúdy irányába mutató jegyeket.

Ezek: a novellaciklusokat előlegező keretes szerkesztés, a realista-naturalista tematika, nyelv mellett a novellákat átszínező romantikus-szentimentális-biedermeier jelleg, a még kezdetleges, — a lírai elemeket egyensúlyozó szerepét egyelőre betölteni még nem tudó — stílirodia.

Sokoldalúan vizsgálja a szerző Krúdy érettségi utáni debreceni és nagyváradi újságírói-írói szereplését. A Debreceni Ellenőrnél eltöltött hónapok (1895. szept.–1895. dec.) során fejlődik ki sajátos, éjszakai életformája, itt kap korlátlan írói-publicisztikai teret a lapnál, de itt csömörlik meg először az újságírástól is. Ez az érzés a nagyváradi Szabadságnál eltöltött félév (1895. dec.–1896. jún.) „korrektori és segédriporter” tevékenysége során tovább erősödik, így a rövid nyíregyházi intermezzo után, 1897 tavaszán Budapestre kerülő író, számos lappal való szoros kapcsolata ellenére (Új Fővárosi Lapok, Egyetértés, Magyar Szemle) sem vállal újságírói munkát. Az erősen politikai — szabadelvű párti — beállítottságú Szabadságnál töltött idő korántsem volt olyan felszabadító hatással rá, mint később Adyra; a Krúdy-filológia tévedéseit korrigálva, megmutatja a szerző, hogy a nagyváradi időszak milyen mélypontot jelentett a fiatal író pályáján (korábban bőségesen áradó novelláinak elapadása, testi-erkölcsi megsemmisüléssel fenyegető féktelen életmódja).

A tanulmány befejező része az első budapesti — a Gyöngygyűk utcától a Király utcáig, az 1897-es megérkezéstől az 1899-ben kötött házasságig s az e körül az idő körül kezdődő újabb írói hangváltásig terjedő — évek filológiai-esztétikai elemzése. A Krúdy-filológia legújabb eredményét s egyben a nagy meglepetését jelenti ennek az 1897–1900 közötti pályaszakasznak a vizsgálata. Az 1956 előtti Krúdy-irodalom csak a mikszáthos korszakra (1900–1910) figyelt fel az író pályakezdésének idejéből, az 56 utáni filológia — Katona Béla, Barta András írásai elsősorban — már elkülönítette az ebben a tanulmányban gazdagon elemzett első, realista-naturalista igényű korszakot. Az 1897–1900 közötti időszaknak a korábbiól eltérő, alapvetően más jellegére — Diószegi András és Rejtő István magyar–orosz irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányainak utalásán kívül — evvel a könyvével, Katona Béla figyelt fel először. A korábbi kutatás az 1901-ben megjelent *Az aranybánya* c. regény-nyel szokta lezárni Krúdynak a városi-polgári irodalom sodrában kialakult korszakát, de nem vette észre, hogy a regény ugyan az utolsó, de egyben kissé megkésett akkordja is ennek az időszaknak, előtte kimutatható egy — elsősorban az *Üres fészek* (1897) és az *Ifjúság* (1899) c. novelláskötetekkel fémjelzett, „Turgenyev jegyében” kibontakozó

művészi szakasz. Ez egyszerre hoz tematikai változást — a novellák és a csak lapokban megjelenő kisregények (*Szerettek, Hamu, Pál apostol levelei*) színtereinek megváltozását, a vidéki, elsősorban dzsentri-problémák előtérbe kerülését — s jelenti egyben a szerkesztés és a stílus megváltozását; az eseményt, történetet elmosó lírai-zenei szerkesztés uralmát, és egyes vonásaival a későbbi impresszionista, asszociációkban gazdag „gordonkázó” stílus felé mutató nyelvet.

Czére Béla

Bálint György: Az utolsó percek. Az írást összegegyűjtötte, a szövegeket gondozta és az utószót írta: Gondos Ernő. Az előszót írta: Mihályfi Ernő. Bp. 1971. Szépirodalmi K. 232 l.

Aki valaha is olvasott Bálint Györgyötől akárcsak néhány cikket is, az sohase felejtetheti a cikkeiből sugárzó intellektuális erőt és morális tartást. A magyar újságírás nagy korszaka az az évtized, amikor Bálint György figyelmet és figyelmeztetést örhelyéről, az Est-lapok magyar viszonyok között feltétlenül liberális pozíciójából. Miklós Andor lapjai azonban csak a keretet adták ennek a kivételes szellemnek. A kortárs Mihályfi Ernő így vall erről: „Szerkesztője voltam annak a lapnak, ahol ezeknek az íróknak jó része megjelent. Különös izgalommal olvastam újra e rég látott sorokat. Érintésükre meg-elevenedik a kor, melynek eseményeit oly jogos aggodalommal és éber figyelmeztetéssel regisztrálták. S újra látom magát Bálint Györgyöt, a kiváló író és publicistát, amint vita közben csendesesen érvel, nagy figyelemmel kíséri a mások szavait, majd elgondolkodik, s íróasztalához ülve, munkája fölé hajol elmerülten. Fegyelmезetten, gyorsan dolgozott: röviden írt, tömören, pontosan. Hibátlanul. Ez a jelző éppúgy vonatkozik nyelvezetére, stílusára, mint mindenkorai közéleti állásfoglalásaira.”

Mihályfi Ernő, Bálint György egykori szerkesztője igazának, emlékeztetének hitelesítéséül lapozzuk fel a kötetben az 1936. június 9-i glosszáját: *Thomas Mann felolvas.* „Egy tanár leül az előadó-asztalhoz, és néhány perc múlva varázsló ül a helyén. Thomas Mann felolvassa készülő regényének egyik fejezetét.” — Így kezdi cikkét, s még második bekezdésében is megismétli a tanárattitűdöt. „Úgy ül a színpadra állított asztalkán, mint tanár a dobogón. Mozdulatai kímértek, szabatosak, hangja egyenletes, hűvös, majdnem oktató. Ezek az első benyomások” — zárja le ezt a motívumot, hogy a fontosabból beszéljen. „Az ifjú Józsefről olvas fel, akit eladnak Potifárnak. ... Igen,

mégiscsak ez a legnagyobb művészet, ez a lenyűgöző erejű láttatás, a reális vízióknak ez a félelmes tisztasága, az, ami Thomas Mann előtt csak egy-két kiválasztottnak sikerült, köztük Homérosznak és Tolsztojnak.”

S nem tud szebb dicséretet mondani Thomas Mann művészetére: ha a József-legenda igaz lett volna, így lett volna igaz. Mann a mítoszt, a legendát valósággá emeli, mert tudja, hogy nincs mélyebb és költőibb a valóságnál. Valósággal aforizmaszerűen zárja ezt a gondolatsort: „Nincs szebb és átszellemültebb világ a tények világánál; nincs bonyolultabb és színesebb lény egy mindennapi embernél.”

De Thomas Mann felolvasása is csak egy pillanatra készítheti esztétikai problémákon töprengeni ezt a remek irodalomértőt. Hiszen mi jut eszébe Thomas Mannról is? Természetesen az aktív, ma úgy mondanánk, az elkötelezett humanizmus nagy európai reprezentánsa. A Mario írója, aki tudja, hogy a római úr passzív nem akarása kevés: Mariók kellene, akik lelővik a Csipolákat: a varázslót. Így bontakozik ki ezekből az életmű peremére szorult glosszákból is a harmincas évek igazi képe. A kötet legfontosabb magyar témájú írásai Radnóttal, Illyéssel, József Attilával és Veres Péterrel foglalkoznak.

Gondos Ernő szép és jó munkát végzett. Igen hatásosak a kötet fotói is. (Csupán félért volna még egy népszerű kiadványban is a Bálint György szerzőségét hitelesítő érvek legalábbis távirati stílusú felsorolása.)

Varga József

Pap Károlyné: Fények és fénytörések. Bp. 1971. Magvető K. 114 l.

„A kör a fontos: hogy milyen nagyságú kört kerekít ki magának az ember maga körül. Az én köröm: Berinkei” — Pap Károly alteregója — vallja *Bűnbánat* című regényes visszaemlékezéseiben a szerző. És a választott világ Pap Károly halála óta is változatlan. Nem a konzervatív névhasználatához való ragaszkodásnak, de szimbolikus jelentésének érezzük, hogy íróként is férje nevét vállalja. Az írás csupán a „szolgálat” folytatása, és talán az egyetlen lehetséges „életforma” is Pap Károlyné számára. „Őt idéztem magamban minden sorommal. Az élményt. Az ő pusztulását. Belevarázsooltam mindenféle történetbe.” Új könyve, a *Fények és fénytörések* — melynek egyes részletei folyóiratok hasábjain, illetve novellisztikus feldolgozásban már korábban megjelentek — azonban másféle „varázslat” eredménye. A bevallott cél túlságosan szerény: hogy „a Pap Károllyal kapcsolatos dolgokról jegyez-

zem fel mindazt, amit emlékezetem meg-
örzött". Az író látszólag visszahúzódik az
emlékeit regisztráló szerepébe. A jó memoár
azonban — s a Pap Károlyné könyve ilyen —
nemcsak adattár, de szépírói teljesítmény is.
Szubjektív „műfaj”: az arcon, az események
az emlékező szemszögéből tükröződnek. A
szerző ezúttal férje kortársainak, barátainak,
szellemi fejlődése meghatározóinak arcképeit
rajzolta meg, és azokét, akik már csak műveik-
nek lehettek értői, tisztelői, gondozói. Mód-
szere és írói eszménye: emlékei tartományá-
ból olyan epizódokat kiválasztani, melyeket
— ahogy Elek Artúrról szólva mondja —
„csak nagyítóval kell néznünk, s benne van
az egész ember.” Néhány mondatban egy
arcot, egy világot képes felvillantani. Osvát
például aligha lehetett volna találobban
jellemezni mint azzal, hogy „semmi más
nem maradt utána, csak: írók.” Hunyady
Sándort így látja: „A világ minden férfija
tanulhatott volna tőle lenyűgöző, asszony-
bolondító, gavallér modort, minden kezdő:
írni tudást, minden zsugori: pénzkidobást,
minden léhűtő: szomorkás hallgatagságot, és
minden hallgató: csodálatos előadóképes-
séget.” Pap Károlyné az ember jellemét min-
dig komplex egészként érzékeli, „nagyítója”
a szép és torz, a nemes és kisszerű vonásokat
egyformán megmutatja. Mikes Lajos meg-
értő, bőkezű pártfogó, de rejtélyes módon a
Baumgarten-díj odaítélésekor Pap Károly
ellen fordul. Németh László befogadja a lakás
és biztos megélhetés nélkül maradókat, az
*Ember és szerep*ben viszont megtagadja őket.
Móricz Zsigmond is „kétarcú” Pap Károlyné
szemében: a leányfalui házban kertészkedő,
lányaiektól aggódó családapa és az alkotás
törvényeit, kinjait ismerő, sőt áldozatait is
megkövetelő író. A fiatal Illyésnek „kedves,
fiús, szerény minden mozdulata”, de ugyan-
akkor „f. l. nyes, diplomata modorú költő”.
Néhol persze több a fény vagy erősebb a
fénytörés, mint a valóságban, jelezvén, hogy
az emlékezőt szubjektív érzelmek, indulatok
befolyásolják. Ez a személyes jelenlét azon-
ban előnyére is szolgál a könyvnek. Közvet-
lenségének titka a sajátos asszonyi látásmód
(például a József Attiláról szóló részben), az
élőbeszéd erejével ható elbeszélő-fordulatok
és általában az elmúlt dolgoknak olyan inten-
zív átélése, mely a jelenben történés benyo-
mását kelti.

A *Fények és fénytörések* egy másik rétege,
a Pap Károlyra vonatkozó részben ismeretlen
adatok „közlése” kivált az irodalomtörté-
nész, a biográfus számára érdekes. Pap
Károlyné, mint más írásaiban, itt is megem-
líti, hogy férje sohasem tudott teljesen ki-
szakadni Osvát „bűvöletéből”. A *Megszaba-
dítottól a haláltól* expozíciójának végső válto-
zata Osvát tanácsát követve formálódott ki.
Eddig mégsem számoltunk eléggé szerepével

a Krisztus-téma alakulásában, szinte „rög-
eszmévé” válásában. Ismeretlen adalék, hogy
Pap Károly említett regényét ingyen ter-
jesztendő „népkönyv”-félenek szánta, talán
tolsztoji mintára, ahogyan Erdélyi József
tette versűjságjával, könyveivel. Fontosnak
érezte tehát társadalmi vonatkozásban is,
ami bizonyíték a mű „korszerűsége”, para-
bolikus jellege mellett.

Pap Károlyné szerint Móricz Zsigmond
egy beszélgetésük alkalmával őt alkotában,
sorsában első feleségéhez hasonlította. Ez a
mozzanat olyan szempontból érdemel figyel-
met, hogy akár Móricz, Pap Károly nőalak-
jaiban is sokszor felismerhetők a feleség jel-
lemvonásai, a túlradó szeretet groteszk és
szánandó kiszolgáltatottsága, kettejük kap-
csolatának egymást és önmagukat győtrő
jellege.

Fontosak a Pap Károly irodalmi tájéko-
zódására utaló megjegyzések; Petőfit, Hei-
nét, Shakespeare-t, József Attilát, Juhász
Gyulát szerette. Hatásukat ki lehetne mu-
tatni életművében. Petőfi, Heine, Juhász
egyébként nemzedéke nagy részének is
jelentős élménye volt. Felesége műveinek
tisztelői, barátai között említi Elek Artúrt,
Nagy Endrét. Érdemes volna megvizsgálni,
miért értezték magukhoz közelállónak Pap
Károlyt, és miért éltek tovább vagy éledtek
fel a romantika és a századelső problémalátá-
sának, életérzésének bizonyos vonásai nála
és a vele egyidőben indulóknál.

Ugyancsak irodalomtörténeti szempont-
ból érdekes Hunyady Sándor egyetlen — az
Irgalom című novelláskötetéről írott — Pap
Károly recenziójának a története, amelyre
elsőként Pap Károlyné hívja fel a figyelmet.
Sajnáljuk, hogy ez az írás nem szerepel
Hunyady hírlapi cikkeinek nemrég megjelent
gyűjteményeiben (*Almatlan éjjel, Három
kastély*), hiszen a kritikus benne saját írói
eszményeit is megfogalmazta: „Magánya
senki ellen sem szól, csak önmaga ellen. A
gyengeségek ellen, amelyek az író legvesze-
delmesebben kerülgetik... Irtózza kerül
mindenféle hatásvadászatot, poént és semmi
sem áll tőle távolabb mint, hogy játsszon
alakjaival vagy a nyelvvel. Inkább kegyet-
lenné lesz, semhogy leírjon egy pontatlan
vagy felszínes szót... De ez a kegyetlenül
igaz hang ugyanakkor a legnagyobb érzé-
kenységre is képes.”

Végül a filológiai pontosság kedvéért egy
helyreigazítást kell tennünk. Pap Károly
Atom című novellája nem a Magyar Csillag-
ban jelent meg először. (*Újesztendő* cí-
men a Múlt és Jövő-ben (1934), *Bibliai
tavaszünnepe* címen az Ararat évkönyvben
(1940) már korábban is napvilágot látott.

A Pap Károly szellemi környezetét,
szűkebb világát megismerni akarók számára
figyelemreméltó olvasmány a *Fények és*

fénytörések. A szerző eddigi művei közül a legpóztalanabb. Talán most sikerült igazán megvalósítania, amit a kezdő novellistának Osvát tanácsolt. Írása nemcsak „finom”, de átélte élmények „igazságával párosul”.

Petrányi Ilona

Bibliografie československé hungaristiky za léta 1966—1968. Sestavil a k vydání připravil Richard Pražák. Brno, 1971. Universita J. E. Purkyne. 98 p.

A brnói egyetem közép-, kelet- és délkelet-európai tanszékének kiadványsorozatában, e sorozat 2. köteteként jelent meg ez a sokszorosított eljárással 150 példányban előállított mű, amely a címben jelzett időszak valamennyi csehszlovákiai (cseh, szlovák, csehszlovákiai magyar) szerző magyar tárgyú (a mai Magyarországot érintő, a történeti Magyarország magyar vonatkozású s a magyar etnikai elemről szóló) művét tartalmazza. A mai Magyarország vagy más állam területén élő magyar szerző munkáját csak akkor veszi fel, ha az egy, a fenti kritériumoknak megfelelő mű ismertetése vagy bírálata. Tíz részre oszlik: I. *Általános rész* (A. Tudományszervezés: 1. folyóiratok, gyűjtéményes munkák, 2. intézmények, múzeumok, könyvtárak, egyesületek, kiállítások és i. t., 3. konferenciák, kongresszusok, szimpóziumok, stb., 4. személyes rész, nekrológok, stb., 5. a tudományos kutatás helyzete, nemzetközi tudományos együttműködés. B. Bibliográfiák. C. A források s a forrásokról szóló tudomány: 1. nyelvtudomány, 2. irodalomtudomány, 3. történelem, 4. etnográfia és folklór.) II. *Nyelvtudományi hungarisztika.* (1. A magyar nyelv s az egyetemes és összehasonlító nyelvészet, 2. etimológia és onomasztika, 3. a magyar nyelv grammatikai és lexikális fejlődése, 4. korunk magyar nyelve, 5. a nyelv gyakorlata.) III. *Irodalomtudományi hungarisztika.* (1. Általános és összehasonlító jellegű munkák, verstan, 2. régi magyar irodalom 1772-ig, 3. a magyar irodalom 1772—1849 között, 4. a magyar irodalom 1849—1905 között, 5. a magyar irodalom 1905—1945 között, 6. korunk magyar irodalma.) IV. *Magyar történelem.* (1. Általános és összehasonlító jellegű munkák, 2. Magyarország — Hungaria — története 1526-ig, 3. Magyarország — Hungaria — története 1526—1849, 4. Magyarország — Hungaria — története 1849—1918, 5. Magyarország története 1918—1945, 6. Magyarország története 1945 után.) V. *Etnográfia és folklór.* (1. általános és összehasonlító jellegű munkák, 2. Magyarország néprajza.) VI. *Magyarok Csehszlovákiában.* (1. a csehszlovákiai

magyarok irodalma 1918-tól, 2. a csehszlovákiai magyar nemzetiség történeti problematikája 1918 után, 3. a csehszlovákiai magyar nemzetiségi enkláv néprajza). VII. *A felhasznált publikációk jegyzéke.* VIII. *Rövidítésjegyzék.* IX. *Névmutató.* X. *Tartalom.*

Az egyes műveket sorszámmal ellátó, áttekinthető, igen nagy gonddal, filológiai pontossággal összeállított bibliográfiából bennünket természetesen elsősorban az I., III. és VI. fejezet címszavai érdekelnek. Ezek viszont teljesebbé teszik a csehszlovákiai magyar irodalomról és a Csehszlovákiában működő hungaristák munkásságáról eddig alkotott képünket, s ezért nélkülözhetetlenek. A 934 tételből álló felsorolás lapozgatása közben hiányérzetünk szinte nem is akad. A mű használhatóságát még az is növeli, hogy a szerző minden egyes tételnél rövidítéssel még a *műfajt* is megjelöli, hogy ti. monográfiáról, tanulmányról, ismertetésről stb. van-e szó? Talán mindössze arra hívnók fel e hézagpótló mű összeállításának figyelmét, hogy a továbbiakban a csehszlovákiai magyar irodalomról szóló munkákat mi a magunk részéről akkor is felvennők e jegyzékbe, ha történetesen nem Csehszlovákia területén élő szerző tollából származnak.

Reméljük, hogy Pražák e fontos munkáját folytatni fogja, s közlésezi a csehszlovák hungarisztika 1968 után megjelent publikációinak jegyzékét is.

Sziklay László

Das ungarische Bibliothekswesen. Vergangenheit und Gegenwart. Zusammengestellt von Csaba Csapodi. Wien, 1971. Österreichisches Institut für Bibliotheksforschung. 64 S. (Biblos—Schriften. Bd. 63.)

Könyvtörténet és irodalomtörténet: nehezen választhatók el egymástól, különösen a régebbi századokban, így mindkét diszciplína számára egyaránt nyereség Csapodi Csaba összeállítása. A tematikájában és arányaiban gondosan megszerkesztett cikkgyűjtémény eredetileg a Biblos 1970—1971-es évfolyamaiban látott napvilágot, jeles hazai szakemberek tollából.

A magyar könyv történetét Cs. Gárdonyi Klára (*Das Zeitalter der Kodizes*) és Borsa Gedeon (*Das Zeitalter des gedruckten Buches bis 1800*) magvas dolgozatai, a könyvtárak állománygyarapodási és intézménytörténeti histórikumát Csapodi Csaba (*Geschichte der ungarischen Bibliotheken*) és Kovács Máté (*Die Entwicklung des Bibliothekswesens in Ungarn nach dem Zweiten Weltkrieg*) írásai tartalmazzák. Külön cikkek foglalkoznak a magyarországi bibliográfiai (Szentmihályi Já-

nos) és dokumentációs munka (Rózsa György) helyzetével. Végül Mezey László részletes és a külföldiek számára különösen fontos ismertetése olvasható az Akadémia égisze alatt létre hozott Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság történetéről és sokoldalú tevékenységéről.

Ami a kódexirodalom tárgyalását illeti: a kéziratosság öt évszázadra terjedő időszakát — rövidség és egyszerűség kedvéért — egyetlen összefüggő folyamatként dolgozza fel a szerző, s ilyen alapon *joggal mutat rá*, hogy a Mátyás-kori humanizmus évtizedeiben ért először delelőjére (Höhepunkt) hazai könyvművészetünk és könyvkultúránk (14). Felvethető azonban: vajon nem kellett volna-e mégis élesebb különbséget tenni középkor és reneszánsz között, már csak azért is, hogy a jogos dicséretnek (ein hohes Niveau) helyett a középkorban is megállapítsunk egy tetőpontot valahol a Néksei-Biblia, a vatikáni Képes Legendárium vagy a Képes Krónika táján?

A nyomtatott könyv története szintén nagy időszakaszt, nem kevesebb, mint nyolc évszázadot ölel fel. A szerző itt sem él különösebben éles peiodizációval (hasonlóan az előbbi fejezet írójához), *találónan megválasz-*

tott jelzői azonban a dolgozat egyre gazdagabb — monográfiára elegendő — adat-tengerét is képesek áttekinthetővé tenni.

Végül *markáns fejlődésrajzot* olvashatunk a magyar könyvtárak történetéről. A középkori közgyűjtemények után a reneszánsz korában lépnek be első ízben — magánkönyvtáraik révén — egyes írók és mecénások a könyvtártörténetbe, s ennek megfelelően talán ezekben az időkben válik legszorosabbá könyv és irodalom egymásra utaltsága, együttélése. A humanista Mátyás király európai hírv könyvtára, a Bibliotheca Corviniana bravúros bemutatása: *a dolgozat egyik legsikerültebb része*. De előkelő helyet kapnak a többiek is: Vitéz és Janus, valamint a többi írók, költők (Váradi, Báthori, Garázda) és bibliofilek (Bakócz, ifj. Vitéz és Dóczy). Megjegyzendő azonban, hogy Garázda életrajzi adatában, mely szerint ő „Grosspropst von Neutra” lett volna (24), két különböző forrásadalék kontaminálódott: 1501-ig *nyitrai* főesperes, attól kezdve pedig Esztergomban a szentistváni káptalan *nagyprépostja* volt. Janus születési évszáma is javítandó 1433-ról 1434-re.

V. Kovács Sándor

Komlós Aladár köszöntése

Azt mondják, az utolsó félszázadban több évtizeddel hosszabbodott meg az emberi élet. S az életkorral — nemünk fejlődésének igazi fegyverténye ez — az alkotó szakasz időhatárai is messze kitértek. Öreg tudósaink kötetei, mindenesetre, rendre igazolják ezt. Köztük első sorban áll a nyolcvanadik évét most betöltő Komlós Aladáré.

Folytonos változás és szilárd állandóság jellemezte mindig Komlós Aladár tevékenységét. Születésnapj tanulóévkötetében is mennyi az új gondolat, mily sok a korábbi eredményeit kibővítő, átfőrtalmazó, fölülvizsgáló nézet. S mily makacs a ragaszkodás magatartásának emberi, tudósi, erkölcsi alapelveihez.

Útja, míg arra a magaslati pontra elért, ahol ma áll, hosszú volt és kitérőkben gazdag: az irodalomtörténetírás csak élete második felében lett tevékenységének fő területe. Hátráthatatták ezek a kitérők az intézményes tudósság ranglétráin, de bő tapasztalatokkal kama-toztak neki, mindenek előtt az irodalmi életnek, az irodalom történeti mozgásának személyes érdekű, belső tapasztalatú ismeretével. A tudós, aki az iskolapadtól menetrendszerűen haladt szakmája sinpárjain előre, bizonyosan sokat nyert vele szemben a módszeresség és a szak-irodalmi ismeret tekintetében, az irodalmi élet ilyen belső tájékozottságú, ilyen személyes élményű ismeretére azonban nehezen, alig tehetett szert.

Az irodalmi műveket Komlós a történelmet alakító, a történelemmé váló társadalmi élet-küzdelem egy-egy tényeként fogta föl kezdettől fogva. Esztétikai tényeként, mert meg volt győződve, hogy az ember küzdelme létének értelméért, életének teljességéért a művészet jelenléte nélkül lehetetlen. A költészetet, a költői művet az élet megvilágító gyújtópontjának mondja a líra mibenlétéről elmélkedve. Attól a szereptől, amit az író egy-egy művével, mint esztétikai ténnyel a maga korszakának küzdelmeiben betöltött, nem tudott s nem is akart elszakadni, elvonatkoztatni. Ez a tudott és vállalt kötöttség akadályozta is néha, kétségtelen — többnyire azonban segítette. Nem helyezte mindig a keletkezéskörülményeknél egveteme-sebb lelki, létszemléleti távlatokba is a művek jelentését, de konkrét keletkezéskori funkció-jukat szinte mindig hibátlanul ragadta meg. Arannyal szemben például egész pályáján át bizonyos tartózkodást, sőt hidegséget tanúsított; a Deák mellé álló, a Deák-politika ellen föl nem szólaló irodalomközeleti szerepvívó, úgy lehet, el-elfedte előtte az európai szintű, a létről minden utódkornak megvilágítást üzenő nagy költőt. Vagy talán a számára idegen emberi egyéniség, magatartás, sorsalakítás távolította, kedvetlenítette el. Akármiként van is: fájjal-juk ezt. Ugyanakkor azonban nagy tisztelettel és csodálattal adózunk annak a mély értésnek, amelyet Vajda s a vele rokon egyéniségű és tevékenységű költők szerepe iránt mutatott.

Az irodalomtörténet lehető szempontjai közül elsősorban a magatartás kérdése foglalkoz-tatta. A művekben testet öltő, a társadalmi tetté váló magatartásé. De jól tudta, az a mű fe-jezheti ki igazán szerzője magatartását, és alakíthatja olvasójáét, amely művészi tekintetben tökéletes. S fordítva: a tökéletes mű, bármennyire nem érzékeljük is mindig közvetlenül, mellőzhetetlen érték egyénnek, társadalomnak egyaránt. Baudelaire-hoz például akkor is for-rón ragaszkodott, midőn némileg tanácsalannul álltunk e nagy költővel szemben. Lírikusként indult: a művészi szépség foglalta el nála az első helyet. Az irodalomtörténetírásba a kritika oldaláról érkezett; a Nyugat ama korszakából és rétegéből, amelyben sokféle ítéleti szem-pontot voltak képesek méltányolni; első helyre azonban rendszerint mégis az író társadalmi—erkölcsi magatartását emelték. Komlós egyik mestere, Ignótus is, bár fennszóval, már-már hivatkozva hirdette a kritikai impresszionizmus igéit, de a maga kritikai gyakorlatában követ-kezetesen és felelősen arra figyelte, mi az írónak a viszonya, mégpedig a művén át megnyilat-kozó viszonya a társadalmi—szellemi haladáshoz.

Komlós esztétikai alkat, az esztétikai elem azonban elválaszthatatlan egyéniségében a morális igénytől; s morálja egvértelműen szociális fogantatású és értékrendű. Hangoztatott ugyan nem egyszer impresszionista vagy parnasszista kritikai elveket ő is, valójában azonban

legtöbbször ő is azzal mért, segíti-e vagy sem a költő a méltánytalanságot szenvedők ügyét. Természetesen, itt nemcsak a közvetlen és nyílt politikai méltánytalanságokra kell gondolnunk, hanem az életforma, a szokásrend, a gondolkodásmód, az érzület méltánytalanságaira is. A radikalizálódás liberális eszmevilág humanitás-eszményét, haladás-élvét tartotta szem előtt kezdetben, később egyre több radikális és szocialista gondolat járta át írásait. A maga vallomása szerint Jászihoz vonzódott leginkább. Azokhoz fűzte mély rokonszenv, akik segítették széttépni a béklyókat, amelyek az egyéniség kibontakozását feudális közhatalmi normák követelményeivel, jelszavával gúzsba kötötték. Majd pedig azokhoz is, akik a fölszabadult egyéniség új közösségi formáit keresték.

Szenvedélyesen hisz az igazság és igazságosság föl kutatásának lehetőségében és kötelezettségében. Stílusátörékvéseiktől függetlenül olyan alkotókhöz fűzte rokonszenv, akikben közvetlenül és áttétel nélkül érezhette meg az igazság akarásának ezt a kötelezettségét és szenvedélyét. Nemcsak Vajda és Ady, hanem Kassák és Veres Péter, nemcsak Komjáthy és Reviczky, hanem Illyés és Babits is erősen vonzotta. Sokféle vállalkozásban vett részt, de írói csoportterüdekek-nél mindenkor fontosabbnak tartotta az igazság ügyét. A népies-urbánus vitán például lényegében mindvégig kivülről maradt; s jellemző módon, noha etnikai tekintetben nagyon is érezhette Bródy erkölcsi—társadalmi igazát, sérelmének súlyát, Bródy művészi túlértékelése ellen is fölemelte szavát. Főhíborodással fordult szembe mindig mindennemű diszkriminációval, de higgadt tárgyilagossággal tudta szemlélni, megértő türelemmel tudta boncolni a történeti képződmények, a berögzött tudat kötő, béklyózó erejét. A magyar zsidóság sorsára nézve tanulmányainak egy-egy találó megjegyzése megvilágító erőben gyakran történésnek és szociológusok elemzésével ér fel. Csak sajnálhatjuk, hogy ő, aki ilyen mélyen ismeri, aki ilyen vállaltan éli át nemzetünk e rétegének problémavilágát, sohasem bírt időt szakítani e kérdéskör monografikus vagy legalább esszészerű földolgozására. Azok az esztendők, amelyekben mint fiatal kritikus először nézett érett fejfel szembe a magyar világgal, épp e kérdéskör kiéleződésének éveit voltak; s aztán, fájdalom, e kérdések végig is kísérték nemzedéke útjának egész első felét. Komlós tiszta, hűséges, féltő nemzetudata biztosíték lehet szava érdekének és súlyának. Történetírásunk nem térhet ki e problémakör elől; becsülettel, alaposan, igaz történetiséggel hozzá kell nyúlnunk; történetírásunk e korszakról nélküle csonka, eredményei csupán féleredmények. S mai tudatunk humanitására sem közömbös az őszinte szembenézés, a tiszta megértés.

Alkata, szenvedélyes hite az igazság kimondásának szükségében, szenvedélyes bizakodása az igazságosság megvalósításának lehetőségében elsősorban a líra és a kritika felé fordította. Járatos régebbi korok irodalmában is, főleg a reformkorban; aki azonban ennyire szorosan fűződött az irodalmi mű életközlembeli szerepéhez, aki ennyire benne élt kora irodalmi mozgásában, természetszerűen összpontosította és határolta kutatásait a jelenre és előzményére, a közelmúltra, a félmúltra. Legfontosabb két műve (alapmunka mindkettő a korszak kutatói számára) e két terület közelmúltjának összefoglalása. Tett ugyan termékeny kísérletet arra is, hogy tárgyait elméleti tanulmányokban is megragadja, valójában azonban a személyes átélésre és a műveltségi tapasztalatra támaszkodás jellemzi összefoglalásait. Verset is írt, szép műfordításokat is nyújtott át, s regényt is szerzett: művészi érzékenysége és igénye sokrétű, mélyen átélt műveltséggel társulva pontosan érzékelő és mérő izléshez juttatta; ítéleteiben rendszeren ez az izlés vezérelte inkább, mint elméleti rendszer vagy elvont esztétikai megfontolás.

Nem tartozott a részleteket vésegető, az egyes mozzanatokat domborító, a mondatokat cizelláló ötvös esszéisták sorába. Stílusa, cikkei, tanulmányai egészének dinamikájában érvényesült. A gondolat, a vélekedés hevülten polémikus vagy meggyőződéstől átítatott előadása kölcsönzi stílusa nyugalmát. Van pátosza, retorizálás, van lendülete dramatizálás, van bensősége intimitás, kolorizálás nélkül. Fiatalabb pályatársai közül is — akiket mindig szívesen olvasott és örömmel ismert el — főleg azok műveire figyelt, akiknél tudás és tárgyszeretet meggyőződéssel egyesült; *Sőtér Nemzet és haladás*-ra például vagy Király Ady monográfiájára.

Elismerésben nem valami bőven volt része. Sztoikusán vette a Hivatal figyelmetlenségét; tudta mint ahogy barátai és tisztelői tudják, nem rangosnak kell lenni a tudományban, hanem olvasásra érdemesnek.

Az emberi életkor az utolsó félszázadban meghosszabbodott, az alkotó időszak határai pedig kitágultak. Komlós sokféle vállalkozásban vett részt hosszú pályája folyamán. Emlékeivel, személyes otléte vagy hallomása bizonyítékaival mégis ritkán érvelt. Az emlékezők mai árfolyamvesztő áradásában az ő visszatekintéseinek bizonyosan volna valódi haszna és hitele. Születésnapj köteve tanúsítja, a múlt törekvéseinek jelenre vonatkozó képességét oly frissen őrzi ma is mint évtizedekkel ezelőtt. Eljövendő esztendeiben (— számosak legyenek és egészségesek! —) ezért, egyéb tanulmányai mellett, bizonyosan pályája emlékeit látna örömmel minden barátja és olvasója.

Németh G. Béla

A Reneszánsz-kutató Csoport 1971. évi munkája

Az Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjának 1971. évi tevékenységére legfőképpen a nemzetközi kooperáció erőteljes továbbfejlesztése volt jellemző. Ebben az esztendőben bontakozott ki erőteljesen a Csoportnak és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája moszkvai Világirodalmi Intézetének közös munkája: a reneszánsz irodalom alapkérdéseiről és periodizációjáról. Ebben a franciái megjelenő kötetben szovjet és magyar irodalomtörténészek mintegy 15 tanulmánya tesz majd kísérletet a reneszánsz sajátosságainak, illetve a reneszánsz korszak fogalmának és időbeli határainak a körvonalazására a különböző irodalmakban. Szovjet kollegáink már annyira előrehaladtak a munkában, hogy négy, új megfigyelésekben és gondolatokban igen gazdag, terjedelmes tanulmány szövegét 1970 november 29-én Budapesten vitára is bocsátották. Ez alkalommal a tanulmányok szerzői közül vendégünként üdvözölhattük N. I. Balasov, és A. D. Mihajlov professzorokat, akik közül az előbbi egyúttal a kötet szovjet társszerkesztője.

Eva Kushner ottawai professzornak és André Stegmannak, a Tours-i Reneszánszkutató Intézet igazgatójának a megtisztelő meghívására Csoportunk bekapcsolódott annak a nagy reneszánsz-szintézisnek a munkálataiba is, amely a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AIRC) égisze alatt készülő összehasonlító európai irodalomtörténet keretében fog megjelenni. E vállalkozás programjáról és tervéről megbeszélések folytak Budapesten A. Stegmann (április 28—május 9) és E. Kushner (június 21—23) itteni látogatásai során, majd július 16-án Toursban, a XIV. Nemzetközi Humanista Kollokvium alkalmával s végül november 15—18-án ismét Budapesten. Ez utóbbi alkalommal került sor a négykötetes mű tervezetének az európai összehasonlító irodalomtörténet munkálatait irányító koordinációs bizottság által való elfogadására, s vele a szerződés megkötésére. Csoportunk, mint a reneszánsz-kötetek munkálatainak az ottawai és a toursi mellett harmadik bázis-intézete, a kelet-európai tudósok részvételét biztosítja a vállalkozásban, valamint gondoskodik a kelet-európai reneszánszra vonatkozó ismereteknek a műbe való beépítéséről.

Köszönettel fogadtunk el egy másik külföldről jövő javaslatot is, melyet Félix Castan, a Montauban-i Barokk Intézet igazgatója tett. Felajánlotta, hogy „Baroque” c. nagysikerű kiadványsorozata számára állítsunk össze egy külön számot a magyarországi barokkról. A Klaniczay Tibor és Varga Imre szerkesztésében készülő kötet, melyben a legkülönbözőbb szaktudományok képviselői fogják egy-egy tanulmányban megvilágítani a magyarországi barokk egy-egy nemzetközi szempontból is tanulságos alapkérdését, 1973 elejére fog elkészülni.

A fentiekben kívül tovább folytatódtak legrégebb nemzetközi vállalkozásunknak, a kelet-európai reneszánszt tárgyaló, Varjas Béla irányítása alatt készülő összefoglalásnak a munkálatai. Legújabbban horvát kollegáink ígérték ehhez jelentős hozzájárulást. E készülő nagy munka elősegítésének a jegyében került megrendezésre a Csoport és az érdekelt tanszékek második reneszánsz ülészaka 1971-ben Sopronban.

Az 1971 május 6—7—8-án „A közép-európai humanizmus kérdései” címmel megrendezett ülészak összekapcsolódott Lackner Kristóf születésének 400. évfordulójával. Mintegy 60 kutató és mintegy 60 egyetemi hallgató élvezhette ez alkalommal Lackner városának, Sopronnak a vendégszeretétét és a vendéglátók jóvoltából kitűnő körülmények között folytathatta munkáját. A Varjas Béla által kialakított tudományos program keretében tizenketten tartottak előadást, közöttük négy külföldi kollegánk is, nevezetesen: Stefan Barbarić (Zára), Dávid András (Újvidék), Jan Ślaski (Varsó) és Waclaw Urban (Krakkó), akik nemcsak értékes mondanivalójukkal tisztelték meg az összejövetelt, hanem azzal is, hogy előadásukat magyar nyelven tartották meg. Az ülészakon bemutatott dolgozatok különösen a humanizmus kései, a XVI. század második és a XVII. század első felére terjedő szakaszának problémáit világították meg, összekapcsolva a magyarországi humanizmus kérdéseit a környező országok irodalmának problémáival. Az ülészakon elhangzott előadások a „Helikon” 1971. évi 3—4. számában jelentek meg, az előadások vitáinak ismertetésével együtt.

A reneszánsz kutatás nemzetközi áramába való bekapcsolódásnak jelentékeny mozgatója lett a már korábban tervezett latinnyelvű szövegkiadás-sorozat. Az eredetileg „Scriptores Latini Renascentium Litterarum in Hungaria” címen Pirnát Antal szerkesztésében tervezett sorozat ügye, Juhász László 1970-ben bekövetkezett tragikus halála után új alapokra helyeződött. Csoportunk közvetítésével a Juhász László által alapított és szerkesztett „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum” eladatlan kötetait az Akadémiai Kiadó megszerezte, úgyszintén a sorozat folytatásának a jogát is. Korábban tervezett sorozatunk ezért a Juhász-féle vállalkozás címével fog megjelenni s az új kötetekkel együtt a még Juhász által kiadott 40 régebbi füzet is kapható lesz. A vállalkozás megnövekedett méretei szükségessé tették a legkompetensebb szakemberekből álló külön szerkesztő bizottságnak a felkérését is. Ennek tagságát Borzsák István, Horváth János, Kardos Tibor, Mezey László, Pirnát Antal és Székely György vállalták; a szerkesztés gyakorlati feladatait továbbra is Pirnát Antal végzi. Az általa kidolgo-

zott részletes kiadási szabályzatot, valamint az új tervet a Bizottság az elmúlt év során beható vita után jóváhagyta. Ennek értelmében a sorozat nem fog korlátozódni a reneszánszkori magyarországi latin irodalom termékeire, hanem a Juhász-féle sorozat eredeti profilja szerint a reneszánsznál korábbi és későbbi magyarországi latin művek kiadását is feladatának tartja, sőt a későbbiek folyamán esetleg más országok latin alkotásainak is kész lesz helyet biztosítani. A sorozat számára készülő kötetek közül jelentősen előrehaladt Boronkai Iván Vitéz-, valamint Kulcsár Péter Brodarics- és Ransanus-kiadása. A sorozat tervében szereplő legjelentősebb munka a Janus Pannonius kritikái kiadás, mely Horváth János és Kardos Tibor közös munkájaként az elkövetkező években fog elkészülni. A kritikai kiadás munkálatainak megindulása egyúttal kapcsolatban áll a Janus Pannonius évforduló megünneplésének előkészítésével. Ez utóbbi már 1971 júniusában megkezdődött, a Kardos Tibor elnökelete alatt működő Előkészítő Bizottság jóvoltából. A latin humanista irodalom kutatásának fellendülésével egyidőben Csoportunk tovább építette nemzetközi összeköttetéseit s ennek jegyében Pirnát Antal 1970 augusztus végén részt is vett már a Leuven-ben megtartott I. Nemzetközi Neolatin Kongresszuson, ahol a magyarországi latin humanista irodalomról előadást is tartott.

A fenti munkálatok mellett tovább folytatódta a Csoport többi tervmunkái is. Ezek legszébb látható eredménye a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának VI. kötete, mely Stoll Béla gondozásában Szenci Molnár Albert verseinek kritikai kiadását tartalmazza. A folyamatban levő monografikus munkák (Komlövski Tibor, Pirnát Antal, Varjas Béla, V. Kovács Sándor) mellé egy további csatlakozott, a Balassi-strófa történetének feldolgozása, amely az 1970 szeptemberében a Csoporthoz került gyakornoknak, Horváth Ivánnak a munkája.

A Csoportnak a régi magyar irodalomtörténeti tanszékkel közösen tartott felolvasó-üléssorozata az egész év folyamán rendszeresen folytatódott. 1970-ben az alábbi előadások hangzóttak el:

- Ritoók Zsigmondné: A politikai szatíra a XVI. században (január 13)
- Botta István: Fráter Gáspár (február 17)
- Holl Béla: Fráter Gáspár Mária-éneke (február 17)
- Klaniczay Tibor: Nicasius Ellebodus és poétikája (március 17)
- Komlövski Tibor: A magyar reneszánsz két költő-karaktere (április 14)
- André Stegmann (Tours): Signification du premier humanisme français (április 29)
- Felix Castan (Montauban): Le Midi occitan et la perspective des études baroques en France (június 9)
- Eva Kushner (Ottawa): Le dialogue comme genre littéraire à la Renaissance (június 22)
- Gál István: Sir Philip Sidney Magyarországon és Közép-Európában. — A XVI—XVII. századi angol—magyar kapcsolatok problémái (június 23)
- Csapodi Csaba: A Petancius-probléma (szeptember 22)
- Bóta László: Basa Pista balladája (Balladáink történeti eredetének kérdéséhez) (október 20)
- Czeglé Imre: Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról (november 10)
- Tarnóc Márton: A késő-reneszánsz értekező próza szépirodalmi elemei (december 3, Debrecenben)

Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia verseinek kronológiája (december 3, Debrecenben)

Gombárné Lábos Olga: Kecskeméti Alexis János (december 4, Debrecenben)

A Reneszánsz-kutató Csoport munkatársai közül 1971 folyamán többen folytattak kutatásokat külföldi gyűjteményekben, így Varjas Béla a zágrábi egyetemi könyvtárban és a zágrábi állami levéltárban, ahol első ízben volt alkalma a trakostyáni Draskovich levéltár anyagába betekintést nyerni; Varga Imre különböző szlovákiai levéltárakban, melyekből igen értékes misszilis levélmagyot gyűjtött össze a XVII. századból; Pirnát Antal pedig Romániában, ahol az antitrinitarizmusra vonatkozó kutatásait egészítette ki bukaresti, kolozsvári és nagyszebeni gyűjtemények anyagai alapján. A Német Tudományos Akadémia központi irodalomtörténeti intézetének meghívására Klaniczay Tibor 1971 március 23—24-én résztvett a XVI. századi német irodalom alapkérdéseiről írott kollektív munka vitáján.

K. T.

Szümpozion a pozsonyi egyetem magyar tanszékének ünnepére

A pozsonyi Komenský Egyetem magyar nyelv és irodalmi tanszéke, az Egyetem megalapítása 50. és az önálló magyar tanszék létrejötte 20. évfordulója alkalmából szeptember 17—18-án filológiai szümpoziont rendezett, amely azonban szélesebb társadalomtudományi és politikai érdeklődésre tarthat számot.

A tanácskozást a széleskörű és aktuális témakör jellemezte: a csehszlovákiai magyar nyelvi és irodalmi problematikától az egyetemes magyar irodalom és a szlovák—cseh—magyar kapcsolatokon keresztül az összehasonlító irodalomtörténetírásig és érdemleges elméleti nyelvtudományi kérdésekig. E gazdag tematikát nem utolsósorban az biztosította, hogy a szlovákiai magyar filológusokon kívül ott voltak azok a szlovák és cseh tudósok is, akiknek érdeklődése a magyar és ezen belül a szlovákiai magyar fejlődés kérdéseire is kiterjed. Tovább szélesítette a kört a magyarországi, romániai és lengyelországi részvétel. Ilymódon a különböző előadások, amelyek a szűkebb társadalomnak, a szlovákiai magyar nemzetiségnek lét- és fejlődéskérdéseit taglalták, nem leszükítve, provinciális keretek között hangzottak el, hanem sokágú összefüggésekben. Befelé szoros kapcsolatban a közös csehszlovák haza népeivel, kifelé pedig az azonos nyelvű és kultúrájú, de más országokban élő magyar nemzettel és nemzetiségekkel, amit a marxista összehasonlító módszer újabb összefüggésekbe helyezett.

A megnyitóban a tanszék vezetője, Turczel Lajos áttekintette a Komenský Egyetem magyar nyelv és irodalmi tanszékének történetét az 1930—31-es kezdetektől napjainkig. Már az indulás is a magyar—szlovák kapcsolatok útját egyengette; a magyar szeminárium munkája Pavol Bujnák irodalomtörténetés névelé fűződik egybe. A felszabadulást követő években a kiváló szlovák költő, Emil Boleslav Lukáč, a magyar irodalom kitűnő ismerője és tolmácsolója működött a tanszéken. Az 50-es évektől kezdve pedig a tanszék új feladatot kapott — megtartva persze tudományos törekvéseit és a kapcsolatokat ösztönző tevékenységét — a nemzetiségű politika szolgálatában a szlovákiai magyar iskolák számára képez tanárokat.

Az ülésszak munkája két: irodalom- és nyelvtudományi szekcióban folyt. Kiindulópontunk a szlovákiai magyar irodalom két világháború közötti progresszív hagyományai és jelenkori fejlődése. S bár e kérdéskörben több alapvető munka és összefoglaló látott napvilágot, a szümpozion előadói jó érzékkel válogatták ki témájukat, nem kevés új gondolatot fejtettek ki, eddig ki nem mondott összefüggésre utaltak.

Turczel Lajos, aki a haladó magyar diákszervezet, a Sarló irodalomszemléletének és irodalompolitikájának fejlődéséről monográfiát készít elő, néhány elvi kérdést vetett fel ebből a tárgykörből. Megállapította, hogy a Sarló nem elvont irodalmárkodásra törekedett, hanem az irodalmat nélkülözhetetlen eszköznek tartotta ahhoz, „hogy a fiatalság az új magyar közélet egészséges berendezéséért vívandó harcára a szükséges szellemi fegyverekkel szerelje fel magát.” Az 1928-ban megalakult Sarló kezdetben Ady, Móricz és bizony Szabó Dezső felé is fordult, később a valóság-irodalom gondolatát hangsúlyozták: „Az irodalom eddig a nép felé hirdetett utat, mi már a néphez találtunk: a dolgozó tömegek érdekeihez, s most az őket dokumentáló irodalmat akarunk.” Az 1931-ben megtartott Sarló-kongresszus pedig már behatóan foglalkozott a proletárkultúra elméleti és gyakorlati kérdéseivel.

Balogh Edgár, (Kolozsvar), a Sarló vezető alakja, a kiváló kommunista publicista, a vitában alapvető észrevétellel egészítette ki a fejtegetést: szükség van annak megvizsgálására is, hogy a Sarló milyen pozitív hatás váltott ki, ami a többi között jól megfigyelhető a népfrempolitika szellemében szerkesztett Magyar Nap (1936—1938) hasábjain. Balogh Edgár nagy érdeklődést keltő előadást is tartott Gaál Gábor romániai magyar marxista publicista, a Korunk főszerkesztője és Fábry Zoltán kapcsolatáról. Balogh Edgár a fennmaradt levelezés, amelyet az illegálisítás, a fasizmus alaposan megritkított, valamint Fábry és az ő levélváltása alapján rekonstruálta ennek az együttműködésnek néhány jellemző vonását és a két kiváló publicista emberi arcélére is rávilágított.

A csehszlovákiai magyar irodalom nemes hagyománya Győry Dezső antifasiszta lírája. Szeberényi Zoltán (Nyitra), aki a jeles költőről monográfiát írt, Győry antifasiszta és háborúellenes költészetét elemezte. Annak a költőnek a hangja, aki oly felejthetetlenül megfogalmazta a hazafiság és internacionizmus egységét: „Én minden népet félték attól, amitől féltém az enyém” — egyre erőteljesebben vált forradalmivá, s ezzel szoros egységben alakult költészetének formája.

A felszabadulás utáni csehszlovákiai magyar irodalom egy sokszínű területére tekintett Görömbei András (Debrecen). Ő az újabb szlovákiai magyar regény sajátosságait elemezte. Ezek sorában mindenekelőtt a művek emlékezés jellegét hangsúlyozta, ugyanis az írók áttekintették a bemutatott évtized, 1938—1948 szenvedésekkel teli nehéz időszakát. Az élményanyagból következtetett, hogy az írók sajátos szembesítő technikával dolgoztak: sorsokat állítottak szembe egymással azért, hogy így harcoljanak az igazságért, rávilágítsanak a torzulásokra. A nacionalizmussal szemben valamennyi író mély meggyőződéssel szól a szlovákok és

magyarok együttélésének lehetőségeiről és szükségességéről. Csak üdvözölni lehet a csehszlovákiai magyar irodalomtörténészeknek azt a törekvését, hogy megkülönböztetett figyelemmel fordulnak az egyetemes magyar kultúr- és irodalomtörténet dél-szlovákiai hagyományai felé. E törekvés jegyében került sor az Andódon született Czuczor Gergely irodalomtörténeti jelentőségének felvázolására. Révész Bertalan (Nyitra), áttekintve a legfontosabb Czuczor irodalmat, többek között bemutatta a kénytelenségéből lett szerzetes 1843/49-ben és a szabadságharc után írt verseinek forradalmiságát.

A témakör tovább szélesült a magyar—szlovák—cseh kulturális kapcsolatok főként metodikai problémáinak tárgyalásával. Richard Pražák (Brno), áttekintette a cseh—magyar irodalmi kapcsolatokat tárgyaló legfontosabb irodalmat és ebből a további kutatások számára fontos metodológiai következtetéseket vont le. Felvetette, hogy fontos volna az eddig elhanyagolt időszakok kutatása: így a 11—12. századról, a két világháború közötti periódusról, valamint a szocialista építés korszakáról tett említést. A feldolgozásban alkalmazni kell a modern összehasonlító módszert, be kell mutatni a konkrét együttműködést és a kölcsönös kulturális hatást, továbbá össze kell kapcsolni a speciális irodalomtörténeti módszereket a történeti nézőponttal.

Aktuális és gondolatébresztő módszertani problémát feszegetett Rákos Péter (Prága), milyen metodikai kívánásokat vet fel egy csehnek számára készülő magyar irodalomtörténet. Elsősorban — fejtegette — azt kell eldönteni, mi tekintendő az adott célkitűzés szempontjából irodalomnak, ami korántsem egyszerű kérdés. Például a cseh közvélemény, ha felvilágosodásról van szó, elsősorban a nyelvtudományra, a magyar pedig az irodalomra gondol. A másik probléma az író és a mű bemutatásának módja, a történeti szemlélet alkalmazása, a harmadik pedig az irodalomtörténetírás és az irodalmi értékelés kölcsönös viszonyának a kérdése. E problémák megválaszolása alapján az előadó arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a cseh közönség számára írt magyar irodalomtörténetnek nem úgy kell tárgyalni a magyar irodalmi anyagot, hogy azt a cseh olvasó mint a saját irodalmát önmagában teljes és viszonylag zárt folyamatként tanulmányozhassa.

Milan Pišút (Pozsony) az irodalomtörténetírást leegyszerűsítő nézőpontra válaszolva meggyőzően bemutatta, hogy nem lehet irodalomtörténetet elképzelni a történeti viszonyok, az író, a mű és az olvasó együttes és sokszínű elemzése nélkül.

Az ülésszak koncepciójától egy kissé idegen volt Rudo Brtnář előadása Petőfi szlovák őseiről, valamint arról, hogy miképpen vált a nagy költő a környezet hatására magyarrá. S bár Brtnář határozottan szembefordult azzal a még fel-felbukkanó szlovák nacionalista nézettel, hogy Petőfi „renégát” volt, s elhagyta nemzetét, előadása — imponáló anyaggazdagsága ellenére — tévúton haladt, hisz mindannak, amit mondott, semmi kapcsolata nem volt Petőfi költészetével.

A magyar—szlovák kapcsolatok egy jól ismert, de eddig nem kutatott jellegzetességére hívta fel a figyelmet Rudolf Chmel. Ez a kétnyelvűség, amely egy és ugyanazon írónál a szlovák és magyar nyelv párhuzamos használatában jelentkezett, a magyar és a szlovák irodalom egy sajátos kapcsolatát tükrözte. Ugyanígy meg kell vizsgálni ezt a „kettős irodalmiságot” a kétnyelvű szlovák olvasó esetében. A szlovák írónak — folytatta gondolatmenetét — akarva-akaratlanul is tekintetbe kellett vennie azt, hogy a szlovák olvasó a maga irodalma mellett jól ismeri a magyart is. Ily módon tehát e jelenség egyaránt kiterjedt a szerzőre, a műre és az olvasóközönségre. Nem szabad persze elfeledkezni arról, hogy ez a bilingvizmussal nem jelentett kölcsönösséget és szoros összefüggést volt a dualista rendszer elnyomó nemzetiségi politikájával. Rudolf Chmel végül utalt a cseh—szlovák „kettős irodalmiságra”, amely hasonlósága mellett a magyar-szlovákhoz képest más alapokon nyugodott.

Még szélesebb horizontot nyitott az összehasonlító irodalomtudomány tematikája. Csanda Sándor, a reneszánsz költői stílus néhány sajátosságát vizsgálta a lengyel Jan Kochanowski és Balassi Bálint műveiben. Az előadó a magyar, szlovák és cseh költői stílus hasonlóságaiából indult ki, majd rátért a magyar—lengyel párhuzamokra. Megállapította, hogy Kochanowski és Balassi költői művének fő értéke a nemzeti nyelvű irodalom megteremtése volt. Az eltérések között megemlítette, hogy míg Balassi tipikusan reneszánsz, az életet szerető költőegyniség volt, Kochanowski életművének nagyobb része moralizáló jellegű.

Jaroslava Pašiaková a lengyel, cseh, szlovák és magyar romantikus próza egy-egy jellegzetes alkotását vetette egybe úgy, hogy Jókait állította a központba. Rajta kívül a lengyel Józef Ignacy Kraszewski, a cseh Božena Němcová és a szlovák Ján Kalinčiak művei azt bizonyítják, hogy Közép-Európában a prózairodalom nagy szerepet, politikai és didaktikai funkciót töltött be, megakadályozva az ún. tiszta romanticizmus érvényrejutását. Érdekes volt az előadó fejtegetése a Jókai műveiben megmutatkozó két irány (liberalizmus és radikalizmus) és ennek megfelelő két művészi megközelítés (romantika és realizmus) keveredéséről. Az előadásból kitűnt, hogy a hasonló közép-európai történeti viszonyok hasonló témakört és műfaji rokonságot alakítottak ki.

Csapláros István (Varsó), kevésbé ismert lengyel író, Artur Gruszecki *Ezer év* (1902) regényét elemzte, amely a magyar–szlovák viszonyról szólt. A lengyel író híve volt a cári Oroszországnak és ennek megfelelően találta meg a kapcsolatot a szlovák konzervatív körökkel, kulcsregénye ezt az eszmevilágot követte.

Az összehasonlító irodalomtörténetírás távlatait vázolta fel Sziklay László. Ezenkívül számba vette a diszciplína történetének néhány mozzanatát, hangsúlyozva, hogy mennyire fontos feladat a kelet-európai irodalmak közös kutatása. A magyar előzmények között a Sarlót és a harmincas évek elején Budapesten indult *Apollo* c. folyóiratot említette. Teljesen egyetértünk az előadó fejtegetéseivel: „saját irodalmunkat ismerjük meg jobban, ha jelenségeinek elemzése közben egyik szemünkkel más irodalmak hasonló jelenségeire figyelünk”, s ez kölcsönösen és fokozottan érvényes a kelet-európai népek irodalmára.

A nyelvtudományi szekció előadásai három témakört öleltek fel. Kovács István (Debrecen) Zsámboki magyar nyelvű leveleinek vizsgálatával a Nagyszombat környéki nyelvjárás néhány XVI. századi sajátosságát derítette ki. Sima Ferenc (Pozsony) a szlovákiai magyar nyelvterület egyik érdekes részét határolta el: a dunántúli és a palóc dialektus átmeneti sávját. Kázmér Miklós (Pozsony) a csehszlovákiai magyar nyelvjárások kutatásának mennyiségileg ugyan szerény, de a színvonalat illetően annál jelentősebb eredményeit tekintette át, s megjelölt néhány olyan további feladatot, amelyet a legilletékesebbek, a szlovákiai nyelvészkutatók is számoltartanak. Vladimír Sklička (Prága) arról beszélt, milyen sok az elvégzendő feladat a magyar nyelv szerkezetének vizsgálatában, s a tipológiai elemzésre kitérő példát mutatott be.

A másik téma a magyar–szláv, ill. szlovák nyelv kölcsönhatás vizsgálatát volt. Simon Ondruš, a szófejtés módszertani problémáiról adott elő. Szerinte a szavak jelentésének összevetésében az eddigieknél egzaktabb lehetőségek kínálkoznak. Módszerének igazolására ismeretlen eredetű magyar szavak, a „gondol” és „bajusz” etimológiáját mutatta be, mindkettőnek szláv eredeztetését javasolva. Jurij Furdík (Eperjes) a magyar és szlovák szókészlet kontrasztív vizsgálatának lehetőségeiről beszélt, ami megtermékenyíthetné a szótárírás gyakorlati munkáját is.

Az elméleti kérdések közül különösen említésre méltó a nemzetiségi nyelvhasználat problémája. Deme László (Szeged), aki vendégprofesszorként öt évet töltött a pozsonyi egyetemen, széleskörű kutatásokat végzett ezen a téren, s tanulmányait egy, a társadalomtudományokat is érintő kötetben tette közzé. (Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Bratislava 1970.) Előadásában a köznyelv és a nyelvjárások viszonyát vizsgálta a nemzeti és nemzetiségi körülmények között. Megállapította, hogy a nyelvjárások értékes és tanulságos maradványok, de hatókörüket tekintve korlátozottak, színvonalukban pedig túlhaladtak. A társadalom fejlődésének az az érdeke, hogy a magasabb műveltségi fokot, igényesebb gondolkodási—kifejezési formát hordozó és jelentő standard — az ún. köz- és irodalmi nyelv — ne csak presztízisében, hanem valóságos hatókörében is egyre inkább följük terjedjen.” A kisebbségi nyelvhasználat elméletének problémáit érintette Kálmán Béla (Debrecen), amikor az amerikai magyarok kétnyelvűségének sajátosságait mutatta be.

Fontos módszertani kérdésről, a nem magyar anyanyelvűek magyar nyelvoktatásának problémáiról számolt be Bredár Gyula (Prága). Zsilka Tibor (Nyitra) a nyelvből, mint jelrendszerből indult ki és József Attila „Hazám” c. költeményén próbálta bemutatni, miben rejlik az irodalmi mű sajátos struktúrája, a benne felhasznált eszközök jelszerűsége.

A nyelvészet (és az országhatárokon is) jóval túl mutatott Püspöki Nagy Péter előadása a magyar rovásírásnak újonnan — Szlovákia területén — előkerült emlékmagyarájáról. Az itt talált s még most is szaporodó leletanyag megszüntetni látszik a rovásírásnak eddig tulajdonított kizárólagosan erdélyi-szekely jellegét. Az itteni meg az eddig ismert (kőbe vésett) feliratoknak a nemrégiben előtérbe került (gyűrűkbe rótt) egyéb anyagokkal való egybevetése pedig arra adhat gyanúkat, hogy a két típus talán két külön — esetleg más-más kultúrkörhöz kapcsolódó — írásrendszer emléke.

A nagyszámú előadást mindkét szekcióban élénk vita, ill. értékes kiegészítő hozzászólások követték, s ezekből csak egy-két izelítőt közölhettünk.

Az ülésszakot Deme László összefoglalója zárta be. A probléma elevenére tapintott, amikor megállapította, hogy a csehszlovákiai magyar kultúrát, sajátos vonásai mellett, a szlovák, magyar és a cseh művelődéshez való szoros kapcsolata jellemzi, s számos előadásban megfogalmazódott az a gondolat és teendő, hogy a szlovákiai magyar kultúra „befelé még homogénebb, kifelé viszont még beágyazottabb, a *szocialista egészbe* illeszkedőbb lehessen.”

Arató Endre

Azokhoz tartozom, akik már nem ismerték személyesen, de azokhoz, akik munkásságával, szerepével, a magyar irodalom és művészet története tanulmányozása során ismerkedtek meg. Fenyő Miksa szerepe még alaposabb megvilágításra vár, és a Nyugat folyóirat története körül fellobbanó újabb viták és eszmélkedések jelzik, hogy újabb és újabb szempontok merülnek fel, hogy szenvedély és érdeklődés kíséri a folyóirat és mozgalom útját, és hogy a folyóirat szerkesztői, alapítói, mozgatói — s köztük Fenyő Miksa szerepét, fontosságát, kezdjük mélyebben látni. S Fenyő Miksával kapcsolatban azt is, hogy nemcsak a megjelent írás, a kinyomtatott könyv számít egy életmű teljességéhez, hanem a személyes hozzászólás, a szervezés, az anyagi és erkölcsi támogatás, része egy irodalmi mozgalomnak és építi az életművet. S Fenyő Miksának, az irodalomszervezőnek, a publicistának és filozofnak, egy vezérfonala volt, a hűség Adyhoz. Sajátos módon: ha gyakorlati tevékenységében közgazdászként nem is, de kritikusként mindig az igazi Adyt mutatta fel. S ez a hűség elkísérte végső öregkoráig, napjainkig.

De szóljunk arról a Fenyő Miksáról is, aki — sok személyi és politikai okból — 1945 után eltávozott országunkból, de aki a múltó évekkel egyre közelebb került hozzánk. Bonyolult egyéni és történelmi folyamatok eredménye volt ez, félelmei, aggályai, utolsó éveiben politikánk újabb eredményei nyomán csökkentek, más irányú illúziói meg szétfoszlottak. S mindennél erősebb volt kötése, odatartozása a tápláló kulturális közösséghez, az indító otthonhoz. A világ szellemi életének egyik erős meghatározója és erős színezője ma az a szellemi hozadék, amellyel a Fenyő Miksa nemzedéke járult az európai szellemi, tudományos, művészeti élethez, és amelynek jellege, lendülete, színe, erősen kötődik a századelő magyarországi szellemi életéhez, ehhez a színes kavargáshoz, amely mögött azonban mély társadalmi erők működtek. A Lukács Györgyök, Mannheim Károlyok, Hauser Arnoldok, Kármán Tódorok, Neumann Jánosok hozadéka ez, amely elválaszthatatlan az Ady, a Móricz, a Bartók, a Kodály, a Rippl Rónai művétől s arra támaszkodik. Ehhez a vonulathoz tartozott Fenyő Miksa is, ennek a sajátos változatát képviselte mindvégig.

Az utóbbi időkben egyre inkább rá kellett döbbsennie, hogy nemcsak az indítás fontos, a folytonosság, a hagyományos és az egyszer kivívott továbbélése is. S egyre jobban érezte, mondta, hogy művének, írói és szervezői munkásságának igazi folytonossága, idehaza van, ha sokban másképp is látjuk a világot, annak egyes jelenségeit, mint ő. S hála azoknak — fáradhatatlan személyeknek, kutatóknak és megértő szervezeteknek —, akik ebben segítettek. Az idős Fenyő Miksa egyre inkább visszatért közénk. Előbb érdeklődése és levelei, majd a Nyugatról írt gazdag anyaga, szép személyes szenvedélyű emlékirata jutottak el hozzánk, utóbb többször személyesen is idelátogatott, levelezése és iratai nagy részét is magyar közgyűjteményeknek juttatta. S bár egyéni életutak gazdag esetlegességein és véletlenein keresztül néha hományosan és bizonytalanul érvényesül a törvény, van abban valami jelképes, hogy a Nyugat nemzedék utolsó alapító tagja, és egyúttal az 1945 utáni magyar emigráció egyik vezető alakja, íme most végső pihenőre is ide tért meg. Jelképe a minden akadályon túl egyfelé törő erőknél, a magyar nemzeti művelődés ellentmondásos egységének, és tegyük hozzá, a már felnőtt magyar szocialista kultúra vonzóerejének.

Jelentős egyéniség, jelentős életutat járt ember búcsúztatása mindig új feladatokra, új kötelességekre is figyelmeztet. Fenyő Miksától búcsúzva a magyar haladó kultúra folyamatosságának megtartására, betetőzésének újfajta munkára való folytatásának kötelességére, a magyar szellemi élet erőinek vitatkozó, sokszínű egysége megteremtésére figyelünk. S arra a még közelebbi kötelességre, hogy az előttünk járó, Magyarországon, vagy külföldön dolgozott tudósok, művészek, szerzők munkásságát számbavegyük, emlékeiket vállaljuk, pályájukat, műveket megismertessük.*

Szabolcsi Miklós

* Elhangzott Fenyő Miksa temetésén 1972. április 19-én, a Magyarok Világszövetsége Elnöksége nevében.